AHMET TAŞAĞIL

İLK TÜRKLER

BOZKIRDAN DÜNYAYA YAYILANLAR

Kronik

2. BASKI

Kronik

İLK TÜRKLER
Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar

—

AHMET TAŞAĞIL

KRONIK KİTAP: 237
Asya Tarihi Dizisi: 23

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Eylül 2021, İstanbul

ISBN
978-625-7631-41-9

Yarmagül'ün bir öğrencisi taradı :)
Kitabı beğendiyseniz LÜTFEN satın alın!

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. N°8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 49639

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbua Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Kronik Yayıncılık A.Ş.'ye aittir. Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

AHMET TAŞAĞIL

İLK TÜRKLER

BOZKIRDAN DÜNYAYA YAYILANLAR

Kronik

AHMET TAŞAĞIL

1964 yılında İlyasköy/Çiftlikköy-Yalova'da doğdu. İlkokulu köyde bitirdikten sonra orta ve lise öğrenimini İzmit Mimar Sinan Lisesi'nde tamamladı. Arkasından 1981-85 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde okudu. Mezuniyetini takiben Tayvan'a Çince öğrenmek ve Türk tarihine dair araştırmalar yapmak üzere gitti. Dönüşünde 1987'de Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi oldu. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda yaptı. 1992'de yardımcı doçent, 1995'te doçent, 2000'de profesörlüğe yükseldi. 1997 yılından başlayarak Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Moğolistan, Güney Sibirya ve Çin'de saha araştırmalarında bulundu. Bilimsel çalışmalarının ağırlığı İslam Öncesi Türk Tarihi olmakla birlikte geçmişten günümüze Orta Asya Türk tarihi üzerinedir. Yayımlanmış beş kitabı ve 200'e yakın ulusal ve uluslararası bilimsel çalışması vardır.

Yayınevimizdeki diğer eserleri:

Gökbörü'nün İzinde-Kadim Türklerin Topraklarında

Bozkırın Kağanlıkları-Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

GİRİŞ **BOYLARA GENEL BAKIŞ** 13

DOĞUDAN BATIYA ESKİ TÜRK BOYLARININ YERLEŞİM PLANI 19

Tola Irmağı 21
Orhun Irmağı 21
Tamır Irmağı 22
Yenisey Irmağı 22
İrtiş Irmağı 23
Tarbagatay 24
İli Irmağı 25
Çu Irmağı 25
Talas Irmağı 27
Fergana 27
Sır Derya Irmağı 28
Mangışlak 29
Yayık Irmağı 30
İtil Irmağı ve Batısı 31
Kafkasların Kuzeyi 31
Türk Kökenli Boyların Batıya Akım Yolu 32

BOYLARIN HAYAT TARZI HAKKINDA 37

Boylar ve Otlaklar 37
Bozkırın İlk Modeli Hunların Yaşayışı 38
Konar Göçer Bozkırlılarda Hayvancılık 40
Konar Göçerlerde Barınma ve Göç 46
Boy Sosyal Yapısı 50

Atın Türk Boylarında Taşıdığı Değer 56
Kül Tegin'in Atla Sınavı 61

TİNG-LİNG BOY GRUBU **65**
Ogurların Batıda Belirmesi 78
Ting-ling'lerin Sonu 81

TANRI DAĞLARINDA WU-SUN'LARIN YAŞAYIŞI **82**
Wu-sun'ların Kültürü Hakkında 94

KANGLI BOYLARI **99**
Gobi Çölü ve Batısındaki Kanglılar 107
Kanglıların Juan-juan'larla İlişkisi 111

TÖLES BOYLARI ANA GÖVDESİ **120**

GÖK TÜRK ve UYGUR DEVRİ GÜNEY SİBİRYA BOYLARI
(6-9. Yüzyıllar) **132**

KIRGIZLARIN SÜREKLİLİĞİ **139**
En Eski Kırgızlar ve Hunlar 141
Gök Türk Devrinde Kırgızlar 142
Kırgızların Yükselişi 145
Çin ile Yakınlaşma Faaliyetleri 147
Kırgızların Kağanlık Kurmaları 148
İki Beyaz Atla Gelen Elçi 150
Batı Türkistanlılar Kırgız Ülkesinde 152
Kırgızlarda Yaşayış 153
Yönetim Biçimleri 154
Kırgızlarda Kültürel Durum 155
Kırgızların Hukuku 156
Kırgızların Yaşadığı Yerler 156
Kırgızların Maddi Kültür Kalıntıları 157

GÖK TÜRK VE UYGUR DEVRİ GÜNEY SİBİRYA BOYLARI
(6-9. Yüzyıllar) **158**
Az'lar 158
Chü Boyu 160
Çik Boyu 160
Kimekler 161

Kuei-kuo Boyu 164
Kurıkan 165
Ku-mo-nien 165
Alaca Atlılar (Po-ma'lar) 167
Pai-hsi (Beyaz Kaylar) 168
Tölengitler 169
Tu-po'lar 170

KARLUKLARIN ETKİN ROLÜ **172**

TÜRGİŞLER **188**

OĞUZLAR VE OĞUZLUK KAVRAMI **205**
Batı Oğuzlarının Ortaya Çıkması 209
Yazıtlarda Oğuzlar 212
İslam Kaynaklarında Oğuzlar 214

TOKUZ OĞUZLAR
(Dokuz Oğuz-Chiou-hsing) **221**

KIPÇAKLAR (KUMANLAR) **227**
Kaynaklarda Kıpçak (Kuman) Adı 228
Batıya Doğru Göç 233
Balkanlara Ulaşma 234
Rus-Kıpçak İlişkileri 235
Kafkaslara Gidiş 237
Kafkaslarda Kıpçak Varlığı 237
Harezmşahlar ile Kıpçaklar 239
Moğollarla Mücadele ve Onlara Katılma 243
Kıpçakların Dil Hazinesi: *Codex Cumanicus* 244
Memluklarda Kıpçak Katkısı 245
Delhi Türk Sultanlığında Kıpçak Varlığı 246
Balkanlarda Siyasi Kalıntılar 246
Kıpçakların Yaşayışı Hakkında Bir Değerlendirme 250

KAYNAKÇA 257
İNDEKS 265

ÖNSÖZ

Türk tarihinin Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar olan kısmında hanedanların yanında her zaman boy ya da boylar grubu söz konusu olmuştur. Bu boylar kümesi, Türklerin "*ana gövdesini*" meydana getirmiştir. Dolayısıyla "*Türklerin ana gövdesi Türk boylarıdır*" demek doğrudur. Tarih boyunca iki, bazen üç kıtaya yayılan boylar çok çeşitli felaketlere maruz kalmalarına rağmen dağılmamışlar, yok olmamışlardır. Bazen de farklı sebeplerle bölünerek, başka coğrafyalara göç etmişlerdir. Buna rağmen kültürlerini kaybetmemişler, sürdürmeyi bilmişlerdir.

Bilinen tarihin en eski devirlerinden 21. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Türk kökenli toplulukların tarihini anlamanın birinci yolu Türk boylarını geçmişten günümüze incelemektir. Diğer taraftan Avrasya tarihinin derinliklerinde varlığından haberdar olduğumuz boyları takip etmek suretiyle günümüze kadar geliriz. Güney Sibirya'da Altay Dağlarında gördüğümüz bir boya daha sonra Tanrı Dağlarında veya Anadolu'da rastlarız. Avrupa'nın ortasındaki Macaristan ovalarında yaşayan Türk kökenli bir boyun kökenini Moğolistan'da ya da bir bölümünü Hindistan veya Mısır'da bulabiliriz.

Dede Korkut kitabında geçen boy adları günümüz Moğolistan'ının en ücra köşelerinde karşımıza çıkar. Bütün bunlar Türk kökenli toplulukların, yani başka bir ifade ile Türk dünyası tarihinde boyların oynadığı rolleri açıklar.

Boyların yanında her dönemde gerçekleşen göçleri de bilmek zorunluluğu söz konusudur. Çünkü Altaylarda yaşayan bir boyun nasıl olup da Macaristan'a, Balkanlara gittiğini anlamalı ve anlatmalıyız. Geçmişten günümüze doğru gelsek ya da aksine günümüzden geçmişe uzansak kurulan denklem değişmez. Boyların coğrafi dağılımı ve göçlerini öğrenmeden Türk dünyası tarihini anlamanın imkânı yoktur.

Daha önce defalarca yayınlanan ve ilgi gören *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları* adlı kitabımızda devlet kuramamış olan Türk kökenli irili ufaklı bütün boyların durumunu incelemiştik. Ayrıca konu ile ilgili kaynak metinlerinin tercümelerini belgeleriyle vermiştik. Nitekim, o eserimiz hâlâ değerini korumakta ve özgünlüğünü sürdürmektedir. Çünkü devlet kuramamış boylar hakkında belgeleriyle birlikte çok değerli bilgiler taşımaktadır.

Bu çalışmada farklı bir bakış açısıyla Türklerin ana gövdesini anlatmak istedik. Orta Asya bozkırlarının derinliklerinde tarih sahnesine çıkan ilk ana boy grubundan başlayarak Oğuzlara kadar uzanan ana Türk gövdesini meydana getiren boyları ele aldık. Ting-ling, Wu-sun, Kanglı (Kao-ch'e), Töles, Türgiş, Oğuz, Kıpçak ve Karluk gibi büyük boyları inceledik. Adı geçen boy gruplarının her birinin ortaya çıkışını, tarihlerini ve siyasi-sosyal durumlarını değerlendirdik. Kırgızlar ve onlarla birlikte Güney Sibirya'nın geniş alanlarında yaşayan sayısal olarak az olan boyları da dahil ederek konu bütünlüğünü sağlamaya çalıştık. Doğu ve Batı Oğuzlarının ortaya çıkışlarını anlatmaya gayret ettik. Ayrıca, 10. yüzyıldan itibaren Macaristan ile Altay Dağları arasında dağılmış olarak yaşayan Kıpçaklara özel yer ayırdık.

Böylece Türklerin ana gövdesi meydana geldi. Bunların Hun, Tabgaç, Gök Türk, Uygur gibi hanedanlarla siyasi bağlantısı dışında tek başlarına kendi kaderlerini yaşadıklarını daima dikkate almak gerektiğini fark ettik. Bu boylar söz konusu büyük devletlerin halk gücünü oluşturdular. Ancak bahsettiğimiz hanedanların yıkılarak tarih sahnesinden çekilmesine rağmen boyların

hayatlarına devam etmeleri çok ilginç bir konudur. Bazen adları değişerek farklı isimlerle ortaya çıktılar; yine yok olmadan günümüze kadar gelmeyi başardılar. Neticede 21. yüzyıl Türk dünyasının esasını meydana getirdiler.

Kimmer ve İskitlerden başlayarak, yani yaklaşık M.Ö. 1500'lerden itibaren Kıpçaklara kadar aşağı yukarı bir yüzyıl içerisinde en az bir defa Orta Asya'dan Orta ve Doğu Avrupa yönüne doğru büyük çapta kitlesel bir Türk göçü gerçekleşmiştir. Dolayısıyla onların da kökü Orta Asya'ya dayanır. Başka bir ifade ile onlar da Orta Asya'daki boy gruplarından çıkmışlardır. Ancak söz konusu boy gruplarının kaderleri farklı mecralarda aktığı için Kıpçaklar hariç araştırmanın dışında tutulmuşlardır.

Türk Dünyası tarihine bütüncül bir bakış açısı getirmek ve daha analitik yaklaşımlar geliştirmek bu araştırmayı yapmanın bir başka amacıdır. Ortaya çıkan ilk Türklerin ana gövdesinin daha sonraki devirlere ışık tutacağına inanıyorum.

Kronik Kitap Yayın Yönetmeni Adem Koçal'a ve kitabımın yayınlanmasında büyük emeği geçen Can Uyar'a teşekkürlerimi sunarım.

Ahmet Taşağıl

GİRİŞ

BOYLARA GENEL BAKIŞ

Türk tarihini başlangıcından günümüze kadar anlamanın ilk yolu, her devirde çok geniş alanlara yayılmış halde yaşayan boyların tarihini bütün yönleriyle incelemektir. Bu durum, 21. yüzyıldaki Türk dünyası için de geçerlidir. Sadece siyasi tarihlerini değil, sosyo-kültürel ve etnografik açıdan da boy gruplarını araştırmak bir anlamda Türklerin iç yapısını çözümlemek anlamına gelir.

Eski Türkler, Moğolistan'ın orta ve doğusunda akan Tola Irmağı'ndan Macaristan ovalarına kadar uçsuz bucaksız Avrasya bozkırlarında boylar halinde yaşamasalardı yok olup giderlerdi. Aslında sosyo-politik küme olarak değerlendirebilecek boylar, hem insanların hem de topluluklarının birbirine dayanışma ihtiyacından doğuyor; soy birliği esasına dayanıyor ve toplumsal yönü olan, gerektiğinde bir siyasi insan kitlesi haline dönüşebiliyordu.

Boylar, gerekli şartları sağlayabildiği zaman, yani çok güçlendikleri vakitlerde devlet seviyesine yükseliyorlardı. Bu boylara Karluk, Türgiş, Oğuz Yabgu ve Sir Tarduş gibi çok çarpıcı örnekler verilebilir. Diğer yandan bu örneklere Avrupa yönüne doğru göç edip devletleşen Avar, Sabar ve Ogurlar (Bulgar) da eklenebilir. Ancak çok kalabalık olup geniş alana yayıldıkları halde devlet seviyesinde siyasi bir birlik kuramayan ya da buna gerek duymayan Peçenek, Uz (Oğuz) ve Kuman-Kıpçaklardan da söz edilebilir.

Konunun özü milattan önceki devirlerde var olan ve/veya kaynakların kendilerinden söz ettiği boyların 21. yüzyıla kadar

ulaşabilme başarısı göstermeleridir. Bunun en açık örneği, Güney Sibirya'da yaşamış olan Kırgızlardır. İlk defa M.Ö. 202'lerde varlıklarından haberdar olunmaktadır. Aradan asırlar değil çağlar geçer ve günümüzde Kırgızistan'da ve diğer bazı ülkelerde Kırgız kökenli topluluklar olarak karşımıza çıkarlar. Bununla ilgili çok sayıda başka örnekten de bahsetmek mümkündür.

Bu konuda en dikkat çekici örneklerden biri de Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan yaklaşık 10.000 kişilik Tölengitlerdir. Onlar hakkında Çin kaynaklarında sadece 3,5 satırlık bilgi vardır. Aradan 1.300 yıl geçer ve hâlâ Tölengitlere rastlarız. Bir boy topluluğu halinde yaşamak, onların 1.000 yıllık süre içinde yok olmasını engellemiştir. Günümüzde de bu devamlılık örnekleriyle Kırgız ile Tölengitler yanında Kazak ve hatta Moğol toplumları içinde karşılaşmak mümkündür. Bunun yanında bunları oluşturan küçük boyları (alt boy) incelersek bozkırların geçmişi daha iyi anlaşılır. Yapılacak değerlendirmeler Türk dünyasının bütünlüğü konusunda da fikir vermektedir.

Güney Sibirya'da yaşayan ve sayısını tespit edemediğimiz kadar çok, irili ufaklı boylara da ayrı bir sosyal laboratuar gibi bakılmalıdır. Yazılı kaynakların eksikliğini tamamlamak için burada yaşayan Türk kökenli boyların etnografyalarını, antropolojik durumlarını, mitolojilerini ve folklorlerini inceleyerek bazı sonuçlara ulaşılabilir.

Daha önceki çalışmalarımızda defalarca belirtildiği gibi bütün Türk tarihini sadece hanedanlara bakarak ya da onların üzerinden anlamamız mümkün değildir. Fransa, İngiltere, Çin, İran, Hint, Eski Mısır ve benzeri için bu durum söz konusu olabilir, ancak aynı yöntemi Türk tarihi için uygulayamayız. Tarihimizi hanedanlar üzerinden değerlendirmek, onu anlamak için yeterli değildir. Hanedanlar yanında boyları da incelemek gerekir. Onların varlığını inceleyerek tam bir Türk tarih örgüsü oluşturulabilir. Kısacası Türklerin tarihi iki temel direk üzerine yükselmiş ve en eski devirlerden zamanımıza böyle ulaşmıştır. Bunlardan

biri hanedanlar, diğeri boylardır. Hanedanların yıkılıp tarih sahnesinden çekildiğini, ancak "*boyların günümüze kadar varlığını koruduğunu*" göz önüne alırsak değerlendirmemizin doğruluğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Türk tarihinin Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar olan kısmında her zaman hanedanların yanında boy ya da boylar grubu söz konusu olmuştur. Bu boylar kümesi, Türklerin "*ana gövdesini*" meydana getirmiştir. "*Türklerin Ana Gövdesi*" ise Türk boylarıdır. Tarih boyunca iki, bazen üç kıtaya yayılan boylar çok çeşitli felaketlere maruz kalmalarına rağmen dağılmamışlar, yok olmamışlardır. Bazen de farklı sebeplerle bölünerek, başka başka coğrafyalara göç etmişlerdir. Buna rağmen kültürlerini kaybetmemişler, sürdürmeyi bilmişlerdir.

Boyların ne zamandan beri bilindiği görmek ve nasıl adlandırıldıklarını bilmek, onların devamlılığını anlamak açısından yerinde olacaktır. En eski Çin kayıtları, kuzeyli komşularını anlatırken kullandıkları kavramlardan ikisi "Ak Di" ve "Kızıl Di" adlandırmalarıdır. Aslında burada bir boy değil boy grupları söz konusu edilir. İlginç bir biçimde Hunlar büyük bir imparatorluk oldukları için onları dahil etmezler. Çünkü onlar artık hanedan seviyesine yükselmişlerdir. Başka dikkat çekici bir özellik Hun İmparatorluğunun M.Ö. 209'dan sonra daha belirgin hale gelmesiyle boy gruplarının tarih sahnesinde yer almaya başlamasıdır. Kısacası Türk tarihi belirgin bir hale geldikçe boyların bilinmesi artar.

Aynı Çin kaynakları başka bazı boy adlarından söz etse de Hunlar zamanı için ana boy grubu, *Ting-ling'ler*dir. *Wu-sun'lar* da önemli bir boydur ama yaşanan siyasi olaylardan dolayı daha çok devletleşmişlerdir.

Yüzyıllarca varlığını koruyan ve pek çok tarihi olaya karışan Ting-ling'ler milattan sonraki asırlarda birdenbire ortadan kaybolmuşlardır. Bu kayboluş sadece tarihi kayıtlarda söz konusudur. Onların bir kısmı Kuzeybatı Çin'e, bir kısmı Avrupa'ya giderek *Ogurlar* adıyla sahne aldılar. Fakat Orta Asya bozkırlarında

kalanlar *Kao-ch'e* (Kanglı) adıyla boy göstermeye başladılar. Kanglıların, doğudaki Juan-juan'lar, Çin'deki Tabgaçlar, Batı Türkistan ve Afganistan'da Akhunlar arasında sıkışıp kaldıkları söylenebilir. Buna rağmen varlıklarını korudular ve 6. yüzyıl ortalarında *Tölesler* olarak görüldüler. Tölesler hakkındaki bilgiler daha fazla olduğu için coğrafi dağılımları çok açık bir şekilde öğrenilmektedir. 627 yılına kadar I. Gök Türk Kağanlığı'nın ana boy grubunu, yani kitlesini meydana getirdiler. Bir başka ifade ile Kanglı boy grubu Töles adını alarak yoluna devam etti.

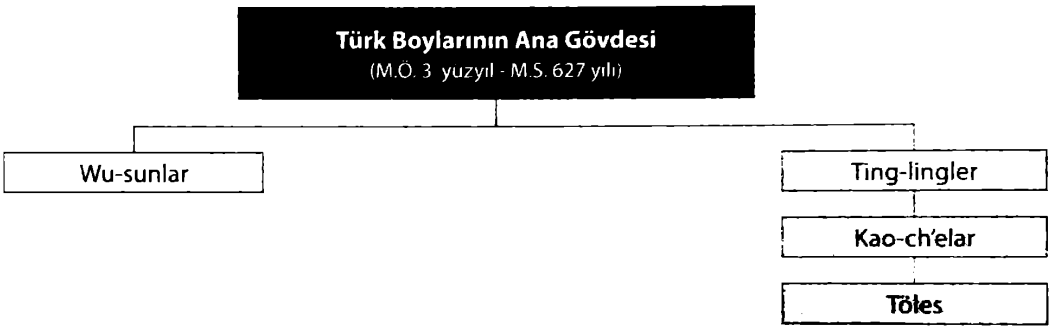

582'de Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölünen I. Gök Türk Kağanlığı'nın boyları da bulundukları coğrafi alana göre yeni kağanlıklara bağlanmışlardı. Doğu Gök Türk Kağanlığı ekonomik ve idari sebepler ile iklim koşulları yüzünden yıkılışa doğru giderken doğudaki Töles boyları ayaklandı. Her biri bağımsız hareket etme yolunu tercih ederken, bunların içindeki Sir Tarduş boyu liderliği ele alarak bağımsız kağanlığını ilan etti. 20 sene sonra onlar da yıkılıp ortadan kalkınca Tola Irmağı civarında yaşayanlar başta olmak üzere bağımsız kaldılar. Neredeyse tamamı Çin'deki T'ang hanedanı ile doğrudan temas kurabildiler.

Batı Gök Türk Kağanlığı da 630'larda kontrolü kaybetmişti. Hanedandan gelen beylerin bir kısmı Çin'e giderek onların hizmetine girdi. Bazı beyler ise kahramanca mücadelelerine devam etti. Bu şekilde siyasi boşluk içinde bulunulan ortamda batıdaki Töles boyları İli Irmağı civarında toplanarak yeniden

teşkilatlandılar (634/635). Böylece On Oklar meydana geldi. Bunları aynı zamanda Türgişler olarak da tanımaktayız. Ayrıca birkaç bağımsız devlet örgütlenmesi de başardılar. 766'da Türgiş adı sahneden çekilerek yerini Oğuzlara bıraktı. Bu yeni örgütlenme biçiminden sonra aradan asırlar geçince Oğuz Yabgu Devleti, Selçuklu Devleti, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye Cumhuriyeti ve Ön Asya'daki sayısız devlet ve beylik kuruldu.

Orhun Yazıtlarından başlayarak Tonyukuk ve Uygur yazıtlarıyla birlikte "Oğuz" kavramı ortaya çıkar. Kelime filolojik olarak incelendiğinde 627 tarihindeki bir bilgiden kabileler, boylar anlamına geldiği çok açık bir şekilde doğrulanmaktadır. Tola Irmağı'ndan Sır Derya'ya, hatta Mangışlak'a kadar yayılan Oğuzlar, yani "*kabileler*" çoğunlukla kabile sayısına göre adlandırılmıştır. Bunun yanında Sekiz Oğuz, Üç Oğuz gibi ifadeler kullanılmıştır. *Divanu Lugat'it-Türk*'te bildirilen 22, Ebul Gazi Bahadır Han'ın kaydettiği 24 boy aslında Oğuz grubunun ulaştıkları sayılardır.

Altayların güney eteklerinde ve Tarbagatay bozkırlarında yaşayan Karluklar, Uygurlar ile geçinemedikleri için 8. yüzyılın ortalarından itibaren Tanrı Dağları havalisinde yoğunlaşmışlardır. Daha sonra bünyelerinden Karahanlı ve Gazneli gibi büyük devletler çıkarmışlardır. Ağırlıklı olarak Fergana Vadisi ve Kuzey Afganistan'a yerleşmişlerdir. Karlukların devamı Türk kökenli topluluklar günümüzde Fergana bölgesi başta olmak üzere Özbekistan ve Kırgızistan'da, ayrıca Kuzey Afganistan'da yaşarlar.

Önemli ölçüde, Kuzeydoğu Kazakistan'da İrtiş Irmağı havalisi olmak üzere Tarbagatay'ın kuzeyi ve Güney Altaylarda oluşan Kıpçak boy grubu daha sonra bütün Kazakistan'a baştan başa yayıldı. Hatta İtil (Volga) Irmağı'nı geçerek Karadeniz'in kuzeyindeki geniş alanlara dağıldılar; "Deşt-i Kıpçak" (Kıpçak Çölü/Bozkırı) anlamına gelen bir tabir türedi ve tarih kaynaklarında yer aldı. Kıpçakların yaşadığı alanlar daha sonra öylesine genişledi ki Balkanlara oradan Macaristan'a ulaştı. Kafkaslarda yoğunlaşıp, bu dağları aşıp Anadolu'ya, Suriye ve Mısır'a uzandı. Doğuda

Sibirya'nın derinliklerinden Hindistan'a kadar yayılarak burada imparatorluklar halinde yükseldiler. Bundan başka Kıpçakların en önemli özelliği günümüz Türk dünyasının etnografik şekillenmesine katkı sağlamalarıdır. Tatar, Özbek, Kazak ve Kırgızların bazı alt kabileleri ve diğer küçük Türk kökenli toplulukların Kıpçak boy gruplarından geldiğini bilinmektedir. Kısacası Kıpçak boy grubu gerek Avrasya coğrafyasında gerekse Türk kökenli halklar kompozisyonu içerinde çok büyük yer tutar.

Büyük devletlere göre geniş bozkırların ana boy grupları:

HUN	Ting-ling / Ogur
TABGAÇ	Kao-ch'e / Kanglı
GÖK TÜRK	Töles (627 öncesi)
	Türgiş + Dokuz Oğuz
UYGUR	Karluk + Dokuz Oğuz
	Oğuz + Oğuz
KARAHANLI	Oğuz + Kıpçak

DOĞUDAN BATIYA ESKİ TÜRK BOYLARININ YERLEŞİM PLANI
Irmak Boylarının Önemi

Yeryüzündeki bütün su kaynakları tarih boyunca insanlığa hayat vermişlerdir. Özellikle tatlı su kaynaklarının çok olduğu yerlerde etraflarında yaşayanları zenginleştirmişler; az bulundukları alanlarda ise daha fazla önemsenmişler, kendilerine kutsallık atfedilmiştir. Nitekim, bozkır ve çöllerde var olan su kaynakları, etraflarındaki insan topluluklarına çok etki etmişler, onların hafızalarında destansı bir yer edinmişlerdir.

Türklerin tarihinde de durum açıkça görülmektedir. En doğudaki Kerulen ve Onon ırmaklarından başlayarak, Tuna'ya kadar Türk kökenli halklar su boylarında yaşamışlardır. Diğer yandan ırmak ve göl gibi su kaynaklarının kuruması ya da yatak değiştirmesi Türk boylarını derinden etkilemiş, felakete sürüklediği de olmuştur.

Söz gelimi Ceyhun (Amu Derya) Irmağı'nın 1576'da Hazar Denizi'ne akarken mecrasını değiştirerek Aral'a dönmesi bölgenin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısını tamamen değiştirmiştir. Irmak boyunda bulunan köy ve kasabaların halkı susuz kalınca yaşadıkları yerleşik hayata son vererek, konar göçerliğe dönmüşlerdir. Aslında bu, Avrasya coğrafyasının Orta Asya kısmının bozkır alanları için karakteristik bir durumdur. Bu konu ile ilgili çok sayıda örnek verilebilir. Gök Türk döneminin (542-745) önemli Çin kaynağı *Suei Shu*'nun 85. bölümünde kayıtlı olan metinde Töles boy grupları anlatılırken boyların coğrafi dağılımının ve sınıflamasının su kaynaklarının bulunduğu alanlara göre yapılması

en dikkat çekici durumdur. Boyların coğrafi dağılımının su kaynaklarına bağlı bir şekilde işaretlenmesi ileri sürdüklerimizi tamamen doğrular. Ayrıca Kuzey Tarihi (*Pei-shih* 99. bölüm) adlı eser de aynı bilgileri verir.

Söz konusu iki kaynak metinde Çinlilerin Türk ülkesini doğudan batıya, yani Karadeniz'e kadar tanımaları ve coğrafi değerlendirme yapmalarının temelinde Orta Asya su boylarının daha doğrusu; su kaynakları ve etrafındaki bol otlu alanların esası vardır. Aynı değerlendirme su kaynaklarının çok bol bulunduğu Güney Sibirya için de yapılabilir. Diğer taraftan İtil (Volga) Irmağı'nı aşıp, Macaristan ovalarında durabilen boylar için de gelişim yolu aynıdır. Don, Dnyeper, Dnyester, Prut, nihayet Tuna ve sayısız küçük ırmak ile kolları Türk boylarına ev sahipliği görevini üstlenmiştir. Ne var ki, Doğu Avrupa'nın bitkisel kaynakları ve sularının bolluğu Orta Asya ile karşılaştırılamayacak kadar fazladır. Bundan dolayı İtil-Tuna ırmakları arasındaki sahayı farklı değerlendirmek gerekir.

Her ne kadar Doğu Moğolistan arkeolojik açıdan çok fazla Türk eserini barındırsa da yazılı kaynaklar Tola Irmağı'nın doğusunda Türk boylarından pek bahsetmez. Onlara göre en doğudaki Türk boyu Bayırkulardır. Ama kesin bir sınır çizmenin her zaman zor olduğunu vurgulamak gerekir. Aslında bizzat gerçekleştirdiğim saha gezilerinde bu ırmağın doğusunda ve güneyinde, hatta İç Moğolistan bozkırlarında Türklere ait çok fazla maddi kültür kalıntısı gördüm. Ancak bir ırmak boy denklemi kuracaksak yine de Bayırkulardan başlamak gerekir. Her ne kadar ırmak kenarlarındaki alanların önemine vurgu yapsak da vadilere de işaret edilmelidir. Çünkü vadilerde irili ufaklı su kaynakları vardır. Özellikle saha araştırmaları yaptığım Altay, Hangay ve Tanrı Dağlarında vadilerin ne kadar önemli olduğunu gözlemledim. Bu ırmaklar üzerinde ayrı ayrı durarak konu daha kapsamlı incelenmiştir.

Tola Irmağı

Ana hatlarıyla çizmeye çalıştığımız ırmak boy ilişkisi tablosunun en doğusunda Tola Irmağı yer alır. Hentiy (Kentey) Dağlarından doğan bu ırmak güneybatı istikametinde geniş bir yay çizdikten sonra Orhun ile birleşir. Daha sonra Selenga ile son bularak Baykal Gölü'ne kavuşur. Orhun ve Selenga ırmakları kadar meşhur olmasa da Tola da Türk boyları tarihinde önemli rol oynamıştır.

Tola Irmağı civarında Gök Türkler zamanında Dokuz Oğuz boyları yaşıyordu. Töles boy topluluklarının en doğusundaki grup da bunlardı.

Doğu Gök Türk Devleti'nin 630'da zayıflayıp yıkılışa gitmesi üzerine Dokuz Oğuz boylarının hepsi Sir Tarduşların himayesine girdi. Zaten 627'de bağımsız bir Sir Tarduş Kağanlığı ortaya çıkmıştı ve bu durum 646'ya kadar devam etti. Adı geçen kağanlık ortadan kalktıktan sonra her biri Çin ile doğrudan temas etti. II. Gök Türk Devleti kuruluşunda Kutlug Kağan'a bağlanmak zorunda kalan Dokuz Oğuzlar, özellikle Kapgan Kağan zamanında (692-716), onun kendilerine karşı sert bir politika yürütmesine karşı isyanlara kalkıştılar.

Daha sonra Uygurların kurduğu büyük kağanlık içinde yer aldılar (745-840). Hatta onların ana halk kütlesini oluşturdukları söylenebilir. Bu bölge 960'lardan sonra Türklerin elinden çıktı. Dokuz Oğuzların, büyük çoğunluğu da Kansu-Ordos ile Turfan bölgelerine dağıldılar.

Orhun Irmağı

Orhun Irmağı yakınında yazıtların dikilmesinden dolayı âdeta bir nevi kutsallık kazanmıştır. Irmak, Hangay Dağlarının zirvelerinden doğar, doğal güzellikler oluşturur ve hızla akarak Harhorin'e (Karakurum) varır. Orada düzlüğe kavuştuğu için daha yavaş akmaya başlar. Bu bölgede Gök Türk, Uygur ve Moğol gibi üç büyük imparatorluğun merkezlerine ev sahipliği yapar.

Bu durum bölgenin, civardaki diğer alanlara göre çok elverişli ve stratejik özellikleri bünyesinde barındırdığına işaret eder. Bahsettiğimiz bölgede Gök Türk, Uygur ve Moğol başkentleri aralarında yaklaşık 50 km'lik mesafe ile bir üçgen meydana getirirler. Nihayet, Orhun Irmağı yoluna devam eder; Tola gibi Selenga'ya katılır ve kuzeye, Baykal'a doğru süzülür.

Tamır Irmağı

Orhun Irmağı'nın batısında Tamır Irmağı'nın çok sayıda kolu bulunur. Ünlü tarihçi Ata Melik Cuveyni'nin; "Tamır Irmağı'nın 30 adet kolu bulunduğu, her birinin boyunda bir Uygur boyunun yaşadığı" şeklindeki kaydı, adı geçen ırmağın boylar tarihi açısından önemini göstermektedir.

Yıllardır düzenlediğimiz araştırma gezilerinde Tamır Irmağı kollarının her birinde sayılamayacak kadar çok tarihi eser bulunduğunu görmemiz, iddiamızı doğrular niteliktedir. Hangay Dağlarının kuzeye bakan zirvelerinden doğan küçük su kaynakları aşağıya doğru hızla iner ve bol otlu vadiler meydana getirir. Bitkisel zenginliğin mevcut olduğu havzalarda ise çok sayıda sürü beslenebilmektedir. Hayvanların yiyebileceği ot türünün fazlalığı ve bolluğu barınan insan sayısına da yansımış; eski dönemlerde nüfusun önemli miktarda çoğalmasına sebep olmuştur. Nitekim en azından kurgan sayısına bakıldığında bu durumun farkedilmesi mümkündür.

Yenisey Irmağı

Taşıdığı su miktarı bakımından Türk dünyası coğrafyasının en hacimli ırmağı olan Yenisey, Moğolistan'ın kuzeybatı ucundan doğar. Arktik Okyanusu'na kadar uzanır ve oraya akar. Tuva, Hakasya ve Krasnoyarsk, geçtiği ve suyunun farklı kollardan beslendiği bölgelerdir. Tuvalılar bu ırmağa Ulug Kem, Hakaslar ise ırmağa Kim Sug derler. 320 km uzunluğundaki meşhur Angara Irmağı ile Baykal

Gölü'ne bağlanır; daha doğrusu ondan aldığı suyu Yenisey'e taşır. Irmağın çok uzun ve derin sulara sahip olmasından dolayı 19. yüzyıldan başlayarak üzerinde taşımacılık yapıldığı bilinmektedir. Ancak bölge müzelerinde sergilenen eserlerden tarihin ilk devirlerinden itibaren ırmaklarda taşımacılık yapıldığı anlaşılmaktadır.

Türk tarihi açısından bakıldığında Yenisey Irmağı'nın önemi ve çağlar içinde taşıdığı roller saymakla bitmez. Özellikle üç kolun birden aktığı Tuva Özerk Cumhuriyeti toprakları çok sayıda Türk kökenli boya ev sahipliği yapmıştır. Burada üç ana kol birleşerek Yenisey Irmağı'nın ana gövdesini oluştururlar. Milattan önce Hunlar zamanından (M.Ö. 315-M.S. 220) itibaren Tuva etrafında Türk boylarının yaşadığını bilinmektedir. Kırgızların tarih sahnesinde yer alması da bu döneme rastlar. Kırgızlar ve diğer Türk kökenli boylar Yenisey havzasında yaşamışlardır. Fakat günümüzde de çok sayıda Türk kökenli irili ufaklı boy aynı alanlarda yaşamaktadır. Nitekim Hakaslar ve Tuvalar buna en iyi örnektir. Yani bütün Türk kökenli boylar bölgeden göç etmemişler bir kısmı orada kalarak, günümüze kadar varlıklarını korumayı başarmışlardır.

İrtiş Irmağı

Altay Dağlarının güneybatı eteklerinden doğan İrtiş Irmağı, yine güneybatı istikametinde bir yay çizerek Kazakistan topraklarına kavuşur. Burada kendisine katılan başka kollarla birlikte kuzeybatıya döner ve Kuzey Kazakistan topraklarını terk ederek Sibirya'da Obi Irmağı'na katılarak son bulur. Her ne kadar tarihçiliğimizde çok önemsenmemiş gibi görülse de İrtiş, Türk boyları tarihine adını altın harflerle yazdırmaya layık bir ırmaktır. Yakın dönem Kazak tarihinde çok değerli bir ilim ve fikir adamı olan Abay Kunanbay'ı bölgesinden çıkarmak gibi etkili bir rol oynamıştır. Ama İrtiş havzası özelinde Doğu ve Kuzeydoğu Kazakistan coğrafi alanı tarihin en erken devirlerinden itibaren Türk boylarını bağrında taşımıştır.

İrtiş Irmağı'nın Altay ve Tarbagatay dağlarını kestiği alanda milattan önceki devirlere ait son derece kıymetli arkeolojik malzeme keşfedilmiştir ve yenileri keşfedilmeye devam etmektedir. Böylece o bölgeden çıkan eşyalar Türk kültür tarihine ayrı kazanımlar getirecektir.

Çin ve İran gibi yazılı edebiyatın geliştiği bölgelere uzak olduğu için İrtiş havzasında yaşayan boy ve boy grupları hakkında az bilgi sahibiyiz. Ancak milattan önceki Asya Hun İmparatorluğu döneminden itibaren bölgede yaşayan boy kitleleri hakkında Çin kaynakları bize bilgi vermektedir. Ting-ling'ler, Kanglılar ve Töleslerin hatırı sayılır grupları bölgede yaşamıştır.

İrtiş havzası Kimeklerden Kıpçaklara giden yolda da esas yurt olma özelliğini taşır. Avrasya'nın Macaristan'dan Altay Dağlarına uzanan kesiminde, sonra Kafkaslar, Mısır ve Hindistan'a kadar ulaşan Kıpçak boy kütlesinin oluşumu, İrtiş Irmağı havalisinde gerçekleşmiştir.

Tarbagatay

Tarbagatay Dağları haritalara bakıldığında Orta Asya'nın merkezini kuzey-güney yönünde kesiyormuş gibi görünür. Bir başka deyişle Altay ile Tanrı dağlarını birbirine bağlayan âdeta bir köprü gibidir. Özellikle doğu-batı yönünde hareket eden boyların her dönemde geçiş noktası olmuştur. Bu durum, aynı zamanda boyların dağ sırasındaki yaylaları uğrak yeri olarak değerlendirdikleri sonucunu da doğurur. Doğu-batı veya aksi yönde hareket eden boylar, adı geçen dağlarda konaklamışlardır. Onlardan günümüze kalan sayısız kurgan çok sayıda insan gruplarının dağlarda yaşadığına göstermektedir.

Kısacası bütün eski Türk boy gruplarının Tarbagatay Dağları ile bir şekilde bağlantısı olduğu söylemek mümkündür. Doğusunda Cungarya bozkırları, batısında İrtiş havzası ve Doğu Kazakistan bozkırları uçsuz bucaksız yaylak alanları bunu gösterir.

Nitekim dağların yüksek yaylalarında rastlanılan arkeolojik kalıntı ve sayısız eserler de bu görüşü doğrular niteliktedir.

İli Irmağı

Kazakistan'ın Almatı şehrinin kuzey ve kuzeybatısında bulunan İli Irmağı çeşitli kollara ayrılarak Balkaş Gölü'ne dökülür. Göle yakınlaştığında farklı kollara ayrılarak aktığı için Yedi Su diye de anılır (Kazakça: Jedi Su/Rusça: Semireçye). Bu havza, yani Güneydoğu Kazakistan, çok verimli topraklara ve zengin otlaklara sahiptir. Bol otlu alanlar bulunduğu için her devirde çok sayıda insanın hayatını sürdürmesine imkân sağlamıştır. Oradan çıkarılan arkeolojik eserlerden dolayı bölgenin önemi milattan önceki devirlerde de görülür. Ama asıl önemini Gök Türkler zamanında kazandığı görülmektedir (542-745). Batı Gök Türk Kağanlığı'nın 630 yılında çöküşünden sonra hanedana mensup beylerin çoğu Çin'e sığınmıştı. Bunun üzerine başsız kalan Türk boyları bu ırmak etrafında toplanarak büyük bir kurultay düzenlediler (634/635). Kurultay sonucunda aralarında anlaşıp yeniden örgütlenerek 10 boya bölündüler. Bunlara Türkçe yazılı kaynaklarda "On Ok" denildi, çünkü her bir boya bir ok verilmişti. Irmağın batısında 5, doğusunda 5 olmak üzere yeniden bir konuşlanma sistemi meydana getirdiler. Bunlara da Türgiş (Türkiş) adı verildi. 766 yılına kadar bu adla kaynaklarda anılmalarına rağmen daha sonra onları Oğuzlar olarak görürüz. Nitekim Ön Asya Türklüğünü oluşturan Oğuzlar (Türkmenler), bu olay neticesinde kalıplaşan Türk boyları grubudur. Kısacası İli Irmağı civarında meydana gelen boy teşkilatlanması, Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar giden yolu açmıştır.

Çu Irmağı

Isık Göl'den doğan Çu Irmağı, Kuzey Kırgızistan'da Tanrı Dağları silsileleri arasında vadiyi takip ederek Kazakistan'a ulaşır. Orada adını taşıyan bir ilçenin kuzeyine doğru Betpak Dala, yani "bahtı kötü, şansız bozkıra" doğru kaybolup toprağın altına dalar.

Güney Kazakistan'daki Çu havzası ile Kuzey Kırgızistan'daki vadiyi birlikte değerlendirmek gerekir. Çünkü ırmağın boyu her zaman boy gruplarının yaşadığı alan olmuştur. Eski devirlerde sınır olmadığı için boyların bir araziden başka bir araziye geçişi problem değildi. Hunlar zamanından önce Wu-sun'lara yurtluk eden Çu vadisi, Isık Göl boyundaki boyların batıya doğru geçiş yoluna dönüşmüştü. Isık Göl etrafı dağlarla çevrili bulunduğu için kışlamak açısından uygun konumdaydı. Ancak düşman baskısı veya nüfusun fazla artması yüzünden boylar Çu vadisini takip ederek Kazakistan topraklarına geliyordu. Nitekim Zaysan, Merke gibi çok sayıda arkeolojik alan ve kalıntının keşfedildiği yerler mevcuttur.

Aslında Batı Gök Türklerinin ilk merkezi Koçkor'da, ikinci merkezleri Suyab'ta (Balasagun), üçüncü merkezleri Ming-Bulak'ta (Merke'nin güneyindeki yaylalarda) konuşlanmıştı. Gök Türk döneminde kazandığı bu önemin alt yapısı coğrafi özelliklerinin yanında Hun devrine kadar gitmektedir. Çu havalisinin ve Isık Göl civarının yaşanabilir bir mekânın özelliklerini barındırdığını söylemek gerekir. Gök Türklerden sonra On Oklar (Türgişler), akabinde Karluklar bu bölgeye gelirler.

Çok geçmeden bölgede yükselen Karahanlı Devleti'nin merkezi de burada kurulur. Balasagun'a gidip geniş bir açıyla kalıntıların keşfedildiği alanlara bakıldığında üç tarihi şehir kalıntısının yan yana kurulduğunu görülür. Nevaket, Özkend ve Balasagun adlı bu yerleşim alanları bölgenin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bölgeye defalarca yaptığım araştırma gezilerindeki gözlemlerimde yerleşim yerlerinin çevreye göre daha çukurda olduğunu fark ettim. Bu durum bozkırlardaki eski Türk yerleşim alanları ile ilgili fikirlerimi doğruluyordu. Bölge etrafı çevrili bir alanda olduğu için kışın daha az soğuk oluyor ve bu da bölgeyi daha yaşanabilir kılıyordu. Balasagun aslında bir kışlak yeriydi. Bu yüzden yerleşim yeri olarak tercih edilmişti.

Talas Irmağı

Tanrı Dağlarının kuzey silsilelerinden doğan Talas Irmağı da Çu Irmağı gibi kuzey yönünde akar ve Betpak Dala'nın içinde kaybolur. Talas Savaşı'nın gerçekleştiği alan olmasından dolayı özel bir yeri olan bu havza, Hunlar zamanında Chih-chih Ch'an-yü'nün şehir kurdurtmasıyla ünlenmiştir. Sahip olduğu doğal zenginlikler ve yaşamaya elverişli alanlar sebebiyle çok sayıda Türk boyu bölgeye yerleşmiştir. Hatta İslam tarih kaynakları (*Zeyn'ül-ahbar* ve *Hudud'ül-alem* gibi) bölgede çok sayıda Türk şehir, kasaba ve köylerinin adlarından bahseder. Batı Gök Türkleri döneminde Aktağ'daki kağanlık merkezi bir süre buraya taşınmıştı. Daha sonra bölgede Batı Oğuzları görülür.

Bu bölgede Karahanlı döneminde çok önemli İslami kültür yapıları inşa edilmiştir. Moğol istilasından sonra söz konusu yerleşim yerleri yıkıma uğrayarak harap olup ortadan kalkmıştır. Sonuçta Talas Irmağı havzası hem Kazakistan hem de Kırgızistan topraklarında önemli tarihi olaylara ev sahipliği yapmıştır. Nitekim günümüzde her iki ülkede de Talas ve Taraz isimli şehirler mevcuttur. Her iki bölge de verimli arazilere sahip olup toprağa bağlı tarım yapılmasına imkân sağlar. Ancak Kazakistan'daki Taraz'da kültürel ortam Karahanlılardan itibaren gelişerek çok sayıda mimari eserin günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Fergana

Fergana, Tanrı Dağları silsileleri arasında konuşlanmış bir çanak gibi olan vadinin adıdır. Arazilerinin büyük kısmı Özbekistan topraklarında, geride kalan az kısmı ise Kırgızistan'da bulunur. Çok verimli topraklara sahip olup, tarihin her döneminde zenginliği ile adından söz ettirmiştir. Çinlilerin bölgeyi tanıdıktan sonra büyük çanak anlamına gelen Ta-wan (Davan) adını ve özel okunuşla Ta-yüan (Dayüan) "büyük cennet bahçesi" manasını vermeleri ilginç bir durumdur. Ayrıca onlar M.Ö. 130'larda bölgeyi

ve zenginliklerini öğrenmişler, her zaman buradaki olağanüstü zenginliğe ulaşmaya çalışmışlardır. Meşhur *Cennet Atları* ya da *Kan Terleyen Atlar* bu bölgede yetişmiştir.

Hunlar zamanında Wu-sun'ların Fergana civarında yaşadığını bilinmektedir. Sonrasında Akhunlar, Gök Türkler, Türgişler, nihayet Karluklar da bölgede yaşamışlardır. Günümüzde Karlukların bakiyeleri Fergana vadisinde yaşar. Yine Türgişlerden de çok fazla insan grubunun da hâlâ Fergana'da yaşadığını söylemek mümkündür.

Merginan, Hocend, Andican, Oş, Hokand ve Celalabad gibi birçok şehir vadide konuşlanmıştır. Doğal kaynaklar ve tarım ürünleri açısından uygunluğu Fergana havalisini çekim merkezi haline getirmiştir. Karahanlılar dönemi Türk hakimiyetinin zirveye çıktığı dönem sayılsa da Çağatay Hanlığı devrinde, Timur ve Oğulları zamanında, Hokand Hanlığı idaresinde siyaseten de zirvede kalmayı sürdürmüştür. Nitekim Karluk boylarının yoğun yerleşiminin Kuzey Afganistan ile ilgisi önemlidir. İpek Yolu üzerinde mühim bir geçiş noktası olan Fergana, stratejik değerini gelecekte de koruyacaktır. Bu arada Merginan'da ipek böcekçiliği ve buna bağlı ipek üretiminin geliştiğini vurgulamak gerekir.

Sır Derya Irmağı

Seyhun diğer adı ile Sır Derya Irmağı, Tanrı Dağlarından akan birçok kolun birleşmesiyle oluşur ve Özbekistan topraklarını terk ederek Kazakistan'a girer. Kuzeybatı yönüne doğru uzun bir hat çizerek Aral Gölü'ne dökülür. 20. yüzyıldaki Sovyet yönetimi zamanında yanlış sulama politikaları yüzünden maalesef suyu azalmış; etrafındaki topraklar kireçlenmeye, bir bakıma çölleşmeye başlamıştır. Bu durum Aral Gölü'ne de yansımış, suyu 200 km kadar içeri çekilmiştir. Halbuki Aral Gölü eskiden deniz olarak adlandırılacak kadar geniş bir sahayı kaplıyordu.

Sır Derya boyunun tarihi milattan önceki çağlara kadar gider. Ancak tarihimizde onun, Oğuzlar zamanından sonra çok

daha fazla işlendiği görülmektedir. Gök Türkler zamanında Sır Derya boyunda yaşayan boyların adları Çin'e kadar ulaşmıştır. Töles boy grupları içinde o bölgede yaşayan boyların adları görülmektedir. Daha sonra Batı Oğuzları olarak şöhreti duyulan boy grupları Ön Asya'ya doğru akıp dünya tarihini değiştirme başarısı gösterdiler. Ayrıca Sır Derya boyundaki boyların Talas, Çu ve Isık Göl hatta, İli civarlarıyla doğrudan bağlantılı olduğunu söylemek gerekir.

Bu ırmağa paralel uzanan Karadağlar (günümüz Kazakçasında *Karatav*) Oğuzların önemli yurtları olmuştur. Bölgedeki sayısız köy ve arkeolojik alan Oğuzların nüfusunun çok fazla olduğuna işaret etmektedir. Oğuz destanlarında geçen Kazıgurt Dağı, Tanrı Dağlarının en kuzeybatı ucunda yer alır. Bölge, Oğuzların tarihinde o kadar çok içselleştirilmiştir ki âdeta destanların ana merkezi konumundadır.

Batı Gök Türk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra başıboş kalan boylar kendi aralarında yeniden örgütlenerek On Oklar adıyla anılmaya başladı. Bunun bir diğer adı da Türgiş (Türkiş) oldu. 766 yılı sonrası tamamen Sır Derya boylarında yoğunlaşan Oğuzlar, Oğuz Yabgu Devleti'ni kurdular. 10. yüzyıl sonlarına doğru bu devlet zayıflamaya yüz tutunca Selçuk Bey soyundan gelenler güçlendiler ve Selçuklu Devleti kuruldu. Zaman içinde Müslüman olduktan sonra Türkmen adıyla tanındılar. Horasan'a doğru ilerleyen Oğuzlar (Türkmen), Büyük Selçuklu Devleti'ni meydana getirdiler. Sonrasında Ön Asya'nın kapıları Türkmenlere tamamen açıldı. 1071'de Malazgirt Savaşı'nın kazanılması ile Anadolu'ya doğru akmaya başladılar.

Mangışlak

Aral Gölü ile Hazar Denizi arasındaki saha *Ming-kışlak* yani Bin Kışlak olarak adlandırılır. Bu adlandırma Mangışlak (Ming-kışlak, Mangıstav) olarak günümüze ulaşmıştır. Ayrıca bölgenin bir kısmına *Üst Yurt* adı konulmuş ve böyle tanınmıştır. Günümüzde

coğrafi özellikler açısından kurak, çölümsü bir topografik yapıya sahip olan bölgenin Türk tarihinde çok önemli rolü vardır.

Mangışlak'ın coğrafi iki özelliği ön plana çıkar. Bunlardan biri konumuz açısından değerlendirildiğinde Oğuz boylarına yurtluk yapmasıdır. Diğeri ise Orta Asya'dan batıya doğru göç eden boyların geçiş yolu üzerinde bulunmasıdır. Arkeolojik araştırmalara göre bu alanda yaşayan boylar Mangışlak'ta kışlıyorlar, yazın kuzeye 400-500 km kadar göç edip, sonbaharda geri geliyorlardı. Diğer bölgelerle karşılaştırıldığı zaman bu göç mesafesi uzundur. Ancak bölge bitki örtüsü bakımından çok fakirdi; hayvanlarını beslemek için uzun yol gitmekten başka çareleri yoktu.

Birçok Türk boyuna yurtluk etmesine rağmen asıl şöhretini Oğuzlar sayesinde kazanan Mangışlak, sonradan bazı Kıpçak boylarına da ev sahipliği yapmıştı. Altın Orda Devleti'nin dağılmasından sonra Kazakların Küçük Cüz'ü bölgede yaşamaya başlamıştır. Bölge, Özbeklerin Hive Hanlığı'na katılsa da Kazak boylarının yurdu olma özelliğini sürdürmüştür.

Yayık Irmağı

Yayık Irmağı, Uralların doğusundan doğar, Hazar Denizi'ne dökülür. Bundan dolayı ona Ural adını da vermişlerdir. Yayık Irmağı civarını Batı Kazakistan, Hazar Denizi'nin kuzeyi ile birlikte değerlendirmek gerekir. Aslında bu bölge, Orta Asya-Doğu Avrupa arasında geçiş yolu üzerinde önemli bir istasyon vazifesi görmektedir. Moğolistan'dan hareket eden boylar, Batı Kazakistan'da yoğunlaşmışlar, buraya sığamayınca da Avrupa'ya doğru kitleler halinde hareketlenmişlerdir. Bunlar arasından Kimmerler, İskitler, Hunlar, Avarlar, Sabarlar, Ogurlar, Peçenekler, Uzlar (Oğuzlar) ve Kuman-Kıpçaklar öne çıkan örneklerdir. Bölgenin bitki örtüsünün zayıflığından dolayı her dönemde dışarıya göç verdiği bilinir. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısındaki kıtlık

dolayısıyla Nogayların yaşadıkları açlık son dönemlerde yaşananlarının en önemlisidir.

İtil Irmağı ve Batısı

İtil Irmağı havalisi Türk dünyası tarihinin çok zengin bir alanını meydana getirmiştir. Ancak bitki örtüsü değişmiş, deyim yerindeyse Avrupalılaşma, yani daha fazla bitkisel kaynakların bulunduğu alanlarda daha rahat hayat başlamıştır. Bu ırmağı aşan boyların bir kısmı güneye yayılıp Kafkas Dağlarını kendilerine yurt edinirken, ana gruplar batıya doğru geniş alanlara uzanmışlardır. Don, Dnyeper, Dnyester, Prut, nihayet Tuna Nehri, Türk kökenli boylara yurt olmuşlardır. Macaristan ovaları son durak gibi görünür, fakat burası da Tuna kenarında uzanan ovalardan meydana gelmektedir.

Doğru Avrupa toprakları Orta Asya'ya nazaran daha bol otlu ve sulaktı. Burada yetişen hayvanların yiyeceği ot türünün Kazakistan'ın batısına göre 285 kat fazla olduğu bilinir. Dolayısıyla bu cazip alanlara göç eden boylar, sadece ırmak boylarında sabit kalmadılar. Su kaynaklarının eksik olmadığı, yemyeşil çayırların uçsuz bucaksız alanlar oluşturduğu alanlara yayıldılar. Cengiz Han ve oğullarının idaresi döneminden önce her yüzyılda doğu-batı yönünde büyük göçler gerçekleşmiştir. Nitekim Doğu Avrupa sahası göçler neticesinde asırlarca Türk yurdu olarak tanınmıştır. Bizans kaynaklarının 9. ve 10. yüzyıllarda bölgeye Türkiye adını vermesi de bunun sonucudur. Altın Orda Devleti ve sonrasında ortaya çıkan Kırım, Kazan, Kasım ve Astrahan hanlıkları son devirlerdeki Türk kültürünün yansımasıdır.

Kafkasların Kuzeyi

Kafkas dağ silsileleri daha doğrusu bu dağların arasındaki vadiler boylar için sığınma noktası görevini görmüştür. Sadece Türk kökenli değil başka milletlere ait boylar da aynı kaderi paylaşmıştır.

Günümüzde Kafkasya bölgesinin dil çeşitliliği bakımından çok zengin olması, bunun sonucudur. Tarihin her döneminde Orta Asya yönünden Doğu Avrupa yönüne hareket eden kavimlerin bir şekilde Kafkaslar ile ilişkisi olmuştur. Hatta bazıları en erken devirlerde bu dağları aşarak, Anadolu'ya, Ön Asya'ya doğru yayılmışlardır. Kafkasya'nın birçok kavme ve boya yurtluk yapmasının izleri günümüzde de hissedilmektedir.

Türk Kökenli Boyların Batıya Akım Yolu

Bir Orta Asya Türk tarihi uzmanı olarak belirtmeliyim ki, araştırma sahamı yukarıdan görmek her defasında heyecan verici olmuş ve beni farklı düşüncelere sevk etmiştir. Çünkü Orta Asya'nın her alanında eski Türklerin izleri bulunuyor ve bu izleri bağrında taşıyan dağları, yaylaları, uçsuz bucaksız bozkırları ve çölleri, insanlara hayat veren su kaynakları gibi coğrafi mekânları gökyüzünden görmek çok mutlu eden bir şeydir. Özellikle dağların yamaçları, su kaynakları etrafındaki yeşil bozkırlar, kayalıklar ve çöllük alanlar çok şey anlatmaktadır. Binlerce yılın izlerini, kalıntılarını incelemek ayrıca bir ilim heyecanı da vermektedir.

Bu sahada özellikle Moğolistan'dan başlayarak Ön Asya'ya kadar Türk boylarının doğudan batıya akım yolunu tespit etmek mümkündür. Yolların ana akım mecraları ayrı, ilginç ve çok farklı çağrışımlar yapmaktadır. Bugünden bakıldığında Ulan Bator'dan batıya doğru takip edilen yolla, eski Türk kökenli halkların Moğolistan'dan Anadolu'ya geldikleri yol anlaşılabilir. Bu da tarihimizin bir temel noktasını farketmemize sebep olur. Kısacası Türk boylarının Tola Irmağı civarından batıya doğru hareket ederek yüzlerce yıl sonra Anadolu'ya varmalarının ana hattı böylece belirlenmektedir.

Boyların batıya aktığı hat Ulan Bator'dan batıya yönelir ve Hangay Dağlarının üzerinden geçerek Altay Dağlarına ulaşır. Aslında bu, Moğolistan'ı doğudan batıya, baştan başa geçmek

gibidir. Altay Dağlarından sonra güneydoğu istikametine yönelip Cungarya ve Tarbagatay diye bilinen bozkırları geçerek Urumçi üzerinden Tanrı Dağları silsilelerini takip edilir, Tanrı Dağlarına gelinir ve bu hat Tanrı Dağlarının kuzeyini takip eder. Eskiden Türk boylarının konakladığı ve yoğunlaştığı Tanrı Dağlarının kuzey alanları gibi. Burada yıllarca, hatta bazen bir yüzyıl kaldıktan sonra Güney Kazakistan'da Çu ve Talas ırmaklarının üzerinden geçer, ama sonra kuzeydoğuya dönerek, Oğuzlar için çok önemli olan Karadağları da baştan başa izler, Aral Gölü'nü aşar ve Mangışlak (Bin Kışlak) gibi çok yoğun bir şekilde Oğuz yurdu olmuş bölgeden Hazar Denizi'ne gelir, orada Kafkasları aşarak Anadolu toprakları ile kavuşur.

Eski Türk boyları bunu nasıl takip etmiştir? Aslında tarihin en erken devirlerinden itibaren Avrasya bozkırları Türklerin yurdudur. Ancak bahsedilen uçuş rotası ile bilinen tarih modelinde şöyle bir değerlendirme yapılabilir.

Tola Irmağı havalisi, Gök Türk dönemi için en doğu uç kabul edilmektedir. Tola Irmağı çok açık bir şekilde Dokuz Oğuz boylarının yurdudur. Ama öncesinde M.Ö. 2250'lere giden Hunlar ve atalarının tarihi söz konusudur ki Hunların idaresi her ne kadar Orta Asya'yı kaplasa da ağırlık merkezleri Moğolistan topraklarıdır. Hunların uzun süren hakimiyetinden sonra Juan-juanların devleti kurulsa da 552'de bağımsızlığını kazanan Gök Türk Devleti yine Moğolistan hatta Orta Moğolistan, Orhun ve Tamır ırmakları merkez olmak üzere yükselmiştir. Aslında Gök Türk Devleti hakimiyet alanını Karadeniz kıyılarına ve Kafkaslara kadar uzatmayı başarmıştı. Ama yönetim merkezi Ötüken'di; yani Orhun ve Tamır ırmaklarının suladığı Hangay Dağlarının kuzeyindeki bol otlu, ormanlık ve yeşil alanlara sahip topraklar.

Gök Türk döneminde hanedana bağlı veya değil, Orta Asya'nın geniş alanlarına dağılmış çok sayıda Türk boyu hakkında bilgimiz var. Bunların içinde Ulan Bator civarında Tola Irmağı havalisinde yaşayan Dokuz Oğuz boylarının özel yeri vardır.

Kaynaklardaki bilgilere göre en doğuda yaşayan Türk boyu Bayırkulardır. Onların doğusunda Mo-ho (Baga) adlı Moğol kökenli sayılabilecek kabile bulunurdu ki; günümüzde Tola Irmağı'ndan biraz daha doğuya gidildiğinde Baga Gölü vardır. Dolayısıyla tarihi kayıtların verdiği bilgiler coğrafi mekânlarla doğrudan örtüşmektedir.

Gök Türk Kağanlığı, 630'da yıkılışa sürüklendiğinde önemli bir kitle batıya doğru hareketlenerek Hangay Dağlarını geçerek, Altayları aşıp Cungarya/Tarbagatay bozkırları üzerinden Tanrı Dağları havalisine ulaştı. Aynı yönde ikinci göç, II. Gök Türk Devleti'nin yıkılış sürecine girdiği 742-745 yılları arasında gerçekleşti.

Uygurlar, Gök Türklerin yerini alarak yine Ötüken/Moğolistan merkezli büyük bir devlet kurdular. Onların kağanlığı yaklaşık yüz yıl yaşayabildi. 840 yılında gerçekleşen Kırgız baskını sonucu devletleri yıkıldı. Ağır darbeye maruz kalan Uygurlar ikiye bölündüler. Bir kısmı Gök Türklerin yolunu takip ederek Turfan bölgesine, yani Tanrı Dağlarının doğu ucuna, bir kısmı da Çin'in Kansu ve Ordos alanlarına doğru göç etmek zorunda kaldılar.

Kırgızlar, yaklaşık 60 yıl kadar Ötüken bölgesinde hakim olduktan sonra Öngütler karşısında tutunamadılar. Geldikleri Yenisey bölgesine geri döndüler. Dolayısıyla Moğolistan coğrafyasında siyasi ağırlık Moğol kökenli boyların eline geçti. Aynı devirlerde söz konusu coğrafyada, özellikle Batı Moğolistan'da her ne kadar Türk kökenli boylar yaşamlarına devam etseler de hakimiyet ağırlıkla Moğolların elindeydi.

Türklerin siyasi ağırlığı artık Cungarya/Tarbagatay bozkırlarını aşmış, Tanrı Dağlarında toplanmıştı. Aslında yukarıda açıkça ifade edildiği gibi Türk kökenli halklar Avrasya coğrafyasının geniş alanlarına yayılmış durumda yaşıyorlar ve birçok irili ufaklı siyasi kuruluş meydana getiriyorlardı. Ancak siyasi ağırlık noktası Tanrı Dağları havalisiydi. Bunun da en büyük örneği Karahanlılardır. 8. yüzyıldan başlayarak 13. yüzyıl başlangıcına kadar bölgede hakim olmuşlar ve çok sayıda Türk boyunu bir

araya getirmişlerdir. Türk kökenli boylar o bölgede birikmişler ve Karahanlı Devleti'ni yükseltmişlerdir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'un *Divanu Lugat'it-Türk* adlı eserinde anlatılan Türk boylarının coğrafi dağılımı ve eserin arkasında bulunan haritada gösterilen Türk boylarının yaşadığı yerler söylediklerimizi tamamen desteklemektedir.

Aslında Tanrı Dağları havalisi aynı Moğolistan coğrafyası gibi tarihin en erken devirlerinden itibaren Türklere yurtluk olmaya başlamıştı. Sakalar, Hunlar, bilhassa Wusunlar, Kanglı boyları, sonra Gök Türk hakimiyeti, bölgede en çok parlayan Karluklar, hatta Türgişler Güney Kazakistan havalisiyle birlikte yoğun olarak burada yaşamışlardır. Karahanlılar bu anlamda bir sonuçtur. Çünkü onların öncesinde Türklerin kurduğu imparatorlukların ağırlık merkezi Moğolistan/Ötüken olmuştur. Boyların toplanmasıyla birlikte Tanrı Dağları havalisi siyasi açıdan önem kazanmıştır.

Devamında Kazakistan'ın Jambıl vilayeti sınırları içinde bulunan Çu ve Talas ırmaklarının suladığı alanlar gelir. Daha sonra da Oğuz yurdu diye bildiğimiz Karadağlar (Karatav) silsilesi vardır. Güney Kazakistan aslında her dönemde Kırgızistan'ın siyaseten ve etnik olarak devamı niteliğindedir. Bölgede yaşayan Türk boyları aynı model içinde değerlendirebilir. Devamındaki Karadağlar ise *Dede Korkut, Oğuz Destanı* gibi eserlerle birlikte kültür tarihimizin derinliklerine işlemiştir. Burası, Batı Oğuzlarının tarihin en erken devirlerinden itibaren yurdu olmuştur. Ancak 9. yüzyıldan itibaren bir ağırlık merkezi olmuşsa da, Oğuz Yabgu Devleti ile yükselmiş, nihayet Selçuklu ailesinin Müslüman olmasıyla birlikte, Samanilerin zayıflayarak ortaya çıkardığı boşluğu doldurarak Horasan'a kitleler halinde kaymıştır. Neticede Ön Asya'ya doğru Oğuz/Türkmen akımı başlamıştır.

Bu noktada Mangışlak (Bin Kışlak) unutulmamalıdır. Aral Gölü ile Hazar Denizi arasındaki günümüzde çölümsü bozkırlarla kaplı alan da Türk boyları için her zaman çok önemli olmuştur. Bölgedeki binlerce yer altı mezarı bunların göstergesidir.

Oğuz yurdu olan Mangışlak üzerine düşeni fazlasıyla yapmış; kuzeye çıkan boyların kışın barınmalarını sağlamıştır. Ayrıca Avrupa'ya giden boyların da uğrak noktası olmuştur.

Bölgeye İslamiyetin tam olarak ulaşması 8. yüzyıl başlarında gerçekleşse de esas karşılıklı etkileşim, aynı yüzyılın sonlarında başlamıştır. Nitekim, takip eden yüzyılın ilk yarısında bireysel ve küçük gruplar halinde İslamiyetin, Türkler arasında yayıldığı görülmektedir. Bir yüzyıl sonra ise ileri boyutlara ulaşarak, İdil Bulgar ve Karahanlı devletlerinde resmiyet kazanmıştır. Sonuçta 9. yüzyıl boyunca Türklerin büyük çoğunluğu İslamiyeti kabul ederek farklı bir kültür dairesine girmişlerdir.

Nihayet, Moğolistan/Ulan Bator'da başlayan yolculuk Hazar Denizi'ne ulaşır. Türklerin Anadolu'ya girişleri Horasan'ı takiben İran üzerinden, ayrıca Kafkasları aşarak gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi Ön Asya coğrafyasında dağların büyük çoğunluğu doğu-batı yönünde uzandığı ve çok sayıda dağ silsilesi bulunduğu için yollar çeşitlilik göstermektedir. Bundan dolayı da Anadolu'ya girişler çok farklı bölgelerden olmuştur. Eski Türk boyları da hem Kafkaslar hem de İran'ın yüksek dağları arasındaki vadileri aşarak Anadolu'ya göç etmişlerdir.

BOYLARIN HAYAT TARZI HAKKINDA

Boylar ve Otlaklar

Hayvancılık ekonomisinin hakim olduğu Orta Asya bozkırlarının derinliklerinde su kaynaklarının ve otlakların varlığı ömür sürmenin ya da hayatta kalmanın esasını meydana getiriyordu. İklimin tarihi devirler içinde geçirdiği tarihi değişimleri kesin bilemesek de çeşitli süreçlerde insan topluluklarının kaderini fazlasıyla etkilediğini biliyoruz. Moğolistan'ın en doğusundan İtil (Volga) Irmağı'na kadar geniş sahanın bölgelere göre temel özelliklerini bilerek değerlendirme yapmak daha uygun olur. Bunun daha iyi anlaşılması için yukarıda ırmak boylarına değinip önemlerini açıklamıştık.

Bu sulak alanların ve etrafındaki bol otlu bölgelerin, boyların yaşamlarına yön verdiği ortadadır. Arkeologların yaptıkları kazılardan elde edilen sonuçlara göre bitki türlerinin sayısının boyların hayatını doğrudan etkilediğini söylemek mümkündür. En azından Batı Kazakistan sahasında hayvanların yiyebileceği ot türünün sadece yedi, İtil Irmağı'nı geçip Doğu Avrupa sahasına ulaşınca bu sayının 2.000 olması bin yıllar içerisinde Orta Asya'dan batıya büyük göçlerin gerçekleşmesinin esas sebebini açıklamaktadır. Ama Orta Asya sahasının her tarafı aynı coğrafi özelliklere sahip değildir. Dolayısıyla aynı model bölgenin tamamına uygulanamaz. Mesela Güneydoğu Kazakistan'da Almatı civarında da ekonominin temeli olan hayvanların yiyeceği ot çeşidi 2.000 kadardır. Başka bir deyişle Fergana bölgesinden özellikle Karlukların

yerleşiminden sonra siyasi sebepler hariç ekonomik göçlere dayalı kitle hareketinin olmaması bu durumdan kaynaklanır.

Bozkırın İlk Modeli Hunların Yaşayışı

Hunların sosyal hayatı hakkında verilen bilgilerle birlikte binlerce yıllık bozkır hayatının ilk örneklerini görme fırsatı bulunmaktadır. Bu yüzden bahsedilen birincil bilgiler çok değerlidir. Daha sonraki dönemlerde aynı konuda kaydedilen bilgi manzumesi bu malumatı takip etmiştir.

Çin'in kuzey topraklarında yaşayan bu kavimler, bir yerde uzun süre ikamet etmezlerdi. Bozkırlıların belki de ilk defa Çinliler tarafından tasvir edildiği bu bilgiler oldukça ilginçtir. Yani sosyal hayatın tasvirine dair notlar verilerek Avrasya'nın derinliklerinde yaşanan hayat tarzı ilk defa burada anlatılmıştır. Buna göre bozkırların binlerce yıldır bilinen yaşam yöntemleri daha tarihin başlangıç evresinde karşımıza çıkar. Hayatlarının temel kaynakları olan su ve otları takip ederek yaşadıkları bildirilir. 21. yüzyıla kadar aynı durumun devam etmesi Orta Asya bozkırlarındaki hayat tarzının sürekliliğine de işaret eder.

Ekonomilerinin esası at, sığır ve koyundan oluşan hayvan sürülerine bakmaktı. Eşek, katır, t'ao-t'u ve t'ien-hsi gibi vahşi at cinsleri de baktıkları hayvanlar arasındadır. Tarım yapmadıkları ifade edildiği gibi herkesin kendine ait toprağının bulunduğunun bildirilmesi ilginçtir. Gobi Çölü ya da Moğolistan'ın çoğu arazisinde olduğu gibi burada da tarım yapmak mümkün değildi. Ancak Altay Dağları ve diğer yerlerde tarımla ilgili arkeolojik kalıntılar ve sulama kanalları keşfedilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Çinliler kendilerine yakın bölgelerde gördüklerini kaydetmişlerdir. Yine kaynakların ifadesine göre "yazıları veya çizileri bulunmadığı için söz ile anlaşma yaparlar, erkek çocuklar koyunlara binerek biniciliğe alışırlar, avcılığı öğrenmek için de kuş ve farelere ok atarlar, biraz büyüyünce tavşan ve tilkilere nişan alırlardı."

Kaynakların Hunların yaşayışı hakkında yazdığı bu ifadeler Orta Asya'nın bozkır kuşağı için karakteristik bir durumdur.[1]

Askerleri ise yay çekebilenler (gerebilenler) olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca güçlü ve zırhlı süvariler olduklarına dikkat çekilmektedir. Gündelik hayatta hayvancılık ile iştigal edip, gerektiğinde yabani hayvanları avlarlardı. Bu bir tür savaş eğitimi şeklinde değerlendirilse de savaş durumlarında ayrıca askerî eğitim yaparlardı. Sonuçta onların hayat tarzının bu olduğu anlaşılıyor. Uzun mesafeler için yay ve ok yakın mesafeler için kama ve mızrak kullanırlardı. Kesin kazanacaklarını anladıklarında hızla sonuna kadar ilerlerler, zor durumda ise stratejik geri çekilme gerçekleştirirlerdi. Bu geri çekilme yüzünden herhangi bir utanma duygusu taşımadıkları vurgulanmıştır. Halbuki bu geri çekilme onların uyguladıkları bir savaş stratejisiydi. Çinliler gibi protokol ve görgü kurallarına uymadıkları belirtilmiştir.

En yüksek mevkideki hükümdar da en alt seviyedeki normal vatandaş da beslediği hayvanın etini yer, derisinden elbise yapar, kürkünü kullanırdı. Güçlüler (gençler) etin daha çok enerji veren yağlı kısımlarını, yaşlılar ise yağsız kısımları yiyerek beslenirdi. Yaşlı ve zayıfların küçük görüldüğü, güçlülere değer verildiği şeklindeki ifade kesinlikle doğru değildir. Aksine tarihin her döneminde daima yaşlılara çok saygı gösterilirdi. Burada sadece güçlü sağlıklı olanların savaşlara gittikleriden daha çok enerji ihtiyaçları olduğundan, yaşlıların fazla kaloriye gerek duymadıklarından yediklerinde farklılık oluşmuştur. Yoksa daha sonraki kaynaklarda bozkır geleneğinde yaşlılara, özellikle bilge ve tecrübelilere çok değer verildiği açıkça bildirilmektedir. Ayrıca üvey anne ve yenge ile evlenme âdetleri de Çinlilere garip gelmiştir. Aslında bunda aile birliğinin dağılmaması ve kadınların açıkta, çaresiz ve kimsesiz kalmamalarının sağlanması esastı. Bunun yanında herkesin kullandığı özel bir isme sahip olduğu da kaydedilmiştir.[2]

1 Ahmet Taşağıl, *Hunlar*, İstanbul, 2020, s. 24-26.

2 SC 110, s. 2879; HS 94A 3743; TT 194, s. 5303; TFYK 961, 17b, 18a, b;

Başka bir açıdan bakıldığında Hunların burada belirtilen sosyal hayatı tarih öncesi çağlardan beri yaşanıla gelen bir sosyal sistemin tezahürüdür. Hunlar, Orta Asya bozkırlarında atalarından aldıkları gelenekleri devam ettirmektedirler. Atı evcilleştirdikleri ve bu geleneğe sahip oldukları için süvari savaş usullerini üst düzeyde geliştirmişlerdi. Mesela kullandıkları eyerler son derece hafif, ata zarar vermeyecek şekilde imal ediliyordu. Ayrıca bu eyerler sürücü için de gayet uygundu. Üzengi daha görünmese de (milattan sonraki dönemde kullanılmaya başladılar), atın mükemmel yetiştirilmesi ve idare edilmesi, nihayet değerlendirilmesi uzak mesafelerin yakın olmasını sağladı. Böylece uzun seferler düzenleyebildiler. Yabancı kaynakların anlatılarına göre fırtına hızıyla ortaya çıkıp görünmez oluyorlardı. Kemikli refleks yay ise başka bir üstünlük kaynağıydı. Bunlarla yüzlerce metre uzaktaki bir hedef vuruluyordu. Ani saldırı ve kaçış esas kurguydu. Savaşın zora girdiği anlarda hızla geri çekiliyor, düşmanın dikkatini dağıtıp aniden dönüyorlar ve düşmanı dağıtıyorlardı.[3]

Konar Göçer Bozkırlılarda Hayvancılık

Tarihin başladığı zamandan beri Orta Asya'da hayvancılığa dayalı bir hayatın sürmesi komşuları tarafından daima küçük görülmüş ve 19. yüzyıldan beri tarihçilikte ilkel olarak değerlendirilmiştir. Dışarıdan bakıldığında basit bir ömür sürme biçimi olarak yorumlanan bu durum aslında kendi içinde farklı sosyal, idari ve kültürel özellikler barındırıyordu. Bu yüzden de kökünü Roma ya da Greklerden alan tarih anlayışının bozkır toplumlarını hayat tarzını anlaması çok zordu.

Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hendanlığı Tarihi Hsiung-nu Monografisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, s. 1; ayrıca bkz.: Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, İstanbul, s. 24-25; Ercilasun, *Han Hendanlığı*, s. 198-200.

3 Istvan Vasary, *Erken İç Asya'nın Tarihi*, (çev. İsmail Doğan), İstanbul 2007, s. 53-54.

Hayvancılığa dayalı bir ekonomik yaşam tarzında hayatta kalabilmek çok daha önemliydi. Yerleşik köylü-çiftçiler topraktan üretim yapmakta nasıl uzmanlaştıysa, hayvancılıkla uğraşan topluluklar da hayvan üretiminde aynı durumu yaşıyorlardı. Ömürlerini sürdürebilmek için sürekli gayret gösteriyorlar, bu alanda bilgi ve yeteneklerini geliştiriyorlardı. Yerleşik kültürlerin bilmedikleri bu dünyayı anlamaları beklenemezdi. Aksine söz konusu topluluklar hakkında akla hayale gelmeyecek yorumlar ve uydurmalar yaparak onları farklı bir dünya içine koydular. Onlara göre konar göçerlerin çevre bölgelerle olan ilişkileri; göç döngüsü, yiyecek ihtiyacı, ekonomik sıkıntılar ve temel siyasi örgütlenmeden yoksunluk üzerine dayandırılır. Yani onların bakış açısında bozkırlılar sadece temel ihtiyaçları peşinde koşan insan topluluklarıdır. Onlardan başka bir şey beklenmemelidir anlayışı söz konusudur.[4]

Hayvancılıkla uğraşan konar göçerler, genel olarak yılın belirli zamanlarında hayvanlarıyla beraber göç ederlerdi. Onları tanımlamak için göçebe kelimesi kullanılmıştır. Bu söz ile üretim yapmayan insan toplulukları kastedilmektedir. Aslında bu insan toplulukları, yani Türk kökenli boylar konar göçer hayatın ve hayvanlarının ihtiyaçlarını giderebilecek niteliklere sahiptirler. Buna karşılık, göçebeliğin ve hayvancılık kültürünün birbirlerinden ayrı kavramlar olduğu bilinmelidir. Göç etmeden hayvancılıkla uğraşan insanlar da vardır (günümüzdeki hayvan çiftlikleri gibi). Ayrıca avcı toplumlar gibi aynı şekilde göçebe olup hayvancılıkla uğraşmayanlar olduğu gibi. Bunun yanında göçebeler arasında hayvanlara bakmak için çoban kiralayanlar da görülmektedir (mesela, Batı Avrupa ve Avustralya'da kuzu ve Amerikalarda büyükbaş hayvanlar için çoban kiralayan toplumlar). Orta Asya dışında hayvan yetiştirmek çevredeki şehir hayatlarına bağlandığı için buralarda ayrı bir hayvancılık toplumu şu ana kadar oluşmamıştır.

4 Nicola Di Cosmo, *Ancient China And Its Enemies*, Cambridge, 2010, s. 21 vd.

Tarihin en erken devirlerinden itibaren Orta Asya'da hayvancılık yapmak bozkır ve dağların yükseklerinde bulunan yaylalarındaki otlaklara dayanır. Binlerce yıl içinde geleneksel hale gelen otlakların mevsimlere göre kullanımı esastır. İnsanlar her türlü otu yiyerek hazmedemez. Ancak hayvanlar, bozkır ekosistemini kullanarak beslenirler ve onlara bakanlara besin kaynağı olurlar, süt ürünleriyle beslenmelerini sağlarlar. Nitekim insan beslenmesine ve iklim şartlarına en uygun yaşayabilen koyun, keçi, at, sığır, deve ve bazen yak (Tibet öküzü) gibi hayvanların meydana getirdiği sürüler her dönemde hatta günümüzde dahi vardır. Bu hayvan türleri coğrafi bölgelere göre özellikler gösterir. Orta Asya'nın hiçbir yerinde Ortadoğu'da devenin veya Sibirya'da ren geyiğinin kullanımı gibi tek bir hayvan türünün üretiminde uzmanlaşmaya gerek duyulmamıştır. Orta Asya, hayatı idame ettirmek ve taşımacılık için zarurî olan bütün hayvanların yaşaması noktasında ideal bir yer olma özelliğini her dönemde sürdürmüştür. Dolayısıyla bir aile veya boy, yani bir insan topluluğu kendi kendine yetecek kadar hayvancılık yapabilmektedir. Ancak çoğunlukla fazlasını elde ediyorlardı. İnsanlar arasında zenginlik hayvan sayısı ya da sürünün miktarı ve çeşitliliği ile ölçülüyordu. Neticede bir sürü içerisinde hayvanların dağılımı hem çevresel faktörlere (ekolojik çeşitliliğe) hem de kültürel hayat tarzına yansıyordu. Bozkırlarda yaşayanlar, otlakların durumunu hayvan sürü çeşitliliği içinde bulundukları ortama göre düzenliyorlardı. Dağlık alanlarda hayatlarını sürdürenler ise kendi ortamlarına uygun hayvanları ellerinde tutuyorlardı. Bunun en iyi örneği Moğolistan ve Kırgızistan'da yüksek kesimlerde çoğunlukla yak beslenmesidir. Keçi de aynı şekilde ekolojik ortama göre değer buluyordu. Söz gelimi Moğolistan'da yetiştirilen ve bugün dünyaca meşhur olan kılından kaşmir elde edilen keçi türü ilgi çekicidir. Orta Asya'nın merkezine göre daha dış bölgelerde yaşayan ve hayvancılıkla uğraşanlar arasında birbirlerinden daha farklı sürülere sahip olanlar vardı. Mesela bazı yerlerde keçilerin yaşamasına uygun bitki ve iklim şartları

bulunduğu için, koyundan daha çok bakılıyordu. Bazı yerlerde devenin yetişmesi ata göre daha uygundu. Dolayısıyla at yerine deve sürülerinin beslenip üretilmesi tercih edilirdi.

Her şeye rağmen Orta Asya'nın geniş bozkırlarında hakim hayvan türü koyundur. Saha gezilerinde de gözlemlediğimiz gibi Moğolistan'ın en doğusundan Hazar Denizi'ne kadar uzanan sahalarda en çok koyun sürüleri bulunmaktadır. Dolayısıyla koyunlar en önemli geçim kaynağı ve Orta Asya hayvancılığının esasını meydana getiriyordu. Öncelikle et ve süt sağlayan koyun ayrıca ev ile giyim ihtiyaçları için yün ve deri tedarik ediyordu. Burada özellikle konar göçerlerin çadırlarının koyun yününden mamül keçelerden yapıldığını söylemek gerekir. Koyun gübresi ise kurutulabilir ve yakacak olarak kullanılabilirdi. Bilindiği gibi koyunlar hızlı çoğalma özelliğine sahiptirler. Ayrıca bozkırlarda yetişen her türlü bitkiyi yiyerek beslenebilirlerdi. Moğolistan'ın yüksek yaylalarının otlaklarında üreyen hayvanların %50 ilâ 60 oranında koyun olması bu bilgiyi desteklemektedir. İklim değişikliğinden dolayı her ne kadar zaman içinde Moğolistan'ın çölümsü bir yapıya dönüşmesi, yüksek veya orman gibi bölgelerinde otun az olmasından kaynaklanan sebeplerden dolayı koyun sayısı azalmış olsa da günümüzde hâlâ önemini korumaktadır. Koyun derisi ticareti veya şehir pazarlarında et satan kabilelerde koyun üretimi yüzdesi her dönemde zirvedeki yerini korumuştur. 19. yüzyılda Kulca'daki İli Vadisi'nde Kazak Türkleri arasındaki sürülerin %76'sını koyunlar meydana getiriyordu. Aynı Moğol kökenli Kalmukların deri ticaretinde koyun derisinin oranı %54'lere ulaşıyordu.[5] 19. yüzyıldan milattan önceki devirlere de gidilse aynı durumla karşılaşılır. Hunların atlarını anlatan Çin tarihi kayıtları koyunun bozkır toplumlarında çok önemli bir yer tuttuğunu bildirmektedir. Gök Türk ve Uygur devirlerinde de koyun, hayvancılık ekonomisinin temel taşlarından biri olarak değerlendirilir.

5 Thomas J. Barfield, *The Perilous Frontier*, Massachusets, 1992, s. 21.

Koyun bu kadar çok ekonomik değere sahip olmasına rağmen asla atın oynadığı işlevsel rolü oynayamamıştır. *Divan-u Lugat'it-Türk*'te Kaşgarlı Mahmud'un dediği gibi "at Türk'ün kanadıdır". Kısacası koyunlar ekonomik açıdan daha önemli olsa da bozkırın insan toplulukları için en önemli hayvan tartışılmaz bir şekilde attır. Tarihin en erken devirlerinden başlayarak Orta Asya hayvancılığında atın yeri ve değeri karşımıza çıkar. Ata binmek, onu uzun mesafelerde sürmek bozkır hayatının gerçeği ve geleneği olarak açıkça kendini belli eder. Atlar, Orta Asya'daki konar göçer toplumların başarıları için de çok kıymetli ve yüksek bir değer ve öneme sahipti. Çünkü bu atlar sayesinde uzak mesafeler aşılıyor, ihtiyaç halinde kabile ve boylar arasında gerekli olan haberleşme ve iş birliği sağlanmış oluyordu. Bozkır atları diğer bölgelerin aksine daha küçük ve dayanıklıydı.[6]

Bu atlar uzun ve ağır geçen kışlar süresince açık alanlarda genellikle yem verilmeden yaşarlardı. Ayrıca karları eşeleyerek altındaki kuru otlara ulaşabiliyorlardı. Onların bu becerisinden diğer hayvanlar faydalanırdı. Atlar aynı zamanda özellikle kışın tüketilen bir et kaynağıdır. Sütlerinden elde edilen kımız bozkırların en faydalı içeceğidir. Bütün konar göçerlerin en değer verdiği gözde içki kımızdır. At, konar göçerlerin askeri faaliyetleri ve kazandıkları başarıları için en önde gelen araç kabul edilmelidir. Bu şekilde az sayıda konar göçer boylar çok daha hareketli dinamik bir yapı kazanıyor, kendilerinden çok daha kalabalık düşmanı yenebilecek kadar kuvvetli oluyorlardı. Orta Asya boylarının tarihlerinin her döneminde ata dair efsanevi olaylar anlatılır. Bu durum milattan önceki devirlerden başlayarak günümüze kadar devam etmiştir. Bunun yanında tarihi kaynaklarda bozkır atlarının özelliklerinden övgü ile söz edilir. Meydana gelen her savaşta atların stratejik önemine değinilir. Üstelik bozkır orduları iki şekilde nitelendirilmektedir. Bunlardan biri yay geren (çeken),

6 Denis Sinor, "İç Asya Kavramı", *The Cambridge History of Early Inner Asia* (Çev. Ruşen Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*), Cambridge, 1990, s. 20-23.

diğeri ise atlıdır (süvari). Yani kaynaklar bunu "yüz bin askeri var diye yazmak yerine yüz bin atlısı (süvarisi) var" diye kaydetmişlerdir. Senenin belirli zamanlarında törenlerde at kurban edilirdi. Uluslararası antlaşmalarda beyaz at kurban edilmesi ilginç bir bilgidir. At üstündeki bir adam bozkır hayatının en önemli sembolüdür. Tarih öncesi devirlere ait kaya resimlerinden başlayarak çağımıza kadar at üzerindeki insan motifi her yerde ve şekilde kullanılmıştır. Bu durum bir bakıma komşu yerleşik kültürlere bir güç gösterisi olarak da değerlendirilmiştir.

Büyükbaş hayvanlar genellikle sulak alanlara daha çok ihtiyaç duyarlar. Çünkü uzun süre ıslak ve nemli kalan topraklarda at ve sığır gibi büyükbaş hayvanların otlayabileceği uzun bitkiler yetişir. Bundan dolayı bol ve uzun otlu alanlarda bu hayvan sürüleri daha fazla görülür. Aksine koyun ve keçiler daha az, seyrek ve kısa bitkilerin bulunduğu alanlarda da beslenebilir. Neticede akarsu ve verimli arazilerde konar göçerlerin at ve sığır sayıları daha fazla karşımıza çıkar. Aynı zamanda beslenme alışkanlıklarından dolayı bu hayvanlar küçükbaş hayvanlardan ayrı yerlerde beslenir. Koyun ve keçiler, büyük başlardan çok daha önce otları tüketirler. Bu yüzden büyükbaş hayvanlar için özel otlaklara ihtiyaç duyulur veya beslemek için tek bir yer kullanılırsa büyükbaşlar, keçiler ve koyunlardan önce otlatılır. Atların ve sığırların yetiştirilmesinin en zor yer olduğu kurak bölgelerde ise deve sayısı artar. Orta Asya'daki develer genellikle Baktriyalı olarak bilinen iki hörgüçlü develerdir. Ortadoğu'daki develerin aksine bu develerin kalın bir yün kürkleri vardır. Bu sayede soğuk kış mevsimlerinde yaşayabilirler. Onlar, 2.000 yıldan daha fazla bir süreden beri kervan yollarında en çok kullanılan hayvanlardı ve tüyleri hâlâ kumaş üretimi için son derece değerlidir. Tibet öküzleri yani yaklar, Orta Asya'da çoğunlukla Moğolistan'da yüksek serin iklimli yerlerde yaşarlar. Sığırlar ile melezleştirilerek "haynık" denen bir tür elde edilir. Böylece yaklara göre daha fazla süt ve et elde edilir. Bu hayvanlar hem alçak rakımlı hem de yüksek yerlerde yaşayabilirler.[7]

7 Barfield, *a.g.e.*, s. 21-24.

Konar Göçerlerde Barınma ve Göç

Konar göçer hayat özünde insanların hayvanlarıyla beraber belirli alanlar arasında göç kabiliyetine dayanır. Dolayısıyla yaşadıkları barınakları ve kullandıkları günlük ev eşyaları taşınabilir olmalıdır. Bu sebepten Avrasya bozkırlarında kullanılan keçe çadırdan (yurt/ger/kiyiz üy/boz üy) daha kullanışlı başka bir şey olamaz. Bu keçe çadırlar, bir kapı etrafında şekillendirilmiş tahta direkler üzerine kurulmuştur. Eğilimli veya düz tahta kollar bir kafes kesimine bağlanır. Bunlar da gittiği açıya bağlı olarak dikey veya yatay bir çerçeveden geçer. Ortaya çıkan hafif ama son derece dayanıklı bir keçe çadırdır. Kışın keçe çadırlar kalın yünlü battaniye gibi malzemelerle kaplanır. Bu şekilde içerisi sert soğuğa bile dayanıklı hale gelir. Yazın ise çadır, hava alacak şekilde düzenlenir. Eski devirlerde çadırlar daha doğrusu hükümdar çadırları büyük arabaların üzerine kurulur ve taşınırdı. Ancak Ortaçağ dönemine gelindiğinde bu uygulama seyrekleşmiştir. Öküz veya at tarafından çekilen tekerlekli arabalardan malları taşımak için faydalanılmıştır. Söz konusu arabalar, Orta Asya'da yaşanmış binlerce yıllık konar göçer kültürün karakteristik bir özelliğidir.

Hayvan yetiştiriciliği yapan toplumlarda otlaklar aile grupları tarafından ortak kullanılır. Hayvanlar ise özel mülktür. Göçlerden önce hangi otlağa gidileceği önceden belirlenir. Otlak güvenilir görülürse, göçebeler her yıl ziyaret ettikleri birkaç kesin kamp yeri ayarlarlar. Eğer çok uzak bir otlak mevcutsa o zaman göçebeler daha uzun mesafe giderler ve daha çok yer değiştirirler. Herhangi bir dış gücün yokluğunda bir konar göçerin gideceği mesafe akrabalarının gücüyle de bağlantılıdır. En güçlü boylar, yılın en uygun zamanında en iyi otlakları işgal ederler. Zayıf gruplar ise ancak onlar gittikten sonra buraları kullanabilirler. Konar göçerler için zaman ve mekân birbirlerine bağlı birimlerdi. Belirli bir zaman içerisinde belirli otlaklardan faydalanabilirler veya su kuyuları gibi belirli mülkler üzerinde hak sahibi olabilirlerdi.[8]

8 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1987, s. 228 vd.

Eski Türk konar göçer topluluklarının her birinin kendine has özelliğe sahip olduğu dört mevsime göre hareket yöntemi vardır. Bu özgün durum yaşanılan alana ve otlak ile su kaynaklarının durumuna göre belirlenirdi. Genelde bölge karasal iklim özelliği taşıdığı için göç biçimi de buna bağlı düzenlenirdi. Bilindiği gibi kış yılın en sert mevsimidir. Bu yüzden hayatta kalmak için kış kamp yerinin seçimi son derece hayati bir konudur. Çünkü kış için belirlenen alanın hem soğuk fırtınalardan korunması hem de yeteri kadar ot sağlaması gerekiyordu. Konaklanacak yer seçildiği zaman, oraya mevsim boyunca kesin kalınacak yer olarak bakılıyordu. En gözde yerler; vadiler, akarsu kenarları ve bozkır çöküntülerinin bulunduğu alanlardı. Keçe çadırların yalıtımları ve esneklikleri çok soğuk havalarda bile yeteri kadar koruma sağlıyordu. Yem saklamak nadir olduğu için kışın mevsiminde otlaklarda yetiştirilecek hayvan için bir sınır belirlenirdi. Genellikle karın fazla yağmadığı ve rüzgârlı olmayan alanlar tercih edilirdi. Ama zeminde kar varsa atlar toynaklarıyla karı kazıyarak otlara ulaşırlardı. Üzeri açılan karlı bölgedeki otlar daha sonra kolaylıkla diğer hayvanlar tarafından yenilebilmektedir.

Bahar yağmurları ile karlar eridikten sonra yeni otlaklar ortaya çıkardı. Her ne kadar yılın diğer mevsimlerinde bozkır kahverengi ve susuz olsa dahi, baharda büyük ölçüde kırmızı benekli yeşil bir halı ile örtülmüş olur. Konaklayan gruplar yoğun bir şekilde otlaklardan faydalanırdı. Otlakların içlerindeki alanlara giden konar göçerler, alçak zeminlerdeki erimiş karlardan oluşan havuzlara ulaşırlardı. Amaçları sığır ve atlarına su içirmekti. Böyle bir otlakta koyunlar su içmez; gerekli su ihtiyaçlarını çimler ve çiğlerden gelen suyla karşılarlar. Otların üzerindeki ıslaklık onların ihtiyaçlarını gidermeye yeterli olur. Kış soğuğu ve açlıktan zayıflayan hayvanlar bu dönemde beslenirler ve tekrar canlılıklarını kazanırlar. Ayrıca bu dönemde kuzular doğar ve taze süt elde edilir. Yetişkin hayvanlardan da yün üretilir. Her ne kadar bu dönem yılın en iyi zamanlarından biri olsa da bozkırlarda

kış fırtınası meydana gelirse hastalıklar ve hayvan kayıpları olur. Böyle bir durumda pek çok yavru hayvan kısa sürede ölür. Bu tür bir durum her zaman gerçekleşmese de ortalama insanların hayatında bir kere gerçekleşirdi. Ama bu durum topluma yıllarca sürecek ağır kayıplar verdirir ve hayvancılık ekonomisinde de büyük zarar yaratırdı.[9]

Otlar kuruduğunda ve su havuzları buharlaştığında yaz otlaklarına geçilir. Konar göçerler, kuzeydeki yüksek rakımlı alanlara ulaşabilmek için düz bozkırları kullanırlar. Dağlara yakın yerlerde yaşayan göçebeler ise alçak yerlere göç ederek "ikinci bir bahar" yaşayacakları alanlar bulurlardı. Yaz konaklama alanlarında hayvanlar semizleşir, sağılan kısraklardan kımız üretimi yapılır. Diğer hayvanlardan, bilhassa koyunlardan elde edilen fazla sütten yoğurt yapılır ve kış aylarında tüketmek üzere taş gibi küçük toplar haline getirilirler. Koyunlardan elde edilen yün ve keçilerden veya develerden elde edilen tüy temizlenir ve ip yapmakta kullanılan tellere dönüştürülür. Aynı şekilde onlardan halı, çanta ve kilim de elde edilir. Koyun yününün büyük kısmı, keçe yapmak için kullanılır. Yün ilk önce dövülerek, kaynar suya batırılır, sonra da ileri geri götürülerek, yün hammadesi kumaş elde edilinceye kadar bu işlem sürdürülür. Keçeler, yünler kaynar suya konmadan da şekillendirilebilir. Ağır keçelerin yapılmasında kullanılan yünler çadırları korumak için duvar gibi kanat örtüsü olarak kullanılır. Kuzulardan elde edilen hassas yün ise kürk, kış ayakkabısı veya battaniye yapımında değerlendirilir.

Yaz mevsiminde konaklanılan alan soğuk havalar başladığında terk edilir, konar göçerler kışlayacakları yere geri dönmeye başlar. Sonbahar ise koyunların üreme mevsimidir. Zira mevsimden arta kalan kuzular arasında ölüm oranı fazladır. Hayvan yemi stoklayan konar göçerler, bu zamanlarda iyi iş görebilirler. Ama daha olağan bir strateji ise hayvanları kışlayacakları alandan uzak bir yerde otlatmaktır ki, en zor zamanlar için en yakın

9 Barfield, *a.g.e.*, s. 21.

yedek otlak kalabilsin. Konar göçerler hayvanlarını şehir pazarlarında satamadıkları bölgelerde ise hayvanlar kesilir ve bilhassa kış otlakları azsa et elde etmek için saklanır. Genel olarak konar göçerler mümkün olduğu kadar hayvanlarının ölmelerini engelleyip sağ tutmaya çalışırlar. Zira bir felaket zamanında sürünün neredeyse yarısı soğuk, kıtlık veya hastalıktan telef olurdu. 100 hayvanı olan bir çoban, 50 hayvanı olan birisinden durumunu daha rahat toparlardı.

Sonbahar genellikle konar göçerlerin Çin'i ve diğer yerleşik bölgeleri yağmaladıkları zamandı. Çünkü atları kuvvetliydi. Göçebelik döngüsü büyük ölçüde tamamlanmış ve çiftçiler hasatlarını tamamlamıştı. Bu akınlar genel olarak göçebelere kış zamanı yardımcı olacak tahılı sağlardı.[10]

Yıl boyunca göç etmek hareketli dinamik bir hayat tarzını gerektiriyordu. Ancak bu hareketlilik belirli bir mesafe içindeydi. Sürü ve ailelerin hızlı bir şekilde nakledilme kabiliyeti, hatırı sayılır bir siyasi önem kazanmaktaydı. Konar göçerler, yerleşik güçlerin orduları tarafından saldırıya uğrama ihtimaline maruz kaldıkları zaman, ortalıktan kaybolurlardı.[11] Bu sebepten yerleşik orduları, hızlı hareket ederek kaybolan ordulardan geniş ufuk boyunca toz dışında hiçbir şey bulamazlardı. Yerleşik ordular ülkelerine geri döndükleri zaman konar göçerler geri gelirlerdi. Burada bozkır ordusu tabirini kullanmak lazımdır. Daha ağır durumlarda ise konar göçerler, bir bölgeden başka bir bölgeye göç etmek için hareketli yaşamdan kazandıkları yeteneklerini kullanırlardı. Yüzlerce hatta binlerce insan, bütün maddi varlıklarıyla kilometrelerce uzaktaki başka bölgelere giderlerdi. Bu tür büyük kitle hareketleri, bazen diğer küçük boyları yerlerinden oynatırdı. Aynı zamanda bozkırın sınırındaki göçerlerin yerleşik kültürleri

10 David Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford, 1998, s. 102-115.

11 William Honeychurch, "From Steppe Roads to Silk Road, Inner Asian Nomads and Early Interregional Exchange", *Nomads as Agents of Cultural Change*, (ed. Reuven Amitai, Michal Biran), Honolulu, 2015, s. 54 vd.

işgal etmelerini sağlardı. Söz konusu büyük çaplı göçler istisnai olup her zaman gerçekleşmezdi. Ancak bunlar, bir boyun eskisiyle savaşmak yerine yeni bir boy aramasıyla ortaya çıkardı. Bunlar aslında siyasi hedefleri olan hamlelerdi; sadece yeni bir otlak arayan koyun sürülerini doyurmak gayesi gütmüyordu.[12]

Boy Sosyal Yapısı

Neredeyse Orta Asya bozkırlarını kaplayan alanların tamamında yaşayan boyların ya da konar göçer insan gruplarının yerleşik kültürlere benzemeyen bir sosyal yapısı vardı. Nesilden nesile aktarılan bozkır kültürü, ortak hayat tarzını paylaşan insan gruplarının en küçük aile biriminden en yüksek boy örgütlenmesine kadar tamamen farklı ve özgün oldukları değerlendirilmektedir. Bu hayat tarzı en azından 20. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar kesintisiz devam etmiştir. Şehirli kültürlere tamamen yabancı olan bu durum, şehirliler tarafından uzun süre tam anlaşılmamış, konar göçer hayat hakkında gerçeğe dayanmayan birçok olumsuz hikâye uydurulmuştur. Bunun bir sebebi yetersiz gözlemlerdir.

Bozkırdaki en temel sosyal birim, genellikle çadır sayısıyla ölçülen haneydi. Akrabalar ortak bir otlağı paylaşır ve mümkünse beraber konaklarlardı.

Geniş ailelerin gruplar halinde bir alanda konaklayarak yaşaması hayvancılık üretimine de uygundur.[13] Tek bir adam destek olmadan ayrı ayrı büyük ve küçükbaş hayvanları yönetemez. Çünkü otlaklar ortaktır ve bir çoban tek bir büyük sürüyü oluşturan birden farklı hayvana bakabilir. Benzer bir şekilde geniş ailelerde kadınların keçe ve süt üretiminde çalışmaları mümkün olur. Fakat sürüden sorumlu olan erkektir; eğer kendisi hayvanların bakımından memnun olmazsa onları görevden alabilir ve başka yere gidebilir. Çok sayıda akraba grupları aynı zamanda

12 Barfield, *a.g.e.*, s. 23.

13 Iaroslav Lebedynsky, *Les Nomades*, Paris, 2007, s. 22 vd.

hırsızlığa karşı koruma sağlayabilir ve diğer gruplarla olan ihtilaflara karşı müttefik olabilirdi.[14]

Bir arada yaşayan konar göçer grupların kompozisyonu hanenin gelişiminin farklı aşamalarını yansıtır. Bağımsız bir hane evlilik ile meydana gelirdi. Burada erkek sürüden kendi payını, kadın da kendi çadırını alır. Ancak tamamen otonom olmak için gerekli olan hayvan ve işgücünden yoksundular. Nişan döneminde genel olarak genç erkekler gelin hizmetinde bulunur ve kayınpederleriyle beraber kalırlar. Evlilik sonrasında ise erkeğin babasının evinde yaşamak gelenektir. Çocuklar doğduğunda ve ailenin sürüsü arttığında genellikle kendi kendilerine yetecek hâle gelirler. Ama çocuklar evliliğe hazır oldukları zaman hanenin hayvanlarının önemli bir yüzdesi başlık parası ve ileriye yönelik miras için harcanırdı. Her evlat kendisine sürüden ayrılan payı ve en genç oğlan en sonunda kendi payıyla beraber babasının hanesini miras olarak alır. Bu onun ebeveynleri için bir tür sosyal garanti gibi değerlendirilmelidir. Bu şekilde hanenin yaşlılarının otoritesi artar. Çünkü bir erkek yetişkin oğulları ile ailelerinin desteği ve iş gücüne güvenebilir. Hane döngüsü normalde erkek kardeş ve oğullarıyla sınırlıdır. Kardeşlerin ölümü grubun dağılmasına yol açar. Başka aileler ortaya çıkarak hayatlarına devam ederler.

Geniş aile kültürel açıdan idealdi ve pek çok ekonomik avantaja sahipti; ancak onların bir arada kalmaları zordu. Çünkü büyük gruplar genel olarak bir arada kalmaya yatkın olmadığı gibi kaynaklar da birlikte yaşayacak kadar yeterli değildi. Herkesin kendi hayvan sürüsüne sahip olduğu ve mutsuz zamanlarında gidebileceği için iş birliği yapmak gönül esasına dayanıyordu. Kardeşler genellikle kolektif bir şekilde sürüye bakacak kadar dayanışma içinde olsalar da oğulları yani kuzenler buna pek eğilimli değildi. Aynı zamanda yerel otlağın taşıma kapasitesinin üzerinde hayvan olsa da geniş ailelerin bir arada kalması zor olur. Konar göçer hayvancılığa uyum sağlayabilmenin sırrı hareketli olabilmektir. Belli bir yerde

14 Erik Hildinger, *Warriors of The Steppe*, Cambridge, 2001, s. 5-14.

pek çok kişi ve hayvanı tutmak buna zarar verir. Yerel otlaklar yetersiz olduğunda bazı aileler başka bölgelere göç ederler. Siyasi ve sosyal bağlarını korurlar ama artık bir arada ikamet etmezler.

Kadınların, yerleşik toplumlardaki hemcinslerinden daha çok otorite ve özgürlüğü vardır. Siyasi açıdan önde gelenler arasında çok eşlilik olağandır; ama her eşin kendi yurdu (keçe çadırı) vardır. Pek çok şehirli Asya toplumunda görülen kadının münzevi hayat yaşama uygulamasını burada görmek mümkün değildir. Günlük hayat, kadının ekonomik faaliyetlerde daha fazla rol almasını gerektiriyordu. Her ne kadar ayrıntılar bütün Orta Asya tarihi için geçerli değilse de pek çok ziyaretçinin ifadeleri papanın, 13. yüzyılda Moğollara yolladığı elçi olan Johann de Plano Carpini'ninkine benzerdir:

> Erkekler bütün gün oklarıyla meşguldürler ve az zaman da sürüleriyle ilgilenmektedirler. Geri kalan vakitte de ava çıkar ve okçuluk talimi yaparlar. Hem erkekler hem de kadınlar uzun bir süre at üstünde kalabilir. Evle ilgili bütün işler kadınların omuzlarındadır. Onlar kürk, kumaş, ayakkabı, çizme ve deriden yapılabilecek her şeyi yaparlar. Aynı zamanda araba sürer ve tamir ederler, develere yük bindirirler. Kadınların eli çabuktur ve çalışkandırlar. Bütün kadınlar pantolon giyer ve bazıları ise erkekler kadar isabetli ok atarlar.[15]

Her ne kadar resmî sosyal yapı erkek egemen gibi görünse de kadınlar aynı zamanda kabile veya devlet politikalarına müdahil olurlar. Boylar arasında karşılıklı ittifak kadınlara boyları birbirine bağlamak hususunda önemli bir yapısal rol verir. Bu şekilde kız çocukları ailelerini kaybetseler de onları başka gruplara bağlarlar. Kocasının vefatından sonra bile kadın oğulları vasıtasıyla hatırı sayılır bir güce sahip olur ve eğer çocuklar gençse kadın genel olarak hanenin meşru lideri olarak hareket eder. M.Ö. 2. yüzyılda Asya Hunları zamanında Çinlilerin yazdığı raporlarda bu durum açıkça bildirilir.

15 Barfield, *a.g.e.*, s. 25; Johann de Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi* (çev. Ergin Ayan), Kronik Kitap İstanbul, İstanbul, 2020, s. 66.

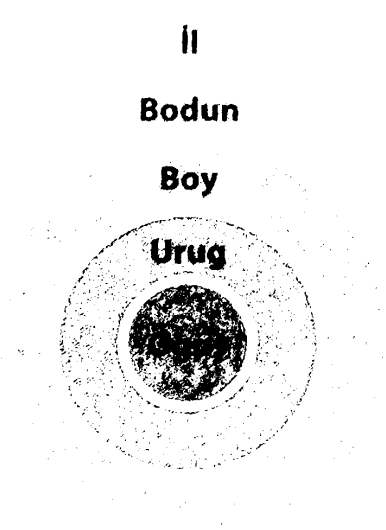

Aile (oguş) ve konaklama (oba) grupları urug (küçük kabile) Orta Asya konar göçerlerinin günlük hayatlarındaki en önemli birimlerdi. Ancak sürüyü otlamanın dışındaki dünya ile alakadar olmanın gerekliliği daha büyük birimleri de organize etmeyi gerektiriyordu. Boy siyasi ve sosyal organizasyonu akraba grupları modeline, yani konik gruplara dayanıyordu. Konik boy, geniş bir akrabalık organizasyonuydu. Burada aile bağlarına göre ortak bir gruptan neşet eden üyeler sıralanıyordu. Büyük nesiller, genç nesillerin üzerindeydi; tıpkı büyük kardeşlerin küçük kardeşlere üstün olduğu gibi. Akrabalık ve boylar kıdem hiyerarşisine dayanıyordu. Siyasi liderlik pek çok grupta ihtiyar boylara mensuptu. Bu ailevi bağ önemliydi. Bu otlak haklarını belirliyor, akraba grupları arasında sosyal veya askerî yükümlülükleri husule getiriyor ve yerel siyasi otoritenin meşruiyetini belirliyordu. Konar göçerler, hürriyetlerini yerleşik hükümetlere kaybettikleri zaman bu aile sisteminin siyasi önemi kayboluyor ve akrabalık bağları yalnızca yerel seviyede önemli kalıyordu.[16]

16 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerin İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988, s. 70, 81.

Buna karşılık bu ideal boy kavramını organizasyonun daha yüksek seviyelerini tanımlamak için kullanmak daha zordur. Konik boy yapısı değişim ve manipülasyona yatkın prensipler sistemine dayanıyordu. Genel olarak liderlik kideme dayanıyor ve yabancılara karşı akraba dayanışması oluşturulduğu gerçeği görülmekteydi. Ancak bozkır siyasetinde bu kurallar genel olarak göz ardı edilir veya güç elde etmek için değerlendirilirdi. Boy beyleri, hamilerine sadakat yemini etmek suretiyle akrabalık yükümlülüklerini terk eden takipçileri yanlarına alırlar. Büyük aileler, küçük aileleri kendilerine katarak daha da yükselirler. Pek çok bozkır hanedanı böyle doğmuştur. Benzer bir şekilde bir boyun, ata olarak gördüğü kişi alakasız bir insana bağlanabilir. Mesela bazı gruplar kurucularının başka bir boy tarafından evlat edinildiğini iddia ederek, başka bir ortak atayı kabul edebilirler. Bazı boylar, anne soyunu esas alırdı. Bazı gruplar da kendilerini hakim boyun ortak atasına bağlamaya çalışır. Ataerkil akrabalık grupları da evlilik vasıtasıyla başka boylarla ilişkiler kurar. Bu şekilde soy açısından kendilerine daha yakın boylara bile saldırabilirler. Bu şekilde ortaya çıkan boylar veya boy konfederasyonlarının atalarının gerçek olup olmadığı bilhassa tarihçiler arasında sert tartışmalara yol açmıştır.[17]

Bu problemin bir kısmı kabileler arasında ayrım yapmamaktan kaynaklanmıştır. Aile modeli ve birçok boyun birleşiminden tezahür eden boy konfederasyonu arasındaki birleşimi sağlayan en büyük birim boydur. Orta Asya kabile sistemleri yerel seviyede, daha çok insanı bir araya getirmek suretiyle, inşa tuğlaları gibi kullanmış olsa da, her yüksek seviyenin, gittikçe artan insan sayısı için aynı prensiplerin ürünü olduğu düşünülmüştür. Gerçek akrabalık ilişkileri (soy, evlat edinme veya evlilik bağıyla oluşmuştur) yalnızca boyun daha küçük birimlerinde görülür; yani çekirdek aileler, geniş aileler ve yerel hanedanlarda... Yüksek seviyede boy işbirliklerinde ise ilişkiler daha siyasi temellidir ki,

17 Lebedynsky, *a.g.e.*, s. 28.

burada akrabalık ilişkileri daha düşük bir rol oynar. Güçlü göçebe organizasyonlarında ittifak sonucu, aşağıdan yukarı değil de yukarıdan aşağıya bir bölünme ile yaşanan organizasyon süreci meydana gelir.[18]

Elbette akrabalık ilişkileri boy mensuplarının manevi dünyalarında da çok yer tutuyordu. Kuzenlerine karşı savaşlarda birleşen kardeşler, dışarıya karşı bir savaşta kuzenleriyle birlikte, düşman mağlup edilinceye kadar beraber hareket ederdi. Başka bir kabile işgali tehlikesi baş gösterince ihtilaf hâlindeki boy ve aileler, düşmanı mağlup etmek için birleşirlerdi. Daha sonra da yine birbirleri arasında mücadeleye devam ederlerdi. Ancak Orta Asya konar göçerleri arasında alt boy (kabile) yapılanmaları, birçok güçlü bağda kendini gösteriyordu. Başarılı liderlik yapan boy beyleri bu bağları güçlendirerek sürdürüyorlardı. Onlar, aileler, boylar ve kabileler (urug) için beylik yapıyor ve iç düzeni sağlıyorlardı. Ortaya çıkan bu liderlik hiyerarşisi basit hayvancılık ihtiyaçlarının ötesine geçmişti. Bu alt düzeyde, her ne kadar akrabalığa dayansa da üst düzeyde merkezîleşmiş bir siyasi yapıydı. Dünyanın diğer bölgelerindeki topluluklarla karşılaştırıldığında çok daha karmaşık ve güçlü görünüyordu.

Kısaca akrabalık aile, soy ve boy seviyesinde en önemli rolü oynamaktaydı. İttifak veya fetih amacıyla kurulan boy konfederasyonları her zaman yabancı boyları da kendi bünyesine dahil edebilirdi. Ancak akrabalık kavramı bir konar göçer imparatorluğunun yönetici sınıfı arasında meşruiyeti sağlamak hususunda en geçerli bağ idi. Çünkü liderliğin tek bir hanedandan geldiğine dair bozkır boyları arasında büyük bir kültürel gelenek oluşmuştu. Bunun değişmesi çok zordu. Mevcut statükoyu değiştiren yeni soylar ortaya çıkabilir veya soy bağları değiştirilebilirdi. Güçlü bireyler, ataları aile bağları güçlü sayılan, ancak siyasi olarak zayıf hanedanları ortadan kaldırarak yeni hanedanları ortaya çıkardı. Nitekim bu gelenek bir sürü yeni hanedanın ortaya çıkmasını

18 Christian, *a.g.e.*, s. 87-89.

sağladı. Mo-tu (Mete Han) Ch'an-yü'nün torunları, bozkırı 600 sene yönetme başarısı gösterdi. Diğer yandan Cengiz Han'ın soyu da 700 sene yönetimde kaldı. Orta Asya mirasına sahip tek kesintisiz Türk hanedanın yönettiği devlet olan Osmanlı İmparatorluğu da 600 yıldan fazla sürdü. Fakat bu hanedanların oluşumu ve geleneği bütün Orta Asya konar göçerlerinde aynı seviyede görülmez, yani bütün boylar güçlü hanedanlar ortaya çıkaramamıştır.

Atın Türk Boylarında Taşıdığı Değer

İnsanlık tarihi açısından bakıldığında atın evcilleştirilmesi ya da binek hayvanı olarak kullanılmasının çok eski zamanlara kadar gittiğini düşündürtmesi gayet doğal bir durumdur. Ne var ki bu, yazılı tarih döneminde gerçekleşmiştir.[19] Arkeolojik kanıtlardan anlaşıldığı kadarıyla at, Kuzey Kazakistan bozkırlarında M.Ö. 3200 yılında evcilleştirilmiştir. Ancak M.Ö. 1700 yılına kadar atlı herhangi bir arabanın varlığından söz edilmemektedir. Atlı arabalar ya da savaş arabaları, karışık yapısı ve tekerlekleri ile ilk defa Batı Asya coğrafyasında ortaya çıkmıştır. Neticede savaş arabaları, savaşların meydana geliş tarzında bir değişiklik getirdi. Bozkırların sınırlarında görülen Hitit ve Asur imparatorlukları düşmanın yaya askerlerini bertaraf edebilmek için savaş arabalarını kullandılar. Bu teknoloji, atların ithal edildiği bölgelere bile yayıldı. Her ne kadar geçiş yolları tam olarak bilinmese de savaş arabası teknolojisi M.Ö. 1200'de Çin'de bilinmekteydi ve askerî organizasyonun hayatî bir parçası haline gelmişti. Bu medeniyetlerde atlı arabalar yalnızca bir silah değil, aynı zamanda hakim aristokratların güç sembolleriydi. Şaşırtıcı bir şekilde atlı araba kullanma, ata binmekten önce gerçekleşti. Nitekim o devirlere ait eyer ve üzengi gibi icatlara

19 Atın, Orta Asya toplumlarında oynadığı rol için ayrıca bkz.: Pita Kelekna, *The Horse in Human History*, Cambridge, 2009, s. 67-91, 135-155.

dair herhangi bir kanıt bulunmaz. Bununla birlikte günümüze kadar gelen görsel kanıtlarda çok sayıda savaş arabası görülmüş olsa da atlılar genellikle, sanki eşeğe binmişler gibi at arkasına binmiş gösterilmişlerdir.[20]

At süren kültürler Batı bozkırlarında M.Ö. 900 ile 800 arasında ortaya çıktı ve oradaki yarı göçebe akarsu kenarındaki tarım yerleşim birimlerini ortadan kaldırdılar. Ön Asya'ya geldiği düşünülen ilk konar göçerler, M.Ö. 8. yüzyılda Yakın Doğu krallıklarının üzerine gelen Kimer ve İskitler'dir. İskitler, ilk başta Asurlular ile müttefik olmuşlardır. Bunu, M.Ö. 647'de yaptıkları evlilik ile hayata geçirmişlerdir. Ancak daha sonra onların ortadan kaldırılmasına katkı sağlayarak bölgeyi ve etrafındaki alanları yağmalamışlardır. 600'lerde Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara geri gönderilmiştir. M.Ö. 514'te, İskitler, Büyük Darius'un kumandanlık yaptığı bir Pers keşif gücünü bertaraf etmişlerdir.

Atın insanlık tarihindeki rolü söz konusu edildiğinde bozkırlarda yaşayan eski Türkler birinci sırayı alır. Avrasya bozkırlarındaki Türk kökenli halklar at ile en iyi bütünleşen insan topluluğudur. Motorlu taşıtların icadına kadar en iyi kara ulaşım aracının at olduğu şüphesizdir. İlk defa kimin evcilleştirdiği, kimin binek hayvanı olarak kullandığı uzun süre tartışılsa da artık bunun Orta Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarında Türklerin ataları tarafından gerçekleştirildiği ispat edilmiştir. Zaten günümüzde yaşayan ata benzer hayvan türünün ilk tiplerinin zamanımızdan bir milyon yıl önce Orta Asya bozkırlarında ortaya çıktığı kabul edilmektedir.

Türklerin en eski atalarına ait arkeolojik kayıtlarda at ve koyun kemiklerinin bulunması at ile Türk kökenli halkların ne kadar sıkı bir bütünlük oluşturduğunu gösterir. Daha sonra *Divanu Lugat'it-Türk*'te "at Türk'ün kanadıdır" diyen Kaşgarlı Mahmud, yazılı bir metinde konuyu zirveye çıkarır. Avrasya kıtasının

20 Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri", *Ülkü Dergisi*, Sayı 92, İstanbul, 1940, s. 161 vd.

hem doğusunda hem de batısında yazılmış olan yabancı tarih kayıtlarında atın Türkler için taşıdığı önem açıkça ve defalarca ifade edilmiştir.

Çok basit bir yaklaşımla at olmasaydı, Türkler tarihte bu kadar önemli işi yapamazlardı ya da bu kadar geniş alanlara yayılamazlardı ve tarihin derinliklerinde yok olup giderlerdi şeklinde bir değerlendirme yapmak doğrudur.

Medeniyetin ortaya çıkışındaki kültür çevreleri teorisinde söz konusu edilen 12 çevreden biri çobanlık (cycles pastoral) kültür çevresidir. Buna göre hayvan besiciliğine geçen bozkır toplulukları daha sonra atı evcilleştirerek onu beslemeye başlamışlardır. Neticede savaşçı çoban kültürü ortaya çıkmıştır; Türklerin ilk kültürü budur.

M.Ö. 3000'lere kadar giden arkeolojik kazı çalışmalarında ve diğer araştırmalarda Ural Dağları ile Altay Dağları arasındaki saha dikkat çekmektedir. Atın evcilleştirilmesi ve binek hayvanı olarak kullanılması bu sahada ortaya çıkmıştır. Andronovo kültürünün yayılma sahaları atın evcilleştirilmesi ile doğrudan ilgilidir.[21] Nihayet, atın Türkler tarafından evcilleştirildiği çok sayıda batılı ilim insanı tarafından da kabul edilmiştir.

Aslında bozkır kültürünün ortaya çıkışında ve yayılmasında atın temel unsur olduğu anlaşılmaktadır. Bozkır kültürünün gelişmesi, savaş atının kullanılmaya başlaması şeklinde de yorumlanmıştır.[22] Atın binek hayvanına dönüşmesi ile büyük devlet oluşturma esası için gerekli şartların oluştuğu görülmektedir.[23] Bozkır atı özellikle savaşlarda seri ve karmaşık hareketleri kolayca öğrenebiliyordu. Ayrıca uzun süreli mücadelelerde diğer türlere göre çok daha dayanıklıydı.

21 Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 7; Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1962, s. 26.

22 Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Türklerde Atlı Hayat", *Z Dergisi*, Güz 2018/3, s. 135.

23 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 212.

Milattan önceki devirlere ait Altay Dağlarındaki kurganlarda yapılan kazılardan anlaşıldığına göre Hunlar at yetiştiriciliğinde çok ileri bir seviyeye ulaşmışlardı.

At, her şeyden önce bir kurban hayvanıdır. Onun kurban edilecek hayvanların başında gelmesi ona atfedilen kutsiyetle ilgilidir. İnsan için oynadığı rol, bir savaşçının en önemli yoldaşı olması, öldükten sonra en sevdiği atının kurban edilmesi, ölü ile birlikte gömülmesi çok ilginç bir durumdur. Sağlığında savaşçıya verdiği katkıya işaret ettiği gibi bunu bir şekilde kader arkadaşlığı olarak yorumlamak da mümkündür.

Anlaşmalarda Asya Büyük Hun İmparatorluğu zamanında ve Gök Türklerin Çin ile yaptığı anlaşmalarda "Beyaz At" kurbanı görülmektedir. Beyaz atın seçilmesinin çok özel bir sebebi olmalıdır. Belki anlaşmaların uzun ömürlü olması için özellikle seçilmekteydiler.[24]

Tahta çıkma törenlerinde de at rol oynardı. Devlet adamları kağanlık makamına çıkmadan önce bir tören yapılırdı. Tören iki aşamalı gerçekleşiyordu: İlk aşamada taht adayı ata bindirilir, boğazı bir ipek şerit ile sıkılarak yüzü kızarıncaya kadar beklenir, sonra bırakılarak kaç sene kağanlık yapacağı sorulurdu. Boğazı sıkıldığı için bunalan yeni kağan doğru cevap veremese de etrafındakiler onun söylediklerini çoğaltarak tekrar ederlerdi. İkinci aşamada ise tahta geçecek kişi önce bir keçe kilim üzerine oturtulur, sonra; doğu, güney, batı ve kuzey yönlerini takip edecek şekilde 9 defa döndürülürdü. Bunlara ek olarak at yarışlarının Avrasya bozkırlarının her yerinde en üst düzeyde düzenlediği zaten bilinen bir konudur.

Büyük Hun İmparatorluğu hükümdarı Mo-tu'nun (Mete) M.Ö. 199 yılında Çin imparatorunu kuşattığı sırada Hun ordusunun süvarilerinin bindiği atların renklerinin kaynaklarda anlatılması Türklerdeki yönlerin ifade ettiği renk sembolizmi ile

24 T'ang Ch'i, "Wei Nehri Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar", *İÜ Tarih Dergisi*, Sayı 33, s. 226 vd.

ilgilidir. Buna göre kuşatmayı gerçekleştiren Hun ordusunun; doğu tarafındaki atların boz, güneydekilerin doru, batıdakilerin ak, kuzeydekilerin kara renkli olduğu bildirilmiştir. Atın, Hun ordusunda taşıdığı önemden dolayı burada efsaneleştirilerek anlatılmıştır. Kuşatmayı gerçekleştiren atlarların renkleri ile at sayısının birebir aynı olması mümkün değildir. Savaş alanında mevzilenen atlı birliklerin flama veya tuğ benzeri araçlarının rengi yönlere göre düzenlenmiş olmalıdır.

Hunlar, M.Ö. 300'lerde Çin'e göç ettiklerinde kendi savaş atlarını da götürmüşlerdi. Çinliler de bu sayede atın binek hayvanı olarak kullanılmasını öğrendiler. Daha sonraki yüzyıllarda hem Çin'de hem de batıda Türk ordusunu taklit eden yabancılar özellikle binicilik ve at konusunda onlardan çok etkilenmişlerdi. Ordularını Türk ordusunun süvari düzenine göre eğitmeye çalışmışlardı. Türk ordusunu diğer ordulardan ayıran üç temel özellikten biri süvarilerden kurulu olmasıdır. Bu konu Türkleri anlatan yabancı yazarlar tarafından sıklıkla vurgulanmıştır.

Türklerin en önemli ihraç maddelerinden biri attır. Özellikle Çin'e çok sayıda at ihraç ederler, karşılığında kendi ülkelerinde mevcut olmayan ürünleri almaya çalışırlardı. İpek Yolu'nu M.Ö. 130'larda keşfeden Çinliler Fergana'nın atlarına hayran olmuşlardır. Devam eden süreçte daima oranın atlarından elde etmeye çalışmışlardır. Bu bölgede yetişen atlara *Cennet Atları* ve *Kan Terleyen Atlar* adını vermişlerdir. Atın önemini Çin'deki hanedanların yöneticileri de anlamışlardı. Çin tarihinin en büyük hanedanlarından biri olan T'ang'ın, kuruluş sürecinde (620'lerde) Kansu bölgesindeki bir harada 700 atı bulunuyordu. Aradan 30 yıl geçtikten sonra aynı haradaki at sayısı 700 binlerle ifade edilmektedir. Bunun sebebi T'ang hanedanının artık bir imparatorluğa dönüşmesiyle at sayısının kattığı gücün doğrudan bağlantılı olmasıdır.

Bir Hun, daha çocukluk çağında binicilik eğitimine başlardı. Koyun sırtında biniciliği öğreniyor, büyüdüğü zaman mükemmel savaşçı haline dönüşüyordu. Neticede komşu ülkelerin tarihçileri Türklerin askerlerini korkunç savaşçılar olarak

tanımlamıştır. Batı kaynaklarında aşağıdaki gibi ilginç anlatımlar da vardır. "*Henüz ayakta durabilecek bir Hun çocuğunun yanında eyerli atın hazır bulunduğunu*" bildirirler. Buna göre "*Hunlar at üstünde yerler, içerler, alışveriş yaparlar, sohbet ederler ve uyurlar. At başka kavmi sırtında taşıdığı halde Hun at üstünde ikamet eder*" gibi ifadelerle Hun toplumunun at ile yakın ilişkisine vurgu yapmışlardır. "*Türkler sanki at üstünde doğmuşlardır, yerde yürümesini bilmezler*" şeklinde ilginç anlatımlar da kaydedilmiştir.

Eski çağlardan beri uzak doğuda en iyi at terbiyecileri olan Asya Hunları kimsenin dokunamadığı yabani atları yakalayıp evcilleştiriyorlardı. At sürat sağlıyor, insanları uyuşuk zihinden kurtararak insan iradesine sonsuz faaliyet ufukları açarak sürat kavramının en iyi şekilde değerlendirilmesine yol açıyordu. Atın sütünden elde edilen kımız bozkırlıların en önemli içeceğidir; faydası saymakla bitmez.

Türk ordusundan bahseden kaynaklar, onu iki yapı olacak şekilde karakterize etmeye çalışır. Bunlardan biri yay gerenlerdir. İkincisi ise süvarilerdir. Yani "*100 bin süvari ile saldırdı*", "*40 bin süvari ile Kansu'ya girdi*" gibi örnekler kaynaklarda çokça görülebilir.

Kül Tegin'in Atla Sınavı

Atın, Avrasya bozkırlarında, dünyanın diğer bölgelerine göre insanların hayatında daha etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Bu durumun doğrudan Türklerin tarihinin başlagıcından 20. yüzyıla kadar olan tarihini etkilediği gerçektir. At ve Türk boyları konusunda kapsamlı çalışmalar yapılabilir. Tarihin derinliklerinde en azından zamanımızdan bir milyon yıl önce atın Kuzey Kazakistan bozkırlarında ortaya çıkması söz konusudur. Yine atın ilk evcilleştirildiği yerin de aynı bölge olması Türkler için önemini ortaya koyar.

Gök Türklerin ünlü kağanı Bilge (716-734), 732 yılında Kül Tegin ve 735'te kendi adına dikilen yazıtlarda kardeşinin devleti ve milleti için verdiği destansı mücadeleyi anlatırken, onu âdeta atla

özdeşleştirerek anlatır. Her savaşta bindiği atların adını bildirerek Kül Tegin'in kahramanlığı yanında atların başarısına da işaret eder.

684 yılında doğduğu anlaşılan Kül Tegin'in savaş alanlarındaki bilinen ilk başarısı 700 yılındaki Kansu Seferi sırasında Çin ordusunun kumandanı Wei Yüan-chung'un yeğenini canlı yakalayıp eliyle Kapgan'a sunmasıdır. Ancak bundan önce de Kül Tegin'in katıldığı diğer askeri faaliyetler olduğunu da düşünmekteyiz. Lâkin göze çarpan belirgin bir başarısı olmadığı için kaynaklarca zikredilmemiş olabilir. Ayrıca Bilge, bu yazıtında hadiseyi 701 ile tarihlemektedir. Dolayısıyla söz konusu başarının Kül Tegin tarafından 700-701 yılında gerçekleştirildiği sonucuna varmamız mümkündür. Kapgan idaresindeki Kül Tegin ve Bilge'nin de katıldığı Altı Çub Soğdaklarına yapılan hücumda önce onlar bozguna uğratılmıştı. Arkasından Çinli Ong Tutuk, yani Wei Yüan-chung 50 bin kişilik bir ordu ile üzerine geldi. Herhalde atı çarpışmalar sırasında öldü ki yaya olarak atılıp, hücum etti ve yaya yakaladığı kumandanın yeğenini, kağanına götürdü. Neticede Çin ordusu orada imha edildi.[25]

Kül Tegin, 705 yılında Çinli General Sha-t'o Chung-i ile yapılan savaşa da katıldı. Çarpışmalar sırasında, önce Tadık Çor'un boz atına, arkasından Işbara Yamtar'ın boz atına, sonra Yiğen Siliğ Bey'in giyimli don atlarına binerek hücum etmiş ancak atların hepsi ölmüştü. Hatta Kül Tegin zırhından ve kaftanından yüzden fazla ok ile vurulmuş ama bunlar yüzüne ve başına değmemişti. Neticede adı geçen Çinli kumandanın 80 bin kişilik ordusu da mağlup edildi. Bu hadiseden sonra 710 yılından önce Türgi Yargun Gölü'nün kenarında Yir Bayırkuların Uluğ Erkini ile yapılan savaşta Kül Tegin büyük yararlıklar göstermiş, mağlup Uluğ Erkin az sayıdaki askeriyle kaçıp gitmişti. Bilge'nin 710 yılındaki Kırgız seferinin arkasından Türgişler üzerine yapılan hücumlara Kül Tegin bizzat katılarak çok sayıda muvaffakiyet elde etmişti.[26]

25 Kül Tegin Yazıtı, doğu, 31-32; 33-34.

26 Kül Tegin Yazıtı, doğu, 34-40; Taşağıl, *Gök-Türkler,* III, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 364 vd.

Hatta, Az'ların valisini eliyle yakalamak gibi üstün bir başarı daha gösterdi. Mağlup Türgişlerin arta kalanları öldürüldü ya da Tabar'da yerleştirildiler. Bundan sonra Demir Kapı'ya yapılan seferin akabinde Türgişler yine düşman olmuşlar ve Maveraünnehir'e doğru gitmişlerdi. Kül Tegin, az sayıda askerle onların peşinden gönderildi. Gücünün azlığına rağmen Kül Tegin büyük bir savaş yapmış, Alp Salçı Kır atına binerek çarpışmalara katılmış, neticede Türgişler yine bozguna uğramışlardı.

Bundan sonra Totok'la (Tutuk) savaşan ve çok sayıda askerini öldüren Kül Tegin, 711 yılında patlak veren Karluk isyanlarının bastırılmasında da başrol oynadı. Karluklarla da Tamag Iduk, Baş'ta savaştı (714). Karluklar yenildikten sonra Az'lar üzerine yürüdü; çünkü onlar da düşman olmuştu. Kara Göl'de Az'larla savaşılmış, Alp Salçı Kır atına binen Kül Tegin, Az'ların reisi İlteberi canlı yakalamış, boy halklarını ağır bir bozguna uğratmıştı. Boyların isyanları neticesinde II. Gök Türk ülkesi tamamen karıştığında Dokuz Oğuz boyları baş kaldırmıştı. İzgiller mağlup edilmiş ancak Alp Salçı Kır atı çarpışmalar esnasında ölmüştü.[27] Dokuz Oğuzlarla bir yılda tam dört kez; önce Togu Balık'ta, ikincisi Koşulgak'ta Ediz'lerle, üçüncüsü Bolçu'da Oğuzlarla, dördüncüsü Çuş Başın'da olmak üzere savaşılmıştı.

Bunlardan sonra Gök Türk devlet yöneticileri ve orduları çok zor durumlara düşmüşlerdi. Tongra'lardan bir grup bizzat Kül Tegin tarafından dağıtılmıştı. Birinci savaş yine Oğuzlarla Ezgenti Kadız'da yapılmış bu da galibiyetle sonuçlanmıştı. Ancak Oğuzlarla yapılan savaşlar daha uzun süre devam etmişti. (Dokuz) Oğuzların, karargâhı basmaları sırasında Kül Tegin'in olağanüstü gayreti neticesinde düşmanın geri püskürtülmesi sağlanmıştı. Neticede öksüz kır atına binip hücum etmesi, dokuz eri mızraklaması sayesinde karargâh kurtarılmış, annelerin, ablaların, prenseslerin diğer hayatta kalanların cariye olması önlenmişti. Bilge'ye göre eğer Kül Tegin olmasa onların hepsi ölecekti.[28]

27 Kül Tegin Yazıtı, doğu, 34-40; Taşağıl, *Gök-Türkler*, III, s. 364.

28 Kül Tegin Yazıtı, kuzey, 9-10.

Bütün bunlar Kül Tegin hakkında Çin kaynaklarının verdiği "*olağanüstü asker, savaşmayı iyi bilir, böyle işlerde mükemmeldir*" şeklindeki karakter tahliliyle tamamen uyuşmaktadır.[29]

Açıklamaya çalıştığımız bu bilgilerden Kül Tegin'in Avrasya bozkırlarında binlerce örneği olan kahraman ve at ilişkisine açıklık getirmeye çalıştık. Bozkırların yaşantısını anlatmaya çalışırken, atın oynadığı ekonomik, askeri ve sosyal rolün daha iyi anlaşılmasına gayret ettik.

7. ve 8. yüzyıllarda Baykal Gölü'nün kuzeyinde yaşayan Türk boylarından Kurıkanların atlarıyla ilgili bilgiler Çin kaynaklarına yansımıştır. Buna göre çok güzel atlar yetiştirdikleri bildirilen Kurıkanların atlarının başları devlerinkine benziyordu; kasları ve kemikleriyse iri ve kuvvetliydi. Gün içinde birkaç yüz kilometre koşabiliyorlardı. At isimleri ise dikkat çekicidir: Sıçrayan kırağ (kar beyazı), beyaz mavimsi at, donmuş çiğli at, asılı şık at, uçan renkli bulut, sarımsı at, olağanüstü akan kızıl at, akan altın at, yükselen efsanevi kahverengi at, hızla giden gök kuşağı. Diğer yandan Bayırku boyunun yaşadığı alanda da çok güzel ve iyi cins atların yetiştiği bildirilir. Ayrıca Alaca Atlı Türkler diye anılan bir boyun varlığı Türkler ve at konusuna ayrı bir değer katmaktadır.[30]

29 CTS 194A, s. 5172; HTS 215A, s. 6048; Taşağıl, *Gök-Türkler* III, s. 365.

30 TT 1081b; WHTK 348/2724; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, İstanbul, 2016, s. 168, 174, 176.

TİNG-LİNG BOYLARININ GİZEMİ

Türk tarihini anlamak aslında bir bakıma Türk boyları tarihini anlamaktır. Türklerin en eski devirlerden beri kaybolmadan günümüze kadar varlıklarını sürdürmeleri yaşadıkları boy sistemi sayesinde gerçekleşmiştir. Hun, Gök Türk, Uygur, Karahan, Selçuklu, Osmanlı gibi devlet ve imparatorlukların halk tabakalarını oluşturan boy kümeleri söz konusudur. Bu sıralama Ting-ling, Kanglı (Kao-ch'e), Töles, Oğuz, Kıpçak gibi boy kümeleri ile çok açık bir şekilde görülmektedir. Bu boy sıralamasının en derin yerinde Ting-ling (Türkçe okunuşu Ding-ling) adlı boy grubu bulunmaktadır. Günümüz Kuzey Kazakistan bozkırları, Güney Sibirya'daki Yenisey havzası ilk yurtları olarak gösterilebilir. Ayrıca Doğu Avrupa Türklüğünün temeli sayılabilecek kadar etki yapan Ogurlar kanaatimizce Ting-ling boy gruplarının batıya giden kitlelerinden meydana gelmiştir. Bünyelerinde taşıdıkları gizem Türk tarihinin ilginç unsurlarından biridir. Burada Türk tarihinin derinliklerinde uzun süre var olan ancak haklarında az bilgi kaydedilmiş bu boy grubunun tarihini anlatacağız.

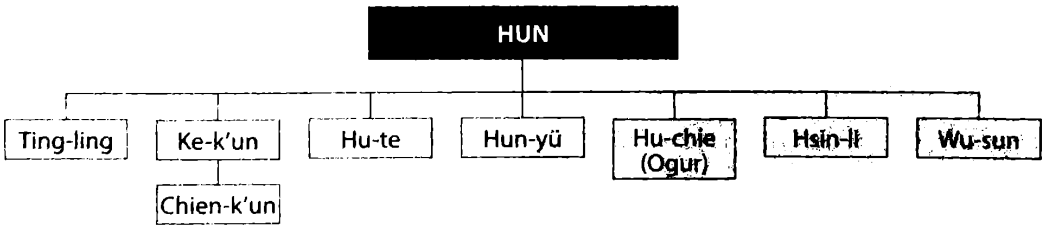

Büyük Hun İmparatorluğu'nun tarih sahnesinde belirgin hale gelmesiyle birlikte Orta Asya'da yaşayan diğer Türk boyları hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Dolayısıyla boy ve hanedan kavramları daha M.Ö. 209'larda karşımıza çıkar. Mo-tu tahta oturduğu süre içinde bütün Orta Asya'yı kendine bağlamıştır. Çin'e gönderdiği mektupta 26 devlet ve boyun kendisine bağlandığından söz eder. Bundan sonra bozkırların boy panoraması gittikçe belirgin hale gelir. Bu noktada karşımıza Baykal Gölü'nün batısından Güney Sibirya'ya Yenisey havzasına kadar uzanan sahada en eski Türk boylarından Ting-ling'ler çıkmaktadır. Adı geçen sınırların kesin olmadığı da gerçektir. Bununla birlikte aslında Ting-ling'lerin yönetici olan grupları da bahsedilen sahada bulunuyordu. Daha sonraki gelişmelerden batı gruplarının İrtiş Irmağı, güney gruplarının ise Gobi Çölü'nden Kuzeybatı Çin'e doğru göç ettiğini görülmektedir. Kuzey grubunu ise Baykal-Yenisey civarında yaşayanlar meydana getiriyorlardı. Batı grubu önce Güney Kazakistan'a sonra Avrupa'ya, güney grubu Sarı Irmağın doğduğu yere doğru ilerlemişti. Maalesef Mo-tu devrinden (MÖ 209-174) önceki durumları hakkında kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Fakat diğer boylar gibi bunların da birdenbire ortaya çıkmadığını değerlendirmek doğru olacaktır. En erken aydınlanamayan devirlerden M.Ö. 200'lerin başına kadar bulundukları alanlarda yaşıyor olmalılardı. Her ne kadar Ting-ling'ler yüzyıllarca tarih sahnesinde varlıklarını devam ettirme başarısı göstermiş olsalar da, tarihi kaynaklar boyla ilgili daima çok az bilgi kaydı günümüze ulaştırmıştır. Daha sonraki devirlerde aynı alanlarda ortaya çıkan Kanglı (Kao-ch'e) ve Töles boylarının onların devamı olduğu gerçeği çok açıktır. Diğer taraftan Ting-ling'ler, kendi devirlerinde ömür süren Hute, Kırgız gibi diğer boylara nazaran nüfus açısından daha fazla gösterilmeleri ilginç bir durumdur. Bundan dolayı tarihi olaylara çokça katıldıkları bildirilir.

Ting-ling'lerin coğrafi konumu tarihi kaynaklarda Hunların merkezine göre kuzeyde konuşlandırılır.[1] Buna rağmen kesin bir bölgeye işaret edilmez. Daha sonra gelişecek olaylardan onları daha çok Kazakistan'ın kuzey bozkırlarına ve Ural Dağlarına doğru geniş alanlara konuşlandırmak gerektiği anlaşılır. Yaşadıkları mesafenin uzaklığından dolayı Çinliler tarafından tam anlamıyla tanınmadıkları için kaynaklarda az bilgi verilmiştir. Öyle ki bazen bilgiler açık değildir. Fakat yine de mevcut bilgilerden çok geniş alana yayıldıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Zaten daha sonraları Batı Türkistan'da Maveraünnehir'in (K'ang-chü) kuzeyinde yaşıyor olduklarının ifade edilmesi bu yöndeki fikrimizi desteklemektedir.[2] Neticede Ting-ling'lerin Baykal Gölü'nün batısından Yenisey Nehri'nin kaynakları, Güney Sibirya ve Batı Kazakistan bozkırlarına kadar uzanan bir sahaya yayıldıklarını kabul etmeliyiz. Diğer taraftan arkeolojik araştırmaların sonucuna göre M.Ö. 12-7. yüzyıllar arasında varlığını sürdüren Karasuk kültürünün Ting-ling'lerin atalarına ait olduğunun ileri sürülmesi[3] Güney Sibirya (Altay, Tuva/Hakasya) bağlantısını kuvvetlendirmektedir.

Mo-tu, Büyük Hun İmparatorluğu tahtına oturduktan sonra bütün bozkır kavimlerini bir araya getirme politikası yürüttü. Böylece onun liderliğinde bozkırların ilk devlet modeli kendini gösteriyordu. Diğer bozkır boyları gibi Ting-ling'ler de Hun İmparatorluğu'na bağlanma ihtiyacı hissetti. Daha doğrusu bu bilgiler ışığında vardığımız bir sonuçtur. Sonraki asırlar boyunca gerçekleştiği gibi bozkırdaki boylar, yani sosyo-politik kümeler

1 SC 110 s. 2893; HS 94A, s. 3753; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi,* Ankara, 1981, s. 375; "İlk Töles Boyları", *Belleten,* 48, 1948, s. 795; Ting-ling'ler için ayrıca bkz.: Taşağıl, *Boylar,* s. 19-30.

2 Wolfram Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları,* Ankara, 1942, s. 70-71; Karoly Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü,* (çev. G. Karaağaç), İstanbul 1999, s. 19.

3 William Montgomery McGovern, *The Early Empires of Central Asia,* New York, 1939, s. 118-120; Tuan Lien-ch'en, "Siung-nu Memleketi Tusındaki Dinglingder", *Tanım Tarmaqtarı,* Almatı, 1998, s. 121 vd.

yükselen güce kendiliğinden bağlanarak Orta Asya'nın birliğine katkı sağlıyordu. Bunun ilk örnek Ting-ling'ler olarak kabul edilebilir. Olayı anlatan kaynaklar söz konusu bağlanma tarihini açıkça bildirmez. Kaynak metinler okuduğunda bahsedilen olayın M.Ö. 206-201 yılları arasında olduğu düşünülebilir. Tingling boy gruplarının Mo-tu'ya bağlanma gerçekleştikten sonraki yüz yıl adları tarihi kaynaklarda görülmüyor. Hun İmparatorluğu içinde sağlam bir şekilde konumlanmaları, ayrıca devletin üst yapısının sağlamlığı dolayısıyla başkaldırmamalarıdır.[4] Sonuçta Büyük Hun İmparatorluğu'nun önemli bir parçası olmuşlar, hükümdarlarının politikalarına karşı çıkmamışlardır. Herhangi bir olayda yer almadıkları için Çin kaynaklarında haklarında kayıt tutulmamıştır. Kısacası Büyük Hun İmparatorluğu'nun sağlam bir unsuru halinde hayatlarını devam ettirmişlerdir.

Uzun zaman Hunların üstünlüğünü kabul ederek vergiye bağlanan Çin'deki Han hanedanı, M.Ö. 141 yılı sonrası gerçekleştirdiği uzun süreli ordu reformlarından sonra M.Ö. 119'da Hunları askeri alanda yenmeyi başardı. Buna rağmen Çin üstünlüğüne direnen Hunlar, dengeli bir uluslararası ilişki yürütmekteydi. Bu arada Hunlara sığınan veya sürgüne gönderilen Çinli devlet adamlarının faaliyetleri dolayısıyla Ting-ling'lerin adlarından söz edilir. Bu dönemdeki tarihi olaylarda Ting-ling'lerin adından çok yaşadıkları bölgeye değinilmiştir. Hun hükümdarı, kendilerine karşı yanlış hareketleri yüzünden M.Ö. 101 yılında bir Çin elçisi olan Su Wu'yu, Baykal Gölü'nün kuzey taraflarına sürgüne yolladı. Elçi bir vakit zor durumda bu bölgede yaşadıktan sonra talihi döndü çünkü Hun hükümdarının küçük kardeşi Yü-ch'ien ile karşılaştı. Hun prensi Baykal Gölü'nün kenarında avlanırken rastladığı Su Wu'ya gayet iyi davranmış, hatta onunla avlanarak dostluk kurduktan sonra deri elbiseler ve yiyecek malzemeleri gibi ihtiyacı olan şeyleri vermişti. Bu arada elçi ok ve yay

4 SC 110, s. 2894-2909; HS 94A, s. 3754 vd; Ögel, *Büyük Hun...* I, s. 391-442, II, s. 1-76; McGovern, *a.g.e.*, s. 111-168.

yapımını öğrenmiş, avcılıkta ustalaşmıştı. Ancak bir süre sonra Hun prensi öldüğü zaman Çinli elçi yine zor durumda kaldı.[5] Adı geçen elçinin sürgün hayatı esnasında Ting-ling'lerin arasında yaşadığı düşünülmektedir.

Yine bir başka Çinli devlet adamı Wei Lüe, Han hanedanının imparatoru Wu-ti'nin saltanatı esnasında Hunlara sığınmıştı. Onun bir kişi olarak değil, iki kişilik ekip halinde geldiği bildirilir. Sığınan ikinci kişinin Li Ling adını taşıdığını anlaşılmaktadır. Sonrasında Hun hükümdarı Li Ling'i Kırgızlara, Wei Lüe'yi ise Ting-ling'lerin yaşadığı alanlara yolladı. Her iki Çinlinin can güvenliklerini garanti altına almak için bu yolu tercih etmiştir. Gönderdiği yer onları Çin'den uzak bölgelerde bulunduğu için Han hanedanı yöneticileri bir şey yapamazdı. Zaten bozkır kökenli olan Wei Lüe, Hun hükümdarı ile iyi ilişkiler kurarak danışmanlık mevkiine yükseldi. Han hanedanının iç yapısını ve durumunu iyi bildiği için Hun hükümdarına Çin'i anlatma konusunda faydalı oldu. Bundan dolayı Hun devletinde yüksek idareciler arasına girebilmişti. Bir süre sonra Güney Sibirya'daki Ting-ling'lerin üzerine idareci olarak tayin edildi.[6] Wei Lüe, Hun hükümdarı Hu-yen-ti'nin tahta çıkışının yedinci yılından (M.Ö. 79) önce hayatını kaybetti. Ting-ling'ler üzerinde yürüttüğü idarecilik görevinin on yıldan fazla devam ettiğini öğreniyoruz.[7]

1940 yılında Hakasya'nın başkenti Abakan'a 8 km uzaklıkta Çin tarzında bir saray kalıntısı keşfedilmişti. Buluntuların yeri Güney Sibirya'daki Yenisey Irmağı'nın yakınında adı geçen şehrin güneyindeydi. Açığa çıkarılan kalıntılarda, 144 m^2 orta saray ve ilave 15 binadan oluşan sarayın dış duvarlarının kalınlığı iki metre olan bir bina bulunuyordu. Söz konusu kalıntıları Çin kaynakları ile karşılaştıran arkeologlar Li Ling ile We Lüe'yi gündeme getirip konuyu Ting-ling'lere bağladılar. Kale-saray

5 HS 74, s. 3003; Ögel, *Büyük Hun...* I, s. 384.

6 HS 94A, s. 3781 vd.

7 Ögel, *Büyük Hun...* II, s. 5-76.

kalıntısının civarında günlük kullanıma dair birçok eşya ele geçmişti. Arkeologlar, söz konusu binanın tarzından ve tarihinden hareketle onun Li Ling ya da Ting-ling'ler üzerine gönderilen Wei Lüe tarafından inşa ettirildiğini iddia ettiler.[8] Aslında bu keşiflerden önce 1927 yılından başlayarak yürütülen kazılarda yine Sovyet arkeologları Baykal Gölü'nün güneydoğusunda şimdiki Buryat Muhtar Cumhuriyeti'nin merkezi Ulan-ude'nin güneybatısına 16 km mesafede Batı Han hanedanı devrine ait dört köşeli bir şehir kazdılar. Şehrin dört tarafı surlarla çevrili olup, batı duvarının uzunluğu 348 m, güneyinki 216 m, kuzeyinki 194 m idi doğu duvarını ise Selenga Irmağı yıkmıştı. İki büyük, dokuz küçük ev inşa edildiği görülürken, çok sayıda ev eşyaları, at koşum aletleri gün ışığına çıkarıldı.[9]

M.Ö. 1. yüzyılın birinci çeyreği tamamlandığında Hunlar, ekonomik ve siyasi sebeplerden dolayı zayıflama emareleri gösteriyordu. Böyle bir anda Wu-sun'lar ile Çinliler askeri iş birliği gerçekleştirerek Hunlara ağır bir bozgun yaşattılar. Büyük kayıplara uğrayan Hun yönetimine karşı Ting-ling'ler de kıpırdanmaya başladı. M.Ö. 72 yılında Çinliler ve Wu-sunlar aralarında ittifak yaparak, Hunları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Hunlar, 40 bin insanını esir vermek zorunda kaldıkları gibi 700 bin baş kadar hayvanını kaybetmişlerdi. Böylece Büyük Hun İmparatorluğu yavaş yavaş eski gücünü kaybedip zayıfladığında Orta Asya'da yaşayan diğer boylar gibi Ting-ling'ler de adlarını tarih sahnesinde yeniden duyurmaya başladılar. Devamında gelişen olaylarda Ting-ling'leri Wu-sun'larla ittifak yaparken görüyoruz. Üç cephede birden savaşmak zorunda kalan Hunlar sonucu çok ağır olan kayıplar vermişlerdi. Wu-sun'lar bağlı oldukları Hun hükümdarına karşı isyan etmişlerdi. Bunun üzerine Hun hükümdarı onların yaşadığı Tanrı Dağlarına bir sefer düzenledi ve onları bozguna uğrattı. Fakat geri dönerken ağır bir kış bastırdığı

8 Tuan Lien-ch'en, *a.g.e.*, s. 133.

9 Tuan Lien-ch'en, *a.g.e.*, s. 134, 135.

için Hunların çok sayıda insanı ve hayvanı öldü. Onların uğradıkları bu doğal felaket sonucu zayıflamasını fırsat bilen Wu-huan'lar doğudan, Wu-sunlar batıdan saldırınca Ting-ling'ler de kuzeyden yağmaya geldiler (M.Ö. 71). Neticede Hunların at, koyun ve sığırları yağmalandı. Hun halkının 3/10'ü, hayvanlarının 5/10'i telef oldu. Hunlar, bundan sonra eskiden kendilerine bağlı boyları ve kavimleri tekrar hakimiyet altına alacak güç bulamadılar.[10] Bu telafi edilemeyen kayıplardan dolayı siyasi ve askeri güçlerini kaybeden Hunlar, Mo-tu zamanında oluşturulan Orta Asya birliğini elde tutamadılar. M.Ö. 71'den yıkılışlarına kadar Hunların liderliğinde Orta Asya birliği bir daha asla meydana gelmedi. Bunda Ting-ling'lerin bağımsız yaşama arzularının ve güçlenmelerinin rolü çok büyüktür.

Hunların Ting-ling'lere karşı yenilgileri M.Ö. 63 yılında da gerçekleşti. Hunlar hem Çinlilerle yaptıkları savaşlarda mağlup oluyorlar hem de ülkeleri taht için hanedan üyeleri arasında mücadelelere sahne oluyordu. Nitekim Hunlar, Çinliler ile yaptıkları savaşlar neticesinde epey yıpranmışlar zayıf düştükleri gibi Wo-yen-ch'u-ti ile Hsi-yü-lüe-ch'i-wen-ch'ui arasında taht için sorun çıkmıştı. Hun devlet adamları ikiye bölünüp iç savaşa katıldılar. Ting-ling'ler yine onların bu durumundan faydalanarak yağmalara giriştiler. Üç yıl kadar süren yağmalar neticesinde binlerce kişi ve hayvan onlar tarafından ele geçirildi. Onlara karşı 10 bin kişilik bir süvari birliği gönderen Hun hükümdarının intikamını alamaması Ting-ling'lerin eskiye göre daha organize ve güçlü olduğunu gösterir. Bunun bir başka sebebi Ting-ling'lerin gerektiğinde stratejik geri çekilme yapabilmeleridir. Ülkelerinin coğrafi avantajını kullanıyorlar, kuzey bölgelerinin soğuk, karlı ve buzlu dağları arasında gerektiğinde çok çabuk görünmez oluyorlardı. Ancak her zaman onlar başarılı olmuyor, kimi zamanlarda Hunlar onlara yetişip cezalandırıyordu.[11]

10 HS 94A, s. 3787; Ögel, *Büyük Hun*... I, s. 385; McGovern, *a.g.e*, s. 168.

11 HS 94A, s. 3788-3789.

Bu olayları değerlendirdiğimizde Ting-ling'lerin bağımsız bir devlet kurduklarını düşünebiliriz. Nitekim M.Ö. 71-51 yılları arasında yaklaşık 20 yıl bağımsız bir kuruluş halinde davranarak varlıklarını korudular. Bu anlamda acaba "bağımsız bir Ting-ling devletinden söz edilebilir mi?" şeklinde bir soru akla gelse de bozkırların genel tarihi içinde büyük boy gruplarının dahi devlet kurmadan yaşadıklarını bilinmektedir. Yani bunu başka şekilde değerlendirmek de mümkündür.

Hun İmparatorluğu yaşadığı felaketler yüzünden iyice zayıflamaya yüz tutmuştu, taht kavgaları da onları derinden sarsıyordu. Hun hükümdarı sıkıntıdan kurtulmak için tek çare olarak Çin'deki Han hanedanlığına bağlanarak yardım almayı düşündü. Ancak Chih-chih başta olmak üzere bir kısım devlet adamları buna karşı çıktılar. Hun devlet meclisinde ağabeyi Hu-han-ye (M.Ö. 58-31 arasında hüküm süren Hun Ch'an-yü'sü) ile Chih-chih Ch'an-yü uzun uzun tartıştı. Sonunda görüşmelerde kaybedince kendisine bağlı kitlelerle batıya doğru ilerledi. Bu yönde ilerlerken ilk karşılaşıp mağlup ettikleri Kırgızlardı. Onların bölgesinde merkezini kurduktan sonra M.Ö. 49 yılında Ting-ling'leri de yenilgiye uğratarak kendine bağlamayı başardı. Ona bağlanan bir diğer Türk boyu ise Wu-chie'ler (Ogurlar) oldu. Ting-ling'ler ise o sırada daha kuzeyde yaşıyorlardı.[12] Chih-chih'nin M.Ö. 36 yılında Batı Türkistan'a kadar sefer düzenleyen bir Çin ordusuna yenilerek öldürülmesinden sonra Ting-ling'lerin serbest kaldığı anlaşılıyor. Ancak bir süre sonra tekrar kuvvetlenen doğudaki Hu-han-ye'ye bağlandıkları düşünülmektedir.[13]

Bu arada Ting-ling'ler Çin'in içindeki olaylara karışırken görülmektedir. Dolayısıyla artık Çinliler tarafından tanındıkları ve onlarla doğrudan temas kurulduğu anlaşılıyor. Diğer bozkırlı güçler gibi kendileriyle de özel bir birlik kurularak savaştırılmışlardır.

12 HS 94B, s. 3795-3799.

13 Tuan Lien-ch'en, *a.g.e.*, s. 138-139; McGovern, *a.g.e.*, s. 188; Czegledy, *a.g.e.*, s. 48, 49, 56, 57.

Hun İmparatorluğu uzun zaman sürecinde zayıflamaya doğru giderken, en büyük rakibi Çin'deki Han hanedanı da gücünün zirvesinde kalamadı. Wang Mang adlı bir devlet adamı çeşitli entrikalarla Han hanedanını ortadan kaldırarak kendi saltanatını başlattı (M.S. 8). Yaklaşık 15 yıl sürecek hakimiyeti boyunca Wang Mang, Ting-ling'lerle de temas etti. Hunların akınlarında bir set oluşturmak maksadıyla Ting-ling'ler başta olmak üzere bozkırlı bazı boyları T'ai-chün bölgesine konuşlandırdı.

Yine Wang Mang, Han hanedanı tahtını zorla ele geçirdikten sonra Hunlara karşı büyük bir sefer düzenlemeyi planlamış, yürürlüğe koymak için de, komutanlarından Yen Yü'yü, Wu-huan ve Ting-ling gibi boylardan oluşan bir orduya kumanda etmesi için görevlendirmişti. Ordu, T'ai garnizonunda kaldığında Çinli kumandan boyları kendi çıkarları doğrultusunda savaştırmak için ilginç bir yol tercih etti. Ting-ling ve Wu-huan'ların kadın ile çocuklarını adı geçen garnizonda rehine olarak aldı. Böylece onların Hunlarla savaşmalarını sağlayacak ve kendilerine karşı herhangi bir isyana kalkışılmasını engelleyecekti. Ne var ki, rehin kalan halk bulundukları bölgenin suyu ve toprağından hoşlanmadı. Bununla birlikte uzun süre orada kalacaklarını düşünüp kendilerinin başka bir yere nakledilmesi için talepte bulundu. Fakat Wang Mang onların teklifini kabul etmedi. Dolayısıyla boyların halk ve askerleri isyan edip yağma yaptılar. Olayların bu şekilde gelişmesi üzerine Çinliler tarafından garnizonda kalan rehinelerin hepsi katledildi. Masum insanların acımadan öldürülmesi üzerine sağ kalanlar, Wang Mang'dan intikam almak için bir araya geldiler. Hunlar da onların içine düştükleri zor durumdan faydalandı. Hun hükümdarı, onların cesur şeflerine bir teklif sunarak yanlarına çektiler. Ting-ling ve diğer boyların beylerine kendi ordularında subay olmayı sunmuşlardı. Sonuçta teklif olumlu karşılanarak söz konusu boyların ahalisi tamamen Hunlara katıldı. Boy insanlarının hepsi Hunlara bağlandı.[14]

14 HHS 90, s. 2981; Ögel, *Büyük Hun...* I, s. 387-388.

Bu tarihten sonra uzun süre yine Ting-ling'ler hakkında bilgi bulunmuyor. Ancak Hunların her felakete uğramalarında Ting-ling'lerin Orta Asya sahnesinde adlarının duyulmasına yol açtığını gözlemlemek mümkündür. Nitekim, M.S. 85'te Hunlar iyice zayıflamış, Orta Asya'da hakimiyeti kaybetmişlerdi. Kuzeydeki Ting-ling grubu yine kuzeyden onlara saldırdı. Bu sefer durum biraz farklıydı. Çünkü doğudan Hsien-pi'ler de batıya doğru ilerlemişler ve Hunların başkentini ellerine geçirmişlerdi. Ting-ling'lerin bundan sonraki iki yüzyıl içinde Orhun bölgesini kendilerine mekân edindikleri söylenebilir. Çünkü aynı Hsien-pi'ler, 3. yüzyıl başlarında Ting-ling'leri yeniden kuzeye eski topraklarına çekilmek zorunda bırakmışlardı.[15]

Aradan çok zaman geçer Moğolistan ve Çin'deki devletler birer birer tarih sahnesinden çekilir. Batıya göç eden Hunlar, Avrupa istikametine yönelir. Akhunlar, Batı Türkistan, Afganistan gibi alanlarda yükselerek yeni devletler meydana getirdiler. Ancak bu uzun süreçte önemli gelişmeler olurken Ting-ling'lerin adını tarih sahnesinde görülmemektedir. En son 5. yüzyıldan sonra kuzeyde yaşayan Türk boylarının adları artık Töles boyları ile geçmektedir. Bu yüzyılın başında Tabgaçlar (T'o-pa) ile birleşerek, Juan-juan'lara hücum eden Kanglı'lara Ting-ling adının verildiğini bazı kaynaklar bildirmektedir.[16]

Bununla birlikte daha açıklayıcı bilgilere ulaşmak mümkün olduğu gibi bu eserin yazılma gayesini doğrulayan sonuçlara varabilmekteyiz. Nitekim, Tabgaç devrinde (386-534) kuzeyde yaşayan Türk kavimlerinin adları Kanglı-Ting-ling şekliyle birleşik kaydedilmiştir.[17] Neticede Ting-ling-Kanglı-Töles sürekliliğini ve bağlantısını çok açık bir şekilde aktaran bilgiler vardır.[18]

---

15 HHS 89, s. 2950; McGovern, *a.g.e.*, s. 274.

16 NCS 59, 1b-a.

17 Maenchen-Helfen, "The Ting-ling", *HJAS*, 1939, s. 83.

18 Ayrıca bkz.: Maenchen-Helfen, *a.g.e.*, s. 77-86; Otto Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, II, s. 87, III, s. 249.

Hunlar, Orta Asya sahnesinden çekilince doğudaki Wu-huan'lar ile batıdaki Ting-ling'ler komşu olmuşlardır. Bu konuyla ilgili başka enteresan bir kayıt da "*Proto-Moğol Wu-huan'ların kendi ülkelerinde suç işleyenleri, Wu-sun'lar ile Ting-ling'ler arasındaki ırmak ve dağların bulunmadığı, yılanların kaynaştığı, insanın yaşamasına imkân olmayan ıssız çöle sürerlerdi*," ifadesididir.[19] Dikkat edilirse artık Hunların adı geçmemektedir; çünkü onlar bu dönemde Orta Asya'nın doğusunda büyük güç olmaktan çıkmışlardır.

Çin'in kuzeyindeki verimli topraklar, Hunları cezbettiği gibi Ting-ling'leri de kendine çekmiştir. Hunlar zayıflayınca onlardan büyük bir kısmı Çin'in kuzeydeki eyaletlerine doğru gidip yerleşmişti. Kansu'daki Hunların arasında Ting-ling'lere de tesadüf edilmektedir. Ting-ling'ler M.S. 60'ta Sha-chou'da oturuyorlardı. 5. yüzyılda dahi Kansu'da Ting-ling boylarına rastlanır.

Çin'e karşı bir Ting-ling-Hsien-pi ittifakı M.S. 177'yi takiben gerçekleşmiş olmalıdır. Bu arada Hsien-pi'leri ağır bir bozguna uğratan Çinli kumandan Tan Shih-huai, daha sonra Güney Sibirya'daki Ting-ling'leri de mağlup etmişti.[20]

Ting-ling'ler, M.S. 265-419 yılları arasında hüküm süren Chin hanedanı devrinde Kansu'nun kuzeyine yaklaşmışlardı.[21] Burada bütün Ting-ling gruplarının o bölgeye göç ettiği sonucu çıkarılmamalıdır. Nitekim söz konusu gruplar, 4. yüzyılın ortasında Çin'in Ho-pei eyaletini işgal etmişler ve oradaki Chung-shan mevkiinde yerleşmişlerdir.[22] Bu bölgede bir süre yaşadıktan sonra Kuzey Çin'in değişik bölgelerine dağıtılmışlar. Ayrıca 357 yılında Töleslerle birlikte Mu-jung Devleti tarafından bozguna uğratıldıkları bilinmektedir.[23] 397 yılında da Tabgaçların kaynaklarında adları geçmektedir.[24] Bunlardan bir kısmı 399 yılında

19 HHS 90, s. 2980; SKC 30, s. 833; Ögel, *Büyük Hun*... I, s. 388-389.

20 McGovern, *a.g.e.*, s. 306.

21 Chin Shu, 87, s. 1308.

22 Chin Shu, 124, s. 1394.

23 Chin Shu, 110, s. 1368.

24 Wei Shu, 2, s. 39, 40.

Tabgaçlar'a teslim olmuştur. 418'de başka kavimlerle birlikte kuzeye karşı savaşa çıkmışlardır. Yine aynı Tabgaç devrinde bu devlet içinde görünen Ting-ling'liler ve Yü-shan'da büyükçe grupların adlarından söz edilmektedir.[25] Bundan sonra 447 yılında onlardan üç bin aile An-chou'dan (Ho-pei) Shan-hsi'deki başkente nakledildiler.[26] On yıl sonra birkaç bin kişi Ching-hsing'de isyan ettiler.[27] Çin kaynaklarına göre Çin Seddi'ne yakın bölgelerde yaşayanların dilleri, Hun ve Kanglı'lara benzerdi.[28] Bahsedilen bilgiler kısa da olsa Çin'in kuzeybatısına çok fazla Ting-ling boyunun gittiği sonucuna varmak mümkündür.

Doğu Türkistan'daki Shan-shan (Çerçen) bölgesinin kuzeyinde de Liang hanedanı devrinde (MS 502-557) Ting-ling'lerin adından bahsedilmektedir. Ancak burada söz konusu edilenler, Kanglı boyları olmalıdır. Ayrıca Mo-kuo ve çevresi anlatılırken dolaylı olarak Ting-ling'lerin adı kaydedilmiştir.[29] Diğer taraftan M.S. 350'li yıllarda Çin kaynakları Ting-ling'lerin üç ayrı bölgede bulunduklarına işaret eder: Biri Gobi Çölü, ikincisi Baykal Gölü'nün güneyinde ve üçüncüsü Kazakistan bozkırlarında.[30]

Ting-ling'lerin M.S. 350'li yıllarda Güney Kazakistan'da yoğun bir biçimde bulunmaları, Hun topluluklarının Avrupa yönüne doğru gitmelerinden kaynaklanmalıdır. Çok açık bilgi verilmemiş olsa da Hunların Avrupa'ya doğru gitmelerinden dolayı doğan boşluğu doldurarak, bölgeye göç ettikleri sonucuna varmak mümkündür. Nitekim Sır Derya'nın kuzey sahalarında yerleşen söz konusu kitle daha sonra M.S. 460'larda Doğu Avrupa'ya doğru ilerleyecek ve Bizans kaynaklarındaki adıyla tarih

25 Wei Shu, 3, s. 51-53.

26 Wei Shu, 4, 74, 81, 102.

27 Wei Shu, 5, s. 115.

28 Wei Shu, 103, s. 2307.

29 "Mo-kuo Devletine Han devrinde Chü-mo derlerdi. Seçme askerleri 10 bin kişiden fazladır. Kuzeyde Ting-ling'lere komşudurlar ... Batıda ise İran ile komşudurlar..." LS, hsi-yü; Ögel, *Büyük Hun*... I, s. 390.

30 Czegledy, *a.g.e.*, s. 19, 48, 49, 56, 57.

sahnesinde artık Ogur olarak anılacaktır.[31] Söz konusu sahadaki On Ogur şehri olan Beketh, Soğdlularla Ogurlar arasında sınırdı. Bu bir anlamda İrani kavimlerle Turani kavimler arasındaki sınır gibidir. Bilindiği gibi Sır Derya'nın doğusunda yaşayan topluluklar İranlılarca Türk olarak adlandırılacaktır. Nitekim, 460 yılı civarında Moğolistan'daki Juan-juan'ların batı yönüne doğru hareketleri Sabir'leri (Savir) yerlerinden kımıldatacak, onlar da Ogurları batıya iteceklerdi.[32] Sonuçta sonraki asırları derinden etkileyen tarihi olayların ilk adımı gerçekleşecekti.

Aynı devirlerde Üçüncü Ting-ling grubu belirgin bir biçimde kuzey kolundan ayrıldı. Hunlar, Gök Türkler hatta Gök Türklerin bazı boyları gibi güneydeki Çin sınırlarına yakın yerlere göç etti. Ting-lingler, artık Çinlilerle doğrudan temasa başladıklarında kendi adları Ti-li olarak değişik şekilde kaydedilmiştir. Bu ad daha sonra T'ie-le (Töles) haliyle yüzyıllarca Çin kaynaklarında yer alacaktır. Bundan dolayı Tölesler, Ting-ling'lerin devamıdır demek kesin doğrudur. Bu durum her şeyden önce Ting-ling'lerin kuzey grubu ile ilgilidir. Çinliler, güneyde kendi sınır boylarındaki Ting-ling'lerin daha sonraları T'ie-le olduğunu belirtirler. Ayrıca Kanglı (Kao-ch'e) adını kullanmaları ve bunu Ting-ling'lere genelleştirmeleri de söz konusudur. Zaten coğrafi açıdan bakıldığında Ting-ling-Kanglı-Töles (T'ie-le) devamlılığı açıktır ve tamamen doğrudur.

Ekonomik hayatları hayvancılığa dayalı olduğu bildirilen Ting-ling'lerin, deri ihracatı yaptıkları, Çin'e vergi olarak at ve tarbık (fare/tarbagan/marmooth) derisi sattıkları bildirilir.[33] Çinlilerin kuzeyde yaşayan kavimler hakkında bazen doğru bilgi vermedikleri, hatta oralarda yaşayanları abartarak tanımladıkları bilinen bir gerçektir.[34] Dolayısıyla onların dizlerine kadar kılla

31 Czegledy, *a.g.e.*, s. 20.

32 Czegledy, *a.g.e.*, s. 21.

33 Bu konudan Wei Shu, San Kuo Wu Chi, T'ung Chih gibi kaynaklarda söz edilmiştir.

34 Cevat Türkeli, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, 1990, s. 28-39.

örtülü, vücutlarının ata benzediği için çok koştukları, saçlarının kıvırcık oldukları, at gibi tırnakları olduğu şeklinde anlatılmaları şaşırtıcı değildir.

Ogurların Batıda Belirmesi

Ogurların, tarihi kayıtlar dikkatlice incelendiğinde Ting-ling'lerin batı grubundan çıktıları sonucuna varılmaktadır. Doğu Avrupa'ya doğru hareketlenmeden önce üç ayrı grup halinde yaşıyorlardı: Birinci grup Sır Derya-Çu ırmakları arasında, ikinci grup Emba Irmağı havzası yani Kuzeybatı Kazakistan bozkırlarında, üçüncü grup ise Yayık Irmağı civarında. Büyük ihtimalle birinci grup On Ogurları, ikinci grup Otuz Ogurları, üçüncü grup ise Dokuz Ogurları meydana getiriyordu.[35] Ogurlar daha sonra Sarogur (Sarı/Ak/Ogur), Bittigur (Beş Ogur), Ultingur-Altziagir (Altı Ogur), Kutrigur-kuturgur (Tukurgur-Dokuz Ogur), Ungur-Hunugur (On Ogur), Utigur/Uturgur (Otuz Ogur) gibi boy birlikleri halinde görülmektedir.[36] Bunların, Sabarlar tarafından 461-465 tarihlerinde Ural Dağlarının doğusundan batısına göç etmek zorunda bırakıldıklarına dair bilgiler vardır.[37]

Ogurların, Tanrı Dağları civarında yaşayan Wu-sun'ların devamı olduğu şeklindeki fikirlerin doğru olması mümkün değildir. Aşağıda görüleceği üzere onların tarihi farklı mecrada gelişmiştir. Diğer taraftan İli bölgesine yakın yerde gösterilen Ho-chie boyunun da Ogurların ataları olma ihtimali vardır. Ancak onlar hakkında fazla bilgi yoktur.[38] Belki Ho-chie diye adlandırılan boy Ting-ling'lerin güney koluydu. Kaynak yetersizliği yüzünden bu konuda fazla bir şey söyleme imkânı bulunmuyor.

35 Rasonyi, *a.g.e.*, s. 88; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 186.

36 Gyula Moravscik, *Byzantino-Turcica*, I, II, Budapeşte, 1958, s. 89, 152, 189 vd. 196, 198, 228.

37 Kafesoğlu, *Büyük Hun...*, s. 186.

38 Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, Sayı 48, 1948, s. 800-803.

Kendilerine uygun buldukları alanlarda tarımın her türlüsü ve meyveciliği yapabilen Ogur boyları, avcılık ve kürkçülük sahalarında ün kazanmışlardı.[39] Yaşadıkları bölgelerin diğer boyların alanlarına göre daha verimli olmaları yüzünden daha şanslı sayılabilirlerdi.

Doğu Avrupa'ya gelmek Ogurların kaderine çok olumlu etki yaptı. Hunların kalıntıları ile karışarak Bulgar adını aldılar. Uzun süre ayakta kalabilen devletler kurdular. Gelişim süreci şöyle oldu: Karadeniz'in kuzeyine geldikten sonra devletleri parçalanıp yıkılan Avrupa Hunlarının idaresindeki İrnek'e katılan Ogurlar (M.S. 360-470) daha sonra *karışık* anlamına gelen Bulgar adıyla anılmaya başladılar. Bundan sonra da geldikleri yeni sahada üç ayrı kitle olarak hayatlarını sürdürdüler. Kafkasların kuzeyinde, Azak Denizi'nin doğusunda On-Ogurlar, Don-Volga arasında yani daha kuzeyde Otuz Ogurlar, batıda Dnyeper'e doğru Dokuz Ogurlar. Doğudaki iki grup, Sabarların ve Gök Türklerin himayesine girdi. Batıdaki Dokuz Ogur'lar (Kara Bulgar) ise Bizans'la ilişki kurup, çeşitli mücadelelerde bulundularsa da kendi aralarındaki çatışmalardan dolayı zayıflayıp, doğudan gelen Avarlar'a bağlandılar. Doğuda kalan Otuz Ogur ve On Ogur grupları ise Büyük Bulgarya (Magna Bulgarya) adı verilen devleti kurdular.[40]

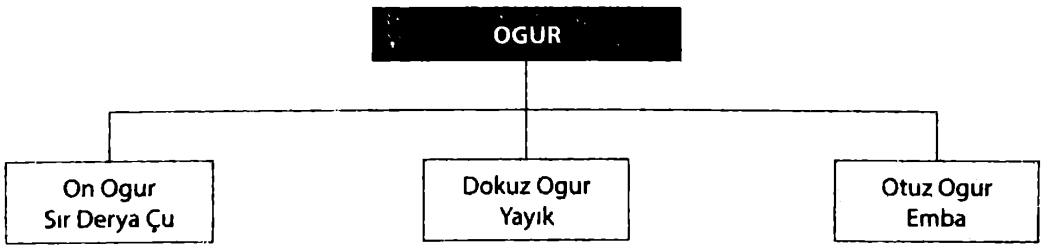

39 Kafesoğlu, *Büyük Hun*... I, s. 188

40 Akdes Nimet Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara, 1992, s. 110-118; Ögel, *Büyük Hun*..., s. 189 vd.

Aynı devirlerde, kaynaklarda Pamir Dağları (Ts'ung-ling) civarında gösterilen Hu-te Devleti söz konusudur. Fakat bunlar hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Sadece 10 bin iyi yetişmiş askerleri bulunduğu, hayvancılıkla geçindikleri, çok güzel atlar yetiştirdikleri ve kürk hayvanlarını avladıkları da kaynaklarda bildirilir.[41]

Mo-tu'nun kendine bağladığı boylar arasında adı geçen Hun-yü'lerin de bir yerde adlarından söz edilir. Bu boy kuzeyde muhtemelen Baykal Gölü civarında yaşıyordu.[42] Diğer taraftan Ch'ü-she olarak bahsedilenin, aslında Kuca şehri olabileceği, Hsin-li'lerin ise Tarbagatay bozkırlarında yaşadıkları anlaşılıyor. Güney Kazakistan bozkırlarını ise Hu-chie, yani Ogur kitlelerinin kapladığını bilenmektedir.[43] Ke-k'un'lar ise Kırgız konusunda ele alınmıştır.

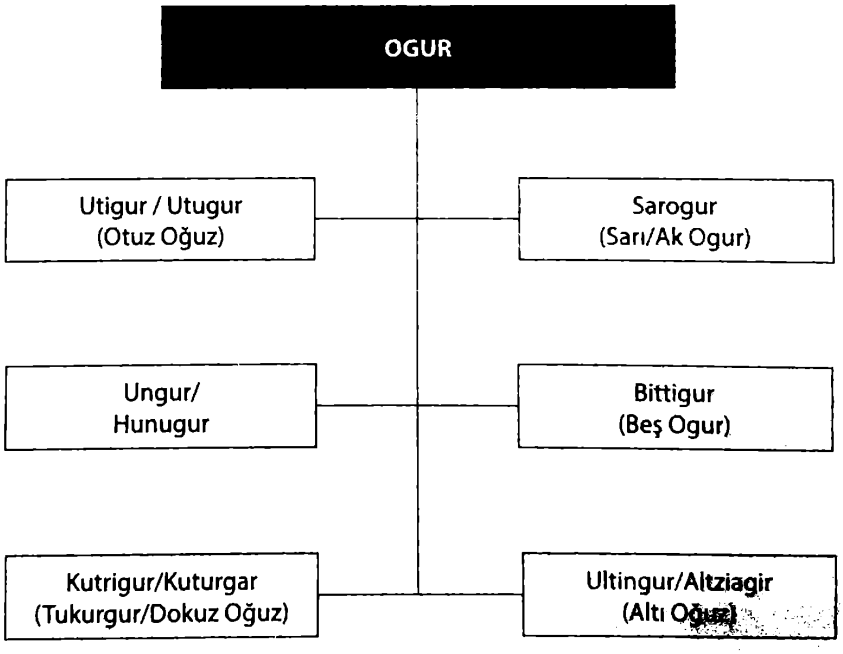

41 SKC 30, s. 862; Ögel, *Büyük Hun...* I, s. 377.

42 SC 110, s. 2893; SKC 30, s. 863; Ögel, *Büyük Hun...* I, s. 375.

43 Bu boylar hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Taşağıl, *Boylar...*, s. 26-28.

Ting-ling'lerin Sonu

Hunların ataları döneminde kaynaklarda bildirilen Kızıl Ti ve Ak Ti gibi genel boy kavramlarını çok açık olmadığı için bir kenara bırakırsak, Türk boyları tarihini Ting-ling'lerle başlatmak doğru görünmektedir. Ne yazık ki, Ting-ling'ler hakkındaki bilgiler hem çok az hem de çok dağınıktır. Bu durum bazı noktaları detaylı yazma ve tarih örgüsü kurma imkânı vermese de önemli sonuçlara varmamızı engellemez. Çünkü onlar asırlarca önemli tarihi olaylara karışmışlar ve etki etmişlerdir. Orta Asya tarihinin kırılma anlarında onlar da görülür.

Mo-tu'ya M.Ö. 206 yılı sonrası bağlanan boylar arasında Kırgızların ataları da zikredilir. Ancak onlar Ting-ling'ler kadar geniş alana yayılmamışlardı. Dolayısıyla Hun döneminde onlar çok fazla ön planda görülmektedir. Buna karşılık Ting-ling'lerin Baykal'dan batıya doğru geniş Güney Sibirya ve Kuzey Kazakistan bozkırlarını kaplaması, Kıpçakların ortaya çıkışına kadar Orta Asya bozkırlarının kaderinin ilk somut halidir. Bu yüzden Ting-ling'lere bozkırın ilk ana boy grubu diyoruz. Haklarında az bilgi sahibi olsak da aslında çok kalabalık bir topluluk halinde yaşadıklarını anlamak zor değildir. Nitekim takip eden yüzyıllarda Avrupa yönüne gidecek Türk kökenli boylar Ting-ling'lerin bünyesinden çıkmaktadır.

Bunun yanında Ting-ling adı tarih sahnesinde görünmez hale gelse de insan toplulukları asla yok olmadı. "Yüksek Arabalı" anlamına gelen Kanglı adıyla anılmaya başladılar. Orta Asya siyasi boşluğundan faydalanarak hayatlarını sürdürdüler. Töles-Gök Türk dönemine kadar etkin rol oynamayı sürdürdüler.

TANRI DAĞLARINDA WU-SUN'LARIN YAŞAYIŞI

Genel itibariyle Tanrı Dağlarına, aslında daha geniş bir bölgede, bazen Güney Kazakistan, Cungarya, Doğu Türkistan'ın kuzey kısımları, Fergana havzasına yayılmış olarak karşımıza çıkan Wu-sun'lar, Karahanlıların öncülü gibidir. Karlukların bu bölgede yükselmesi gibi Wu-sun'lar da büyüyerek, tam anlamıyla Tanrı Dağları silsilelerine hakim olmuşlardır. Başkentleri Kızıl Vadi Kalesi, Isık Göl'ün güneyinde kurulmuş, buradan etrafa yayılarak önemli tarihi roller oynamışlardır. Wu-sun'lar, boy halinden devlete dönüşen bir Türk kökenli topluluktur.[1]

Uzun süre varlıklarını korumalarına rağmen hiçbir zaman çok büyük bir güç haline gelemediler. Çünkü Hun İmparatorluğu'nun çok kuvvetli oluşu ve onları daima baskı altında tutması, diğer yandan Çin'deki Han hanedanının İpek Yolu'nu açmasıyla birlikte bölge zenginliğinin farkına varması Wu-sun'ların daha büyük bir devlet haline gelmelerini engelledi. Bölgedeki diğer şehir devletçikleriyle yakın ilişki kuran Han hanedanı buraların zenginliklerini Çin'e akıtmaya çalıştı. Hun ve Han siyasi güçleri uzun süre bu şehir devletçikleri üzerinde hakim olmak için yarıştılar. Wu-sun'lar kendilerini arada kalmış hissettiler. Bazen Hunlarla, bazen de Çinliler ile ittifak yaptılar. Ancak hiçbiri uzun ömürlü olmadı. Wu-sun'ların kökeniyle ilgili bir efsanede kurt motifi söz konusudur. Tarih sahnesinde onları ilk defa Hunların meşhur

1 Taşağıl, *Boylar...*, s. 30-41.

hükümdarı Mo-tu'nun saltanat döneminde, yani M.Ö. 209-174 yılları arasında kesin olarak tarih sahnesinde görürüz.

İlk önceleri Wu-sun'ların yaşadığı alan olarak Çin'in kuzeybatısındaki Kansu bölgesine işaret edilir. Fakat onların asıl bölgesinin gerçekleşen olaylardan ve arkeolojik değerlendirmelerden hareketle İli Irmağı-Tanrı Dağları havalisinin olduğunu düşünmekteyiz. Ne var ki, buradan doğu istikametinde ilerleyerek Turfan'ın kuzeyinden Kansu'ya ulaştıkları da görülmektedir. Tarihi olaylardan, sık sık kendilerini orada gösterdikleri de öğrenilmektedir. Bu durum Orta Asya tarihi için karakteristiktir. Güçlendikleri anlarda akın yapmak veya Çin ile daha yakın temas için o bölgeye kaymışlardır. Nihayetinde orada yaşayan Yüe-chih'lara mağlup olduktan sonra aynı bölgeye geri gönderileceklerdir.[2] Ancak Yüe-chih'lar da aynı kaderi paylaşacak, Hunlar tarafından bozguna uğratılınca batıya göç edeceklerdir.

Belirli bir güç elde edince komşulukları da belirginleşmişti. Böylece doğularında ve kuzeydoğularında Hunlar, kuzeybatılarında K'ang-chü Krallığı (Semerkand/Maveraünnehir), batılarında Fergana (Ta-yüan) ile sınırdaş oldular. Tanrı Dağlarının güneyindeki çok geniş alanda ise baştan başa Kaşgar'dan Hami'ye kadar surlarla çevrili şehir devletleri ile komşuluk yapıyorlardı.

Her ne kadar kesin belge ve bilgi olmasa da büyük ihtimalle Hunların ortaya çıktığı daha doğrusu Hun İmparatorluğu'nun kuruluşu sırasında Wu-sun'ların varlığı da söz konusudur. Aynı esnada Orta Asya'da Tung-hu'lar, Yüe-chih'larla birlikte Wu-sun'lar da bulunuyordu. Kesinlikle bağımsız olarak varlıklarını sürdürüyorlardı.[3] Diğer taraftan Wu-sun'ların, Ting-ling'ler gibi boy gruplarıyla savaşmadan Büyük Hun İmparatorluğu hükümdarı Mo-tu'ya itaat etmeleri ilginçtir. Dolayısıyla bu kolay bağlanma iki siyasi kuruluş arasında etnik bakımdan yakınlığın

2 Wu-sun'ların yaşadıkları sahalar ve coğrafî sınırları hakkında bkz.: Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCF*, VI-4, 1948, s. 259-278; K. Enoki, "The Yüe-chih- Scythians İdentity: A Hypothesis", *Studia Asiatica*, s. 25.

3 McGovern, *a.g.e.*, s. 117.

olduğunu gösterir. Zaten bozkır halklarının yükselen karizmatik güce savaşmadan itaat ettiklerine dair örnekler çoktur.

Çinlilerin verdiği bilgiye göre Kansu'da mağlup olan Wu-sun'lar o bölgede tutunamamışlar, batıya yani Tanrı Dağlarına eski yurtlarına çekilmişlerdir. Bu esnada onların ilk hükümdarının adı da belirtilir. Bu bilgiye göre Wu-sun'ların bilinen ilk hükümdarının adı Nan-tuo-mi'dir. Tarihi metinlerden anlaşıldığı üzere onlar, büyük ihtimalle Yüe-chih'lar tarafından yenilgiye uğratılınca bulundukları yerde tutunamadılar. Kansu'yu (Tun-huang ile Ch'i-lien arasında) terk edip batıya göç ederek, Tanrı Dağları havalisine ulaştılar. Bu yerleştikleri yeni bölgelerde Büyük Hun İmparatorluğu'na bağlanmanın gerçekleştiği sonucuna varılabilir. Bundan sonra Na-tuo-mi'nin oğlu Le-chiao-mi, yani K'un-mo doğdu. K'un-mo daha küçükken babası öldüğü için yönetim amcasına geçti. Nitekim Pu-chiou Hsi-huo adlı küçük amcası, onu alarak Hunlara itaat etti. Kendisine gelen bu beye Hunlar tam anlamıyla kucak açarak iyi yetişmesini sağladılar. Bu arada tahttaki Hun hükümdarı onu kendi çocukları seviyesinde kabul edip her türlü desteği veriyordu. Çocuk büyüdüğünde Türk geleneğine uygun olarak onun emrine asker tahsis etti. İdaresi altına verilen askerler ile yönetim tecrübesi artacaktı. Zaten o da çok başarılı oldu ve bundan sonra K'un-mo yürüttüğü iyi kumandanlığıyla şöhretini arttırdı. Bu durumda Mo-tu'nun Kansu'ya hücum edip Yüe-chih'ları batıya sürmesi bir bakıma Wu-sun'ların intikamı gibi değerlendirilebilir. Çünkü Hun hükümdarı Mo-tu, Yüe-chih'ları dağıttıktan sonra onlar da bölgede kalma imkânı bulamadılar; Fergana'ya doğru Batı Türkistana'a göç ettiler.[4]

Gittikleri bölgede Yüe-chih'lar ağır bir darbe daha aldılar. Hunlar bu defa kendileri savaşmamışlar; Wu-sun beyi K'un-mo'ya askeri destek vererek onu Yüe-chih'lara saldırtmışlardı. Böyle ağır

4 SC 123, s. 3161; HS 61, s. 2691; Su Pei-hai, "Han patşalığı devrindegi U-sun-dardın köne mekeni Turalı", *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı, 1998, s. 88; Ögel, *Büyük Hun...*, I, s. 491-492; McGovern, *a.g.e.*, s. 127; Christian, *a.g.e.*, s. 187.

bir darbe vurulduğu esnada Hun hükümdarı Lao-shang (M.Ö. 174-161) tahtta bulunuyordu. Wu-sun'lar karşısında dayanamayan Yüe-chih'ların reisi savaş meydanında öldürüldü. Canlarını kurtarabilenlerin karşı koyabilecek güçleri olmadığı için bölgeyi terk ederek, daha da batıya göç etmek zorunda kaldılar. Kazandıkları askeri başarıdan sonra, Wu-sun'lar, boşalan İli Irmağı'nın yukarılarına bugünkü Almatı ve doğusundaki topraklara yerleşmeye başladılar. Ancak merkezlerini Isık Göl'ün güneyindeki Kızıl Vadi Kale (şehri) adı verilen Ch'ih-ku adlı yerde kurdular. Söz konusu merkezin Tanrı Dağlarından doğan Narın Irmağı'nın kenarında olduğunu ileri sürenler de vardır. Gelişen olaylar, Hunların yardımı ve kendi gayretleri sonucu K'un-mo'nun askeri ve siyasi gücü hızla artarak büyüdü. Lao-shang Ch'an-yü öldükten sonra Hunlara bağımlılığı sürdü. M.Ö. 135-126 sonrası Chang Ch'ien'in elçiliği neticesinde bağımsızlığını kazanmaya başladı.[5] Bilindiği gibi bu elçiliğin en önemli sonucu meşhur ticaret yolu olan İpek Yolu'nun açılmasıdır.

Bu arada batıya göçen Wu-sun'ların arasına Yüe-chih'ların bazı grupları ve Sai'ların bazı kalıntılarının katıldığı bildirilmiştir.[6] Bahsedilen olaylar anlatılırken söz edilen Hunların Hun-ya prensliğinin yerine işaret edilirken Wu-sun'ların doğudaki toprakları kastedilmiş olmalıdır.[7] Buradan anlaşılmaktadır ki Hunlar ile bir iç içelik de söz konusudur.

Aradan epey zaman geçtikten sonra Yüe-chih'lara hücum eden Wu-sun kralı K'un-mo, onları ağır bir bozguna uğrattı. Büyük Yüe-chih'lar olarak da tanınan topluluk batıya göç etmek zorunda kaldı. Gittikleri Toharistan'ı tamamen kendi egemenlikleri altına aldılar. Boşaltıkları arazileri Wu-sun kralı K'un-mo kendine bağladı.[8]

---

5 HS 96B, s. 3901; Ling Han, "U-sun jane onın Batıs Han Patşalıgımen Karımkatınası", *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı, 1998, s. 97; Ögel, *Büyük Hun...*, I, s. 489; McGovern, *a.g.e.*, s. 129; Ögel, *Çin Kaynaklarına...*, s. 264.

6 HS 96B, s. 3901; Ling Han, *a.g.e.*, s. 98.

7 Ögel, *Çin Kaynaklarına...*, s. 265, 267.

8 Ögel, *Büyük Hun...* I, s. 491-493.

M.Ö. 126'lara gelindiğinde Hunlar artık eski güçlerini kaybetmeye başlamışlardı. Çin'deki Han hanedanı imparatoru Wu, ünlü seyyah Chang Ch'ien'in batı seferinden getirdiği değerli bilgileri de gündemine alarak yeni stratejiyi uygulamaya koydu. Buna göre Hunları yenebilmek için Wu-sun'lar doğuya hareket ettirilecek, hem Hunlara saldırtılacak hem de Çinliler ile Hunlar arasında tampon bölge oluşturacaklardı. Yeni plan için M.Ö. 121'de Chang Ch'ien yeni bir raporu daha imparatoruna sundu. Adı geçen elçi Hunların Çin'e uzun zamandan beri büyük zorluklar yaşattığını söyleyerek, Wu-sun'ların boş durumda beklediklerini ileri sürdü. Ona göre kendilerine çok daha fazla hediye sunularak doğuya doğru harekete geçebilirlerdi. Ayrıca imparatorun kızı ile evlendirilme yoluyla akrabalık ilişkisi kurularak iki ülke daha fazla yakınlaşacaktı. Gelişecek ittifakın sonucunda Hunların sağ (batı) tarafı çökertilirdi. İmparatorun onun teklifine onay vermesiyle Chang Ch'ien 300 kişilik bir heyetle, çok fazla at ve koyun, bir milyondan fazla altın, kumaş ve benzeri eşyalarla yola çıktı.[9]

Elçi, Wu-sun ülkesine vardığında hükümdar K'un-mo onları karşıladı. Prenses Wen-chu getirilen hediyeler ile birlikte K'un-mo'ya sunuldu. Wu-sun'ların doğuya göç ederek Hunlarla savaşması konusunda anlaşma yapıldı. Chang Ch'ien, Wu-sun'ların yanına vardığında, K'un-mo, Çin elçilerini Ch'an-yü'nün yaptığı gibi seromonilerle karşıladı. Ch'ang Ch'ien çok kızırak, onun Çin mallarına düşkünlüğünü bildiğinden dedi ki: "*Göğün oğlunun hediyeleri geldi, kral Çin kurallarına göre selamlanmazsa hediyeler geri gider.*"[10] Bunun üzerine K'un-mo ayağa kalkıp mektubu selamladı. Diğerleri onun gibi yaptılar. Ch'ang Ch'ien de "*Wu-sun'lar doğudaki Hun-ya topraklarında ikamet edebilir. Böylece Çinli prenses Wen-chu gelin olarak K'un-mo'nun kadını olacaktır*," dedi.

9 SC 123, s. 3168; HS 61, s. 2692; McGovern, *a.g.e.*, s. 145.

10 SC 123, s. 3169; HS 96B, s. 3902.

Wu-sun'lar Çinlilerle anlaşmış olmalarına rağmen doğuya, yani Hunlar üzerine herhangi bir askeri harekât düzenlemediler.[11] Çünkü Wu-sun ülkesi kendi içinde siyasi karışıklığa düşmüştü. Aslında hükümdarları çok yaşlı olduğu için ülkesinde kontrolü kaybetmişti. Bu arada başvezir de Hunlara karşı savaşmaktan çekiniyordu. Hükümdarın on oğlu arasında ortanca olan Ta-lu, cesur yiğit kişiliği ile ön plana çıkıyordu. Kendisine bağlı 10 bin süvari ile ayrılarak, başka bir bölgede tek başına hareket etmeye başladı. Diğer yandan veliaht olan ağabeyi Ts'en-chü babasının desteğini almıştı. Fakat, Ta-lu'nun gücünden çekindiği için o da 10 bin kişilik süvari birliği ile ayrılarak kendisine başka bir idare kurdu. Neticede Hun ülkesine Wu-sun'lardan herhangi bir harekât yapılma imkânı doğmamıştı.[12]

Bu arada Türkistan şehirleri de Çin'i tanıma fırsatı elde edince Hunlara bağlılığı bırakarak doğrudan bu ülke ile ilişki kurma imkânı buldular. Bu politika değişikliği karşısında Wu-sun'lar da boş durmadılar elçi göndererek doğrudan temasa geçtiler. Takiben Wu-sun'lar bir Çin prensesi ile daha evlenmek için teklifte bulundular. Bazı devlet adamları karşı çıkmasına rağmen, imparator, ülkelerinin atlarının güzelliğinden bahsederek, onlara sahip olmak istediğini ifade etti. Evlilik gerçekleşirse cennet atları ya da kan terleyen atlar olarak tanınan atlardan daha fazla elde edebilirdi.

Aradan zaman geçip M.Ö. 115'lere gelindiğinde bir Çin prensesi Wu-sun hükümdarının yanına varmış ve K'un-mo'nun sağ kanat kadını olmuştu. Bu arada Hunlar da söz konusu evliliği duymuşlar, onlar da bir prenses yollayarak K'un-mo ile evlendirmişlerdi. Hun kökenli hatunun unvanı sol kanat kadını olmuştu. Bu durum hiyerarşik açıdan Hunların üstün tutulduğunu göstermektedir.[13]

11 SC 123, s. 3168; HS 61, s. 2692.

12 SC 123, s. 3169; HS 96B, s. 3902.

13 SC 123, s. 3172; HS 96B, s. 3903; Ling Han, *a.g.e.*, s. 101; ayrıca bkz.: Friedrich Hirth, "The Story of Chang Kien, China's Pioneer in Western Asia", *Journal of American Oriental Society*, C. 37, 1917, s. 101-102; Muhaddere N. Özerdim, "Hsi-yü Olarak Çin Türkistan'ının Tarihi Sınırlanması ve Tarihi Önemi", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 15, S. 1-3, 1957, s. 212.

Chang Ch'ien son kez M.Ö. 115 yılında Wu-sun'ların yanına vardı. Bütün çabalarına rağmen Çinli elçi, onları doğu yönünde Hunlara karşı savaşa ikna edemedi. Fakat yine de aradaki ilişkilerin daha çok gelişmesini sağladı. K'un-mo, bunlara da değer verdiğini göstererek, Hsi-chün Prensesi kendine sağ kanat kadını olarak aldı. Bu hadise Hunlar tarafından duyulunca, onlar da bir prenseslerini K'un-mo'ya gelin olarak verdiler. Onu da kabul eden K'un-mo, sol kanat kadını tayin etti. Eski Türk devlet anlayışına göre sol kanat yani doğu taraf, sağ yani batıdan hiyerarşik açıdan üstün kabul ediliyordu. Wu-sun'ların Hun prensesini Çinli prensesten üstün tutmalarının sebebi Hunların eskiden beri ve hâlâ onların nazarında önemli yerleri olduğunu göstermektedir. Doğu tarafının üstünlüğünü gösteren gelenekle ilgili bir olay gerçekleşmiş oluyordu.[14]

Emrine 100 hizmetçi verilerek bir saray tahsis edilen Çinli prenses Hsi-chün gayet rahat bir hayat sürüyordu. Ayrıca Çin imparatoru sürekli hediyeler yollayarak onları etkilemeye çalıştı. Nitekim bunun sonucunda Wu-sun'lar arasında Çin kültürünün etkisi görülmeye başladı. Kendisi yaşlı olan Wu-sun hükümdarı K'un-mo, adı geçen prensesin torunuyla evlenmesini istedi. Çinli prensesin karşı çıkmasına rağmen evlilik gerçekleşti. Torun Ts'un-chu ile evlenmek zorunda kalan prenses ondan bir kız çocuk doğurdu. Ancak fazla süre geçmeden adı geçen prenses hayatını kaybedince, Wu-sun'lara yeni bir prenses gönderildi. Böylece zengin Wu-sun ülkesinin kaynaklarından Han hanedanı faydalanmaya devam ettiği gibi ayrıca Hunlara karşı ittifak bozulmadan korunuyordu.[15]

Ts'un-chu ölünce kendi oğlunun yaşı küçük olduğu için kardeşi Ta-lu'nun üçüncü oğlu tahta geçti. Lakabı semiz olan yeni hükümdar Çinli prenses ile evlenerek ondan 3 oğul ve 2 kız çocuk sahibi oldu. Büyük oğlu daha sonra tahta geçtiği gibi kızları

14 Taşağıl, *Boylar...*, s. 35 vd.

15 HS 96B, s. 3903, 3904; Ling Han, *a.g.e.*, s. 102.

da Kuca ve diğer şehir devletçiklerinin kralları ile evlendi. Diğer iki oğul ise Yarkent ve ülkenin batı kesiminde idareci oldular.[16]

Orta Asya'nın hakim gücü Hunlar M.Ö. 119'da Çinlilere karşı ağır bir yenilgiye uğramalarına rağmen çok şey kaybetmediler. Hunlar, Wu-sunların Çin'deki Han hanedanıyla yakınlaşmalarını çok yakından takip ediyorlardı. Bölgede gelişecek bir Çin hakimiyeti Doğu Türkistan şehir devletlerinin zenginliklerinin Hunların elinden çıkmasına yol açabilirdi. Nitekim, Chang Ch'ien görevini tamamlayıp ülkesine geri döndükten sonra Hunlar, Han hanedanının Wu-sun'larla ilişki kurduğunu duydular. Buna çok kızdılar, derhal saldırıya geçeceklerdi. Onların tepkisinden çok korkan Wu-sun'lar Çin'e art arda elçiler yollayıp at sunarak, evlilik yolu ile akrabalık kurmak istediklerini bildirdiler. Çin imparatoru durumu değerlendirmek için bütün devlet adamlarını görüşmeye çağırdı. Devlet adamlarının hepsinin fikri önce çeyizin gelmesi yönündeydi. Ancak imparator, Wu-sunların atlarının çok değerli ve bunları elde etmenin Çin için önemli olduğunu değerlendirerek olumlu görüş ifade etti.[17]

Prenses göndererek ittifak yaptığını düşünen Çin imparatoru, Wu-sun'lardan kendi çıkarları doğrultusunda faydalanmak istedi. Bir elçiyi Wu-sun'lara yollayarak, Fergana'ya hücum etmeleri isteğini bildirdi. Onların teklifine olumlu cevap veren Wu-sun'lar önce 2.000 süvari görevlendirerek yardım etmeye niyetlendiler. Ancak daha sonra bilinmeyen bir sebeple savaşa katılmadılar.[18]

Aradan geçen zaman içinde Wu-sun'lar Çin ile daha da yakınlaştılar ve Hunların düşmanlığını kazandılar. Turfanlılar ile ittifak yapan Hunlar onlara hücum etti (M.Ö 74).[19] Bir yıl sonra

16 HS 96B, s. 3904; Ling Han, *a.g.e.*, s. 102.

17 SC 123, s. 3170; HS 96B, s. 3903; Ayşe Onat, "Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten*, S. 211, s. 919.

18 SC 123, s. 3178.

19 HS 70, s. 3003-3004.

Ch'ih-yen, E-shen adlı şehirleri ele geçiren Hunlar, halklarını da canlı yakalamışlardı. Adı geçen iki şehrin Hunların kontrolü altına girmesi Wu-sun'lar ile Çin'deki Han İmparatorluğu'nun arasına engel girmesi anlamına geliyordu. Ortaya çıkan bu durum karşısında Wu-sun hükümdarı Çin'e mektup yolladı ve yardım talep etti. Kendi çıkarlarına ters olan gelişmeye sessiz kalmayan İmparator Chao-ti, 200 bin atlı askerden meydana gelen bir ordu hazırlayarak bölgeye gönderdi. Çin ordusuna karşı başarı kazanamayan Hunlar yenilgi almalarına rağmen bölgeden çekilmediler. Wu-sun'lara hücum ederek büyük kazanımlar elde ettiler. Hun hükümdarı 10 bin atlı ile gittiği akından geri dönerken ağır bir kar fırtınasına yakalanmış ve ordusunun 9/10'unu kaybetmişti. Ayrıca bütün mallarını yitirmişti. Hunların başına gelen felaketi duyan Wu-sun'lar, bunu bir fırsat olarak değerlendirip karşı atağa geçtiler. Sonuçta ağır kayıplar vermek zorunda kalan Hunların, bölgedeki kontrolü zayıfladı. Onların askeri gücünü kaybetmesi doğudaki Wu-huan'lar ile kuzey ve batıdaki Ting-ling'lerin bağımsız hareket etmelerine yol açtı. Artık ağır kayıplar vermiş olan Hunların, Çin'e yağma yapacak güçleri de kalmamıştı. Neticede Hun İmparatorluğu'nun zayıflaması üzerine Ting-ling ve Wu-huan gibi boylar bağımsız hareket imkânı bulmuştu. Böylece ülke içinde zayıflayan Hunlar Çin'e akın dahi yapamaz hale gelmişlerdi. Ayrıca, Doğu Türkistan ve onun doğusundaki bölgeleri kaybeden Hunlar ekonomik açıdan da zayıfladı. Çünkü İpek Yolu üzerindeki ticaret artık Çinlilerin eline geçmiş bulunuyordu. Sonuçta Tanrı Dağları etrafındaki Hun hakimiyeti ortadan kalkınca Çin'in siyasi gücü Turfan ve Tarım havalisine kadar uzanma imkânı buldu.[20] Söz konusu başarılarından dolayı olsa gerek M.Ö. 71 yılında Çinliler Ch'ang Huei adlı bir elçiyi Wu-sun'lara hediyelerle yollayarak iki ülke arasındaki ilişkileri pekiştirdiler.[21]

20 HS 96B, s. 3905; Ling Han, *a.g.e.*; McGovern, *a.g.e.*, s. 165, 166, 181.

21 HS 70, s. 3003-3004.

Eski kuvvetleri artık bulunmasa da Hunlar, Doğu Türkistan ve Tanrı Dağları bölgesine olan ilgilerini sürdürdüler. Batı Kanat kumandanına Wu-sun ve diğer bölgeleri yeniden Hun hakimiyeti altına sokmak için bölgeye yolladılar. Beliren yeni Hun tehlikesi karşısında M.Ö. 64'te K'un-mo Wen-chu-mi (Semiz), Han imparatoruna mektup yazarak kendi büyük oğluna bir prenses talep etti. Çeyiz olarak 1.000 at ve 1.000 deve yollanmıştı. Çin sarayı teklifi kabul etse de prensesi götürecek heyet daha yola çıkmadan damat adayı Yüan-kuei-mi öldü. Devlet adamlarının tahta çıkardığı oğlu Hu-fu-tzu deliydi. Bunun üzerine yeni hükümdar eski Chie-you prenses ile evlenerek Çin ile yakın bağını sürdürmek istedi. Ondan bir oğul doğdu ve adı Ti-mi kondu. Ancak hükümdar deli olduğu için bir türlü huzur sağlanamadı. Hatta Çin elçisinin de olduğu bir toplantıda Chie-you prenses, yeni kocasını öldürmeye kalkıştı. Ölümden kıl payı kurtulan hükümdar, yaralanmış ve kaçmıştı. Wen-kuei-mi Hu-fu'nun oğlu Wu-chiou-tu, deli hükümdarı öldürerek kendisi K'un-mi unvanını aldı ve tahta oturdu. Durumu kendi menfaatlerine uygun görmeyen Çin imparatoru bir ordu göndererek onu cezalandırmak istedi. Bunun üzerine korkarak tahttan feragat eden Wu-chiou-t'u ise Küçük K'un-mi oldu. Varılan karara göre Büyük K'un-mo 60 bin küçük K'un-mo ise 40 bin ailenin bulunduğu kısımları yönetecekti. Sonuçta Wu-sun ülkesinin Çinliler tarafından ikiye bölünmesi gerçekleştirilmiş oluyordu.

Bundan sonra Wu-sun-Çin ilişkilerinin barış içinde devam ettiği görülür. M.Ö. 51 yılında 70 yaşına gelen Chie-you prenses yanında üç torunu olduğu halde Çin başkenti Ch'ang-an'a geri geldi.[22]

Hunlardan Çin'e bağlanmayı reddederek batıya göç eden Chih-chih adlı bey bağımsızlığını ilan etmişti. Hakimiyet alanı Güney ve Doğu Kazakistan sahalarını kapsıyordu. Kardeşi Hou-han-ye'nin Çin ile ittifak kurmasına karşı Chih-chih da

22 HS 96B, s. 3906-3908; Ling Han, *a.g.e.*, s. 105.

Wu-sun'lar ile yakınlaşmayı düşündü. Ancak onun yolladığı elçiyi katleden Wu-sun'lar kesik başını Çin'e ulaştırdılar. Takip eden süreçte Chih-chih ile savaşa tutuştular. Hunlar, Semerkand Krallığı'nı yanına çekti. Çünkü bu krallık ile Wu-sun'ların arası iyi değildi. Chih-chih, Semerkand Krallığı güçleri ile birlikte harekete geçti. Wu-sun'lara saldırararak onların ülkesini derinliklerine kadar ilerledi. Hatta, onların başkenti Kızıl Vadi'ye (Ch'ih-ku) kadar gitti. Zor durumda kalan Wu-sun'lar, alınan ve yağma edilen insanlar ile hayvanlarını geri almaya cesaret edemediler. Askeri kayıplarından ötürü Wu-sun'ların batı sınırları insansız kalmıştı. Çünkü halkın bir kısmını öldürdüğü gibi çoğunu da hayvanlarıyla birlikte alıp geri dönmüştü. 500 km^2'lik arazi içinde yerleşik hiç kimsenin kalmadığı bildirilir. Daha sonra M.Ö. 44'te Chih-chih, Wu-sun'lara büyük bir darbe daha indirmiş, onların müttefiki Çinliler ise herhangi bir karşı harekette bulunmamışlardı.[23]

Devam eden süreçte Wu-sun'lar Çin ile daha da yakınlaşma fırsatı elde ettiler. Ama Hun-Wu-sun çatışmaları durmadı. Yapılan savaşlarda taraflar kesin üstünlük sağlayamadılar. M.Ö. 5 yılında Wu-sun'ların idarecisi Pi-yüan-ti Hsi-huo kumandasındaki ordular, Hunların batı sınırlarından girip hayvanlarını ve mallarını alıp, insanlarını öldürdüler. Hunlar da bunun karşılığında asker gönderip, 100 adamlarını öldürüp, binden fazla esir aldılar. Wu-sun hükümdarının kendi oğlunu rehine olarak göndermek zorunda kalmasından, Hunların askeri üstünlük sağladığını anlamak mümkündür. Nitekim Çinlilerin arabuluculuğu sonucu rehine geri yollanmıştır. M.Ö. 1 yılında Wu-sun'ların hükümdarı Çin'e giderek Ch'ang-an'da Çin imparatorunu ziyaret etti.[24]

M.Ö. 8'de başlayan Wang Mang devrinin başlangıcına kadar büyük ve küçük K'un-mo'lar, Çin imparatorlarına elçilerle hediyeler göndererek yakın münasebeti devam ettirdiler. Bu

23 HS 70; M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, I, Berlin Leipzig, 1921, s. 204; Ögel, *Büyük Hun...* I, s. 494; McGovern, *a.g.e.*, s. 188, 189.

24 HS 9996B, s. 3908 vd.; McGovern, *a.g.e.*, s. 202, 206.

arada K'un-mo olan Wu-sun hükümdarının unvanı kaynaklarda K'un-mi şekliyle yazılmaya başlanmıştır. Çinlilere göre iki ülke arasında gelişen yakın ilişkilerin sebebi kendi prenseslerinin gerçekleştirdiği faaliyetlerdir. Bunları prensesin Wu-sun'lar arasında bulunduğu sırada çok çocuk doğurarak onları orada yetiştirmesine bağlamışlardır.

Çin'deki uzun süren karışıklıklar her iki ülke arasındaki ilişkilerin azalmasına yol açmıştır. Buna rağmen Lo-yang'a gelerek Han hanedanına hizmet eden Wu-sun'lar görülmektedir.

Pan Ch'ao adlı Çinli elçi M.S. 80-83 yılları arasında Batı bölgelerinde ülkesi adına görev yaparken Wu-sun'ların desteğini fazlasıyla aldı. Sonra Li Yi-ti, Wu-sun'ların elçilerini alıp, Büyük ve Küçük K'un-mi'lerden aşağıdakilere kumaşlar bağışlandı. Pan Ch'ao'nun başarı ile uyguladığı siyaset sonucunda Wu-sun ve Kaşgarlılarla iyi ilişkiler yeniden kuruldu. Neticede bölgedeki Çin çıkarlarına uygun bir ortam meydana geldi.[25]

M.S. 127 yılından sonra Doğu Han hanedanı batı karşısında üstün gelince[26] Wu-sun ve Çin arasındaki ilişkiler durma noktasına gelmiş; M.S. 133'te Çin'in Orta Asya üzerindeki etkisi sona ermişti.[27]

Hsien-pi'ler liderleri Tan-shih-huai'ın idaresinde M.S. 177'lerden sonra Moğolistan coğrafyasında çok güçlü hale gelmişlerdi. Bunun sonucu olarak üzerlerine gönderilen Çin ordularını mağlup ettiler. Artık önleri açılmıştı. Devamında batı yönünde de çok toprak kazanarak Cungarya'da Wu-sun'larla komşuluk yapmaya başladılar.[28]

Kuzey Wei (Tabgaç 386-534) döneminde Juan-juan'ların akınlarına maruz kalan Wu-sun'lar, Pamir (Ts'ung-ling) dağlarına göç ederek orada yerleştiler. 437 yılında Tabgaç hükümdarı Tun Wan onlara elçi gönderdi. 938 yılında Wu-sun'lar, elçi gönderen

25 McGovern, *a.g.e.*, s. 276.

26 Ling Han, *a.g.e.*, s. 106.

27 McGovern, *a.g.e.*, s. 301, 302.

28 McGovern, *a.g.e.*, s. 306.

Liao hanedanının imparatoru T'ai-tsu'ya karşı elçi yolladılar. Bundan sonra Wu-sun'lar hakkında bilgi bulunmamaktadır.[29]

Wu-sun'ların Kültürü Hakkında

Wu-sun'lar, Tanrı Dağları merkezli bir siyasi oluşum meydana getirdiler ve bunu uzun süre yaşatmayı başardılar. Doğu Türkistan'ın şehir devletçikleri, Fergana, Maveraünnehir, hatta Güney Kazakistan'ın Çimkent'ten Almatı'ya uzanan hattı onların yayılma alanı oldu. Hunların zamanın en büyük gücü olması onların daha fazla güçlenmesini engelledi. Çin'e uzak oldukları için tehlike meydana getirmeleri söz konusu değildi. Dolayısıyla Chang Ch'ien'in elçiliği ile birlikte başlayan ilişkileri genelde iyi düzeyde seyretti. Çin'deki Han hanedanı onları Hunlara saldırmaları yönünde teşvik etti. Bu konuda hedefine ulaştığı söylenebilir. Çünkü Hun merkezi yönetiminin zayıflamaya yüz tuttuğu anda Wu-sun'lar, Ting-ling, Wu-huan gibi boyların yaptığı gibi isyan edip Hunlara hücum edip ağır darbeler indirdiler. M.S. 1. yüzyılın sonlarına doğru Hun gücü Orta Asya'nın doğusunda ortadan kalksa da Wu-sun'lar bundan faydalanmadı. Halbuki, en doğudaki Wu-huan'lar ve Hsien-pi'ler bu durumdan gayet iyi yararlanmışlar devletlerini kurmuşlardı.

Wu-sun'ların bozkır kültürünü taşımalarına rağmen bulundukları coğrafyanın özellikleri gereği tarımla uğraştıkları ve yerleşik kültürü de yaşadıkları gözlemlenir. Bunun sebebi tarıma uygun verimli vahalardır. Fakat idarelerinin ağırlık merkezi Tanrı Dağlarının arasında kurulu Kızıl Vadi Kale-şehridir.

Sonuçta Wu-sun'ların, Hun İmparatorluğu döneminde Orta Asya'da varlığını sürdüren en önemli boylardan biri olduğu gerçektir. Her şekilde Wu-sun'ların tarihi yüzyıllarca devam etmiş ve Hun siyasi tarihiyle iç içe gelişmiştir. Tarihlerinin başlagıcında, söz konusu edilen bir efsane de kurt (börü) ile ilgili bir bilgi kümesinin varlığı Türk mitolojisinin köklerine işaret eder. Nitekim,

29 Ayrıca bkz.: Ögel, *Çin Kaynaklarına...*, s. 278.

konuyla ilgili Çin kaynakları Wu-sun'ların başlangıcını efsanevî bir hikâye anlatmaktadır:

> Bendeniz, Hunların arasında bulunurken, Wu-sun kralının adı K'un-mo idi. Babasının, Hunların batısında küçük bir devleti vardı. Hunlar onlara hücum ettiler ve onun babasını öldürdüler.[30] Küçük olan kralın oğlu T'un-mo'yu ise öldürmeyip canlı olarak otların içine attılar. Kara bir kuş (karga) çocuğun üzerine doğru uçtu ve ona et verdi. (Sonra da) dişi bir kurt geldi ve çocuğu emzirdi. Hun hükümdarı buna şaştı ve onun Tanrı tarafından kutsanmış olduğunu düşündü. Onu otlar arasından aldırdı ve büyüdükten sonra ordusunda komutan yaptı. (Hun ordusunda) çok defalar başarı gösterdi. Bunun üzerine Hun hükümdarı K'un-mo'ya kendi babasının halkının idaresini yeniden verdi.
>
> Wu-sun kralı K'un-mo kendi halkını topladı ve geliştirdi. Komşu küçük kentlere hücum edip aldı. Birkaç on bin kişilik okçu askeri oldu. Savaşlarda tecrübe kazandı. Hun hükümdarı öldükten sonra K'un-mo halkını geri çekerek Hunlardan uzaklara gitti. Kendisini kral olarak tahta çıkardı.[31] Bundan sonra Hun sarayındaki kurultaya gitmedi. Bunun üzerine Hunlar atlı birlikler göndererek hücum ettiler; fakat, yenemediler. (Hunlar Wu-sun kralını) bir Tanrının gücünün tuttuğunu ve kendilerinden uzaklaştırdığını sandılar. Bunun için onu, yine Hun idaresine girmiş saydılar. Daha sonra büyük bir akında bulunmadılar.[32]

Wu-sun'lar hakkında en değerli bilgiler Çinli elçi Chang Ch'ien'in seyahat notlarında bulunabilmektedir. Wu-sun'lar hakkında topladığı bilgilere göre:

> Ben Hunlar arasında bulunurken Wu-sun kralının adının K'un-mo olduğunu duydum. Wu-sun kralı K'un-mo'nun babası Nan-tou-mi, başlangıçta Ch'i-lien ile Tun-huang arasında Yüe-chih'lar

30 HS 61'e göre (s. 2692) Wu-sun kralının babasını Yüe-chih'lar öldürdü.

31 Ögel, *Büyük Hun...* I, s. 489.

32 SC 123, s. 3168; HS 61, s. 2691-92; Ögel, *Türk Mitolojisi...* I, Ankara, 1987, s. 14; *Büyük Hun...* I, 489; "Çin Kaynaklarına Göre...".

ile birlikte oturuyorlardı. Yüe-chih'lar onlara hücum ettiler. Nantou-mi'yi öldürdüler. Böylece onların yerini ele geçirdiler. Bunun üzerine onların halkı da Hunlara kaçtılar.

Wu-sun kralının oğlu henüz doğmuştu. Oğlanın hocası Pu-chiou Yabgu çocuğu kolları arasına alarak kaçtı ve çalıların içine koydu. Onu beslemek için yiyecek aramaya gitti. Döndüğünde çocuğu bir dişi kurdun emzirdiğini gördü. Gagasında et parçası tutan bir kara kuş (karga) da çocuğun çevresinde dolanıp duruyordu. Yabgu bunu görünce çocuğun kutlu olduğunu anladı. Onu alarak hükümdarın yanına gitti. Hun hükümdarı onu görünce çok sevdi, ağırladı ve büyüttü.

Yüe-chih'ların öldürdüğü Wu-sun kralının oğlu yetişkin olunca, Hun hükümdarı babasının halkını ona verdi. Orduya general yaptı. Birkaç da başarı kazandı.

Bu sırada K'un-mo güçlenmişti. Kendi babasını öldüren Yüe-chih'lardan öç almak için Hun hükümdarından izin istedi. Batıya doğru gitti ve Yüe-chih'lara hücum ederek onları yendi. Yüe-chih'lar batıya doğru yeniden göç ettiler. Toharistan'a gittiler. K'un-mo da kendi halkını topladı ve orada oturup kaldı. Ordusu ve savaş gücü gittikçe çoğaldı.

Hun hükümdarı ölünce Hunların sarayına yeniden ziyarette bulunmak ve Hunlara hizmet etmek istemedi. Hunlar da Wu-sun kralında Tanrı'nın bir gücü bulunduğuna inanarak ondan uzak durmaya çalıştılar.[33]

Wu-sun'lar çok güçlü ve zengin bir devlet oldular. Daha önceleri Hunlara bağlıydılar. Sonra ise gelişerek büyüdüler. Komşularını idareleri altına aldılar. Bundan sonra Hun sarayında yapılan kurultaya artık gitmek istemediler.

Doğularında Hunlar, kuzey batılarında K'ang-chü krallığı, batılarında Fergana (Ta-yüan) vardır. Güneyde ise surlarla çevrili şehir devletleri ile komşudurlar.

Kuvvetli zamanlarında Wu-sun'ların sınırları kuzeye ve doğuya doğru epey genişlemişti. Onların kuzey ve doğusunda Wu-huan ve

33 HS 61, s. 2691-92.

> Ting-ling gibi kavimlerin adının geçmesi böylesine kendilerine uzak kavimlerle ilişki kurmaları bunu desteklemektedir. Wu-huan'lar kendi suçlularını, Wu-sun'ların kuzeydoğusunda ve Ting-ling'lerin güneybatısında yer alan ırmaklar ile dağların bulunmadığı ve yılanların kaynaştığı, insanların hayatlarını sürdüremeyeceği ıssız bir çöle sürerlerdi.[34]

Hayat tarzları hakında da ilginç bilgiler kaydedilmiştir: "Wu-sun'ların esas işi hayvancılık ve avcılık olup tarımla uğraşmazlardı. Özellikle at yetiştiriciliğinin geliştiği Wu-sun'larda insan başına dört-beş bin yılkı düşerdi.[35] Keçeden mamül evlerde otururlar, et ve süt ile beslenirlerdi." Çin kaynaklarının bilgi vermediği ya da ulaşamadığı bölgede yaşayanlar hakkında farklı bilgiler vardır. Her ne kadar Çin kaynakları Wu-sun'ların kültürü hakkında bu bilgileri verse de onların yaşadığı Yedi Su, Çu ve Talas ırmakları etrafında yapılan arkeolojik kazılarda tarımla uğraştıkları, yerleşim yerleri kurdukları açığa çıkmıştır. Özellikle sulama kanallarının bulunması ve sulu ziraatin yapılması Türklerin erken tarihinde tarımın yapıldığını gösteren ilginç delillerdir.[36]

İdari sistemde en yüksek makamın K'un-mo'luk olduğu anlaşıyor. Bu unvan hükümdarın karşılığı olarak kullanılıyordu. Tam Türkçesi çözülemeyen bu unvan *halk beyi* gibi bir anlama gelebilir. Bununla birlikte, Ch'ing-chu, Hsi-huo, Hsiang, Ta-lu, Ulu Kumandan, Bey, Ta-fu, Kumandan, Ti-wei, Ulu Müfettiş,

---

34 Ögel, *Büyük Hun...* I, s. 495.

35 SC 123, s. 3172.

36 K. A. Akişev, "K Probleme proishojdeniya Nomadizma v Aridnoy zone Drevnego Kazahstana", *Poiski i roskopki v Kazahstane*, Almatı, 1972, s. 42-43. Daha fazla arkeolojik bilgi için bkz.: S. İ. Rudenko, *Kultura Naseleniya sentralnogo Altaya v skifskoe vremya*, Mosk. Len., 1960, s. 176-177; Yu. A. Zuev, "K Voprosu o vzaimootneşeniyah Usuney i Kantszymi s gunnami i Kitaem", *İzvAN. Kaz. SSR. ser. obşestv. Nauk. vip.* 2, 1957; *Zuev, K etniçeskoy istorii Usuney, Trudı İİAE AN. Kaz SSR*, Alma Ata, 1960, t. 8; N. V. Kyuner, *Kitayskie İzvestiya o narodah Yujnoy sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka*, Moskova, 1961, s. 74, 78, 92, 117, 120; A. K. Akişev, G. A. Kuşaev, *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini reki İli*, Almatı, 1963; *Qazaqstan Tarihi*, Almatı, 1996, I, s. 250-257, 260-264.

Ulu Vali, Shih-chüng Ulu Valisi, Atlı Asker Başı unvanlı devlet adamları vardı. İnsan sayıları 630 bin, askerlerinin sayısı 188.800 olarak kaynaklara yansımıştır.[37]

Başkentleri Kızıl Vadi Kalesi/Şehir (Ch'ih-ku-ch'eng) olup Çin başkenti Ch'ang-an'a 8.900 li (1 li= 576 m) uzaklıktadır. Adı geçen şehirlerinden doğuya doğru 1.721 li, batıya Semerkand'a doğru ise 5.000 li'lik bir alan vardır.

> Toprakları otlu ve düzlüktür, çok yağmur ve kar yağar, dağlarında çok çam ağacı vardır. Ağaç yetiştirmezler, otlakları ve suları takip ederek hayvanlarını otlatırlar, gelenekleri Hunlarla aynıdır. Ülkelerinde çok at olduğu gibi zenginlerinde dört-beş bin at bulunmaktadır. Halkı kötüdür güvenilmezler, çok yağma, akın yaparlar, en sonunda bağımsız devlet oldular.[38] Yeşil göz ve kırmızı saçları vardır, dış görüntüleri maymuna benzer, memleketlerine K'un-mo veya K'un-mi denir. Ziraatten anlamazlar, Hunlar gibi göçebelik ederler. Çok sayıda atları vardır. 440 yılında memleketleri Juan-juan'lar tarafından yağma edildi. Bunun üzerine Ts'ung-ling'in batı taraflarına çekilip oralarda kaldılar. 437'de Tobalara ilk elçiliği gönderdiler. Sonradan bu yolda devam ettiler. Al renkte bir çeşit şarapları olup yağa benzer ve kemiklere güzel koku verir.[39]

Böyle ilginç bilgilerin yanında Çin'in Chao Su eyaletinde keşfedilen Wu-sun mezarında bulunan demir saban ve ağaç tabutun dışındaki metal izler onların demir aletleri kullandığına dair çok iyi delillerdir.[40]

---

37 HS 96B, s. 3901; Ling Han, *a.g.e.*, s. 101.

38 HS 96B, s. 3901.

39 Wei Shu 102, s. 2259-2260, 2267; (kaynak metinlerin çoğunda K'un-mo şeklinde yazılmışsa da bazı metinlerde K'un-mi olarak kaydedilmiştir) Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 104; "Çin kaynaklarına göre Orta ve Batı Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, VII, VIII, 1942, s. 168-169.

40 Ma Yong, Sun Yutang, "The Western Regions under the Hsiung-nu and the Han", *History of Civilisation of Central Asia*, Paris, 1994, s. 233.

KANGLI BOYLARI

Ağırlıklı olarak Kazakistan bozkırları olmak üzere geniş alanlara yayılmış boyların adı birden kaybolur ve yerini Kanglı boy grup adı alır. "Yüksek Araba" anlamına gelen Kanglı (okunuşu Gao-çı), teriminin Türkçe karşılığı Kanglı olmalıdır. En azından tercümesi budur. Daha önce yazdığımızın aksine Türk kültüründeki karşılığını Kangılı (Kağnılı) sözüyle yazdık. Yani burada kullanılan Kanglı adı Çince kaynaklarda geçen Kanglı teriminin Türkçe karşılığıdır. Konunun daha iyi anlaşılması için bu yol tercih edilmiştir.

7. yüzyıl ortalarında yazılan Çin kaynakları, Kanglıların köklerini Hunların ataları zamanında aramışlar ve o dönemde geçen Kızıl ve Ak Ti (Di) topluluklarıyla aynileştirmişlerdir. Böyle bir bağlantı kurma Kanglıların öncesinde Ting-ling'lerin bağımsız ve geniş coğrafyaya yayılma durumundan kaynaklanmaktadır.[1]

Ak ve Kızıl Ti kavramının içinde de Kızıl Ti grubuna bağlanması,[2] işaret edilen genel boy kitlelerinin güneyinde bulunduğunu gösterir. Fakat bu durum tam olarak açık değilse de Kanglıların doğrudan Ting-ling'lerin devamı olduğu ortadadır. Daha doğrusu sadece Ting-ling adı kaybolmuş; yerine Kanglı adı kullanılmaya başlamıştır. Her şeyden önce bu tür adlandırmalar komşu milletler tarafından yapılmıştır. Kanglıların o devirde

1 Kanglı boyları hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Taşağıl, *Boylar...*, s. 42-56.

2 PS 98, s. 3270; WS 103, 2307.

kendilerine ne dediği bilinmemektedir. Yüksek araba kavramı, kendilerinin imal ettikleri ve kullandıkları büyük tekerleklerden kaynaklanmaktadır. Komşularına göre farklı arabalar ürettikleri ve bindikleri anlamı çıkarabilir.

Çin kaynakları Kanglıların (Kanglı) kökenini, efsanevî devirlere kadar götürür. Bu genel bozkır boy coğrafi dağılımı açısından geleneksel bir yaklaşımdır. Ön plana çıkan ve önemli roller oynayan toplulukların ataları çok eski devirlerde aranır. Hunların atalarının anlatıldığı dönemde söz konusu edilen ve çok sık adları geçen Ti'lerin[3] Kızıl Ti grubunun, onların ataları olduğuna işaret edilir.[4] Ti'ler, Ak Ti ve Kızıl Ti olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Daha sonraları da Ti-li adıyla anılmışlar ve bundan dolayı pek çok araştırmacı tarafından Ting-ling boylarının devamı olarak değerlendirilmişlerdir.[5] Çinlilerle temasa geçmeden önce kuzeyde yaşarlarken adları Ch'ih-lo idi.[6] Eğer bu boyun daha önce varlığını tespit edebilsek farklı sonuçlara ulaşmamız mümkün olacaktı. Yine kaynakların bildirdiğine göre onların atası Hunların (hükümdarının) yeğeni gösterilir. Bu durum da "acaba Kanglı boy liderleri Büyük Hun İmparatorluğu hanedan ailesinden mi geliyorlardı?" sorusunu akıllara getirmektedir. Dilleri Hunların konuştuğu dil ile aynı olup sadece arada küçük bazı farklar vardı. Bu tür bir değerlendirme Doğu Gök Türk-Batı Gök Türk dillerinin değerlendirmesinde de görülür. Diğer taraftan Akhun-Eftalitlerin, Kanglılarla ilişkisi ve kökeni konusunda değerlendirmeler de yapılmıştır.[7]

Kanglıların sosyal hayatı ve gelenekleri hakkında ilginç bilgiler de kaynaklara yansımıştır. Bunlar Hunların ataları zamanında başlayan ve ilk izlerine rastlanılan bozkır sosyal hayatının devamı

3 Emel Esin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, İstanbul, 1978, s. 49-52; Türkeli, *Çin Kaynaklarına...*, s. 10 vd; K. Salgarulı, *Dunhu-Kaoçı*, Almatı, 1999, s. 78-82.

4 PS 98, s. 3270; WS 103, 2307.

5 Bkz.: Ting-ling bahsi.

6 PS 98, s. 3270; WS 103, 2307.

7 Enoki, *a.g.e.*, s. 140-143.

niteliğindedir. "Onların bir hükümdarı yoktu" kaydından onların devlet kuracak kadar üst düzey bir örgütlenme yapamadıkları sonucunu çıkarılabilir. "At ve sığır düğün hediyesi" daha doğrusu çeyiz olarak kızla birlikte damat tarafına verilirdi. Bu bilgiden doğrudan kızların mirastan pay hakkı konusuna açıklama getirilir. "Bu vergi de olabilir" kaydından vergi olarak geleneksel koyun vergisi olduğu da düşünülebilir. "Düğünlerinde çiğ et yedirilir ve kısrak kımızı içirilirdi."

Bilindiği gibi kımız geleneksel içkidir. Eti de Çinliler kadar pişirmedikleri anlaşılıyor. "Temiz değillerdir" ifadesinden de Çinlilere göre daha az yıkandıkları sonucu ortaya çıkmaktadır. Çünkü onlar bozkırlarda yaşıyorlardı. "Kadınlar koyun kemiklerini deriye sararlar ve bunu saçlarına dolandırarak baş süsü diye taşırlar." Söz konusu ifade de koyun kemiklerinden saç tokası yaptıklarına işaret eder.

"Ölüler silahları ile mezara konulur." Buradan, Gök Türkler zamanındaki geleneklere uygun olarak defnedildikleri sonucuna varabiliriz. "Kültürleri Juan-juan'larınki gibidir." Kanglıların zamanında büyük devlet Juan-juan'lardır. Dolayısıyla model olarak onu alan Çin kaynakları daha sonra Gök Türkleri esas alarak boyları değerlendirmiştir. Sonuçta bunlar bozkırları paylaşarak hayatını idame ettiren halklardır. Dolayısıyla kültürlerinin benzemesi de normal bir durumdur. "Yalnız arabalarının tekerleği daha büyüktür." Bu ifade de doğrudan Kanglı meselesine açıklık getirir. Onların kullandıkları arabaların diğerlerine göre daha yüksek olduğunu açıklar. "Mitolojilerinde kurttan hamile kalma vardır. Bu yüzden şarkıları kurt ulumalarına benzermiş." İfade de doğrudan Türk kökenli bir bozkır boy grubu olduklarını açıklar. Daha sonra Gök Türklerin kuruluşunda daha gelişmiş bir mitolojik metin görülür. Bütün Türk kökenli toplulukların sosyo-kültürel iz ve özüne burada rastlanması çok önemli bir noktadır. "Çadırlarda oturup, at beslerler.[8] Kadın kamları da vardır." Bahsi geçen her iki konu da eski Türk sosyal hayatı konusunda önemli bilgiler sunar.

8 PS 98.

429 yılından sonra Kanglı boylarının çoğunun göçebeliği terkedip tarla ziraatine geçtikleri bildirilir. Geleneksel hayat tarzını değiştiren boyların nerelerde yaşadığı açıkça belirtilmese de Turfan civarında oldukları tahmin edilebilir. Çünkü daha sonra Töles boylarını anlatan metinlerde Turfan'a yakın yerlerdeki boyların bitki yetiştiriciliğinde uzmanlaştıklarına dair bilgiler vardır. "*450 yılındaki büyük törende ise beş grup bir araya toplanmış ve göğe kurban sunmuşlardı.*"[9] Genelde dağınık olduğunu ifade ettiğimiz boyların senenin belirli zamanlarında bir araya gelerek tören yapmaları ilginç bir durumdur. Haziran ayının 10. ve 20. günleri arası bahar bayramı niteliğinde törenler yapılıyor ve kurbanlar sunuluyordu. Aralarında siyasi bir birlik bulunmayan insan gruplarının sosyal ve kültürel hayatta bir araya gelerek hayat tarzlarını sürdürmeleri varlıklarını korumaları açısından bütünlük arzetmektedir. Rivayete göre (onların söylediğine göre):

> Hun hükümdarının çok güzel iki kızı vardı. Onlara kutsal oldukları gözüyle bakılıyordu. Hükümdar "ben bu kızları normal herhangi bir insana veremem, onları Göğe (Tanrı) vereceğim" dedi. Bu sebepten merkezinin dışındaki insan ayağının basmadığı bir yere kule gibi bir bina yaptırıp "Göğün kendisi gelip alsın" diye dilekte bulunarak iki kızını oraya yerleştirdi.
>
> Aradan üç yıl geçtiğinde kızların anası onları geri getirmek istedi. Hükümdar "olmaz, hâlâ vakti gelmedi" dedi.
>
> Bundan bir yıl geçtikten sonra, yaşlı bir kurt gelip kule-evin altına in kazdı ve gece gündüz uludu. Bunu gören küçük kız: "Bizi babamız, Gök'e vermek için buraya yerleştirdi. Şimdi buraya bir kurt geldi. Belki onun gelişi bir iyiliğin işareti olmalıdır" diyerek evden çıkıp kurdun yanına gitmek istedi. Ablası "bu hayvan, ona varıp, ata –anamızı küçük düşürme" diye karşı çıktı. Onu dinlemeyen kız kardeşi kurda vardı. Onunla evlenip bir oğlan doğurdu. Bu oğuldan gelen torunlar çoğalarak kendilerine bir devlet kurdular. Bu sebepten onların insanları uluyan kurt gibi konuşurlar.[10]

9 WS 103.

10 Bu konuda ayrıca bkz.: Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 18.

Yaşayışları hakkında devam ederek:

Bir merkeze bağlı liderleri yoktur. Her kabilenin kendi idarecisi yani boy beyi vardır. Birbirleri ile dayanışma içinde yaşarlar. Akın vaktinde, tehlike anında birbirleri için canlarını verirler. Çarpışmalar esnasında bir hatta durmazlar, üç kola ayrılıp düşmanlarını sıkıştırırlar. Aniden saldırıp aniden geri çekilirler. Belirli bir yerde savaşmazlar. Evlenme sırasında at ve öküz verilmesinin büyük önemi vardır. Anlaştıktan sonra dünürlük kurulur. Damadın akrabaları atları sürerek getirirler ve kızın akrabalarının her biri istedikleri atı kendileri tutup alırlar. Atların sahipleri çevrilen yerin dışına çıkarak ellerini şaklatırlar ve atları ürkütürlerdi. Atlardan düşmeyenler, bindikleri atları alırlar. Düşenler ise yeniden at seçer. Dünürler atları seçtikten sonra düğün töreni sona ererdi. Tahıl yetiştirmezler, şarap yapmazlardı. Düğün günü damat ve geline kımız ile kurutulmuş et verilir. Ev sahibi konukları bekler. Yerlere oturmada düzen yoktur. Yurt keçe evin önüne grupla gelip çimenlerin üzerine oturur, uzun gün boyu et yiyip, kımız içerler. Geceye de sarkıtırlardı. Ertesi günü gelinlik kız kendi babasına varıp, damadın akrabaları atları, kızın evine sürüp getirirler. Gelinin akrabaları daha da onların içinden atları seçip alırlar. Kızın ana-babası ve kardeşleri ve yakın akrabaları hiçbir şey demezler. Dul kadınlara evlenmeyi münasip görürler. Öylelerine saygı gösterirler. Dışarıda yürüyüş sırasında yabancı adamla karşılaştığında onu hiç kimsenin almadığına bakarak hayvanlarına damga basarlar. Ev içinde temizliğe dikkat etmezler. Yıldırım düşmesi hoşlarına gider. Her yıldırım düşüşünde göğe ok atarlar. Bundan sonra o yeri bırakıp başka bir yere giderler. Ertesi yıl sonbaharda atlar semizleştiğinde, yıldırım düşen geçen yılki yerde toplanıp koyun keserler bıçakla yüzüp meşale (kandil) yaparlar, aynı felaketi Çin'deki yakma gibi kadın kam dua eder. Ata binen erkekler grubu yıldırım düşen yerin etrafını dönerler. Üyenki (bir ağaç cinsi) veya karağacın dallarından bir demet alıp kesilen yerlerini yukarı doğru koyarlar, onun üstüne kımız koyarlar. Kadınlar koyun kemiğini kendi başlarına koyarlar, saçlarını çevirerek büklüm yapıp uçlarını aşağıya salarlar, böylece taç gibi görünür.

> Ölüyü kazılan yere götürüp, cenazeyi onun içine koyarlar, eline çekilmiş ok tuttururlar, beline kılıç takarlar, aynı canlı adammış gibi koltuğuna mızrak sıkıştırırlar, mezarı gömmezler. Eğer biri yıldırım düştüğünde veya hastalıktan ölse, ona baht için dua edilir. Eğer hepsi iyi sonuçlanmışsa o zaman ruhlara ulaştırıp bildirmek için her türlü hayvan kesip, kemiğini ateşte yakıp gönderirler. Bundan sonra ata binip yeri dönerler. Bazen birkaç yüz kez dönerler. Buna herkes katılır. Evinde her şeyi iyi, sağ salim olanlar şarkı söyleyip, müzik eşliğinde oyun oynarlar. Evinde biri ölenler üzüntüden ağlayıp, göz yaşı dökerler.
>
> Bir yerden bir yere otun bol, suyun gür olan yerine göçüp giderler. Deriden giysiler giyerler, etli çörek yerler. Hayvanları Juan-juan'larla aynıdır. Sadece arabalarının tekerlekleri yüksek ve bağlantı yerleri çoktur.[11]

Kanglılar kuzeydoğularında Juan-juan'lar, güneydoğularında Tabgaç Devleti ve güneybatılarında Akhunlar tarafından çevrelenmişti. Dolayısıyla tarihleri o zamanın bu büyük üç gücü arasında varlığını devam ettirebilme mücadelesi şeklinde oluşmuştu. Mühim ve kalabalık grupları Turfan civarında oturuyor, duruma göre Juan-juan ve Tabgaç devletleri arasında bağlılık konusunda tercihte bulunuyorlardı.

Şimdi tarihi kaynaklarda verilen bilgiler ışığında Kanglıların siyasi tarihine devam edelim. M.S. 1. yüzyılın sonlarına doğru bölünmüş Hunlar, hızla yıkılışa giderken doğudan gelen Hsien-pi'ler güçlenerek onların yerini almaya başladı. Özellikle M.S. 89'da Hunlara karşı aldıkları galibiyet Moğolistan ve Kuzey Çin'de onları en büyük güç haline getirdi. Aynı sıralarda bağımsız kalan Kanglılar henüz Ting-ling adını taşıyorlardı. Doğuda yükselen yeni güç Hsien-pi Devleti'ne bağlandılar. Ancak Kanglı boylarının tamamının onların hakimiyetine girdiği söylenemez. Gobi Çölü'nün güney ve kuzeyinde yaşayan Kanglı grupları Hsien-pi'lere katılmış olabilir. Bu arada söz konusu Kanglı

11 PS 98.

boylarının avcılık ve hayvancılık ile geçindikleri, aralarında herhangi bir siyasi birliğin bulunmadığının bildirilmesi ilginçtir. Aralarında bir siyasi örgütlenme gerçekleştiremedikleri için dağınık vaziyette yaşıyorlardı. Aksine Hsien-pi'lerin kurduğu Juan-juan Devleti ise kısa sürede büyümüştü. Güneybatılarında bulunan Kanglıların onlara direnecek gücü yoktu. Zaten onlar da direnmeyerek Juan-juanlara bağlandılar.

Neticede Ting-ling'ler, yani Kanglılar (Yüksek Arabalılar/Kanglı) da adı geçen kavmin hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlardı. Bu esnada Kanglıların bir kısmı, Gobi Çölü'nün güneyi ile kuzeyinde avcılık ve hayvancılıkla iştigal ediyorlardı ve herhangi bir devletleri yoktu. Akabinde Juan-juan Devleti, tesis edildikten hemen sonra hızla büyümüştü. Bu devlet 5. yüzyılın başında güneybatılarındaki Kanglı bölgesini ele geçirdi. Onlara direnemeyerek yenilgiye uğrayan Kanglıların lideri Pei-hu-li, Çin'deki Tabgaç (Kuzey Wei) Devleti'ne kaçarak kendini kurtarabildi. Hizmetine girdiği Tabgaç hükümdarı Tao-wu-ti, ona kötü davranmadığı gibi kendi devleti içerisinde yüksek bir makam vererek koruması altına aldı. Tabgaçlar ile Juan-juan'lar rakip oldukları için hükümdarın işine geliyordu. Ayrıca Juan-juan hükümdarının onun öldürülmesi konusunda baskı yapması söz konusu olamazdı. Tabgaç Devleti hizmetinde çok başarılı olan Pei-hu-li'nin torunları Kuzey Wei (535-557), Doğu Wei (550-577) ve Kuzey Ch'i devrine kadar üst düzey görevlerini devam ettirdiler.

Cungarya, Tarbagatay ve Tanrı Dağlarının doğu taraflarında yaşayan Kanglılar ise Tabgaçlara rakip olmuşlardı. Dağınık durumda olmaları ve kendi aralarındaki organizasyonsuzluk burada da kendini gösterdi. Defalarca savaşmalarına rağmen Tabgaçlar karşısında galip gelemediler. 300'lü yıllarda birkaç defa Tabgaçlar tarafından mağlup edilen Kanglılar, ilk ağır yenilgilerini 389 yılında almışlardı. 12 yıl sonra Tabgaçlar bir kez daha onları yendi ve 20 binden fazla araba ele geçirdiler. Bu savaşlar sırasında

onların kabile sayısının 37 olduğu bildirilmektedir. Bundan iki yıl sonra bir kabile daha teslim oldu.[12]

Aslında nüfus ve boy sayısı bakımından hatırı sayılır güçleri vardı. Ama bir türlü kendilerinden daha organize kuvvetlerle baş edemiyorlardı. Sonuçta asla birleşemediler ve aralarında bir devlet kuramadılar. Kanglıların doğu grubu Juan-juan'lar ile Tabgaçlar arasında hakimiyet konusunda sürekli el değiştirdiler. Bu başarısız halleri Tabgaçlar ile Juan-juan'lar arasında gidip gelmelerine yol açtı.

Bazı Kanglı boylarının güçlenerek ön plana çıkmaya gayret ettiğini ancak bunu uzun süre devam ettiremediği görülmektedir. Bu Kanglı boyları arasında diğer boylara nazaran daha fazla yükselerek idareyi elinde tutan Ho-lui kabilesi gücünü kaybedince Moğolistan'da bulunup biraz canlanmış olan Kanglı siyasi birliği dağılıp gitti. Bundan sonra göçüp Juan-juan'lara bağlandılar. Kuzey Wei Devleti'nin hükümdarı T'ai-wu, Juan-juan'lara üç kez sefer düzenlemek zorunda kalmıştır. Söz konusu askeri seferlerin en büyüğü 429 yılında gerçekleşmiş, Nisan ayından Temmuz'a kadar devam etmiştir. Neticede Juan-juan'lar ağır yenilgiye uğrayınca onların idaresi altındaki Kanglı kabileleri kendi bağımsızlıkları için hareketlenmeye başladılar.

Kanglıların doğu grubu, "Kingan Dağlarından Kuzey Moğolistan'a" kadar geniş sahada yaşayanlar Kuzey Wei Devleti'ne itaat ettiler. Bununla beraber Kanglı boylarının tamamen Tabgaçlara bağlandığını söylenemez. Mesela Kuzey Moğolistan'daki Fu-fu-lo adlı Kanglı kabilesi ile başka bazı boylar batıya doğru harekete geçtiler. 481 yılına gelindiğinde batıya gidenlerin Tanrı Dağlarının güneydoğu eteklerine ve özellikle Turfan/Beşbalık'a (Kao-ch'ang) yerleştiğini görülmektedir. Turfan bölgesindeki küçük devletçik onlar tarafından ele geçirilmişti. Bundan sonra onların yeni yerleştikleri bölgede kuvvetlendiklerine şahit olunmaktadır. Nitekim, 485-486 yıllarında A-fu-chih-lo liderliğindeki Fu-fu-lo kabilesi;

12 WS 2.

Altay, Tanrı Dağlarının arasındaki sahada uzun mücadeleler verdikten sonra Cungarya'da bağımsız bir devlet kurmayı başardı.

Aradan çok zaman geçmeden batı yönünde bir düşmanla karşılaştılar. O sırada gücünün zirvesinde olan Akhunlar, Cungarya'daki Kanglı Devleti'nin uzun süre yaşamasına izin vermediler. Onların saldırısı sonucu Kanglı Devleti yıkıldı ve arta kalanlar, doğuya yönelerek Juan-juan'lara boyun eğmek zorunda kaldılar.

Burada bahsettiğimiz olaylarda yer alan Kanglıların çok sayıda boydan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Ancak aşağıda görüleceği üzere bu boylardan bazıları diğerlerine nazaran daha örgütlü oldukları için güçlenmişlerdi. Dolayısıyla ön plana çıkmaları mümkün oluyordu. Bu olaylar esnasında kuvvetlenerek ön plana çıkan kabilelerin adlarının Ti, Yüan-ho, Hu-lü, Chie-pi, Hu-ku, İ-ch'i-chih olduğunu anlaşılmaktadır.[13] Böylece siyaset sahnesinde adı geçen boyların çoğu, daha sonra Lu-hun (Lukçun) Denizi'nin (göl) kuzeybatısına 100 li'den fazla mesafede olan bir sahaya gittiler. Yeni geldikleri bölgede Çin ile daha yakından ilişki kurmak fırsatı elde ettiler. Bu alanın verimli imkânlarından dolayı sayıları artıp önemli bir güç haline geldiler. Sonrasında Juan-juan'larla ilişkileri karşılıklı düşmanlığa dönüştü. Aynı zamanda hiç durmadan Wei (Tabgaç) ülkesine akın yapıyorlardı.[14] Bahsettiğimiz alan, yani Kanglı boylarının güçlenerek kendilerini gösterdikleri alan Turfan'ın kuzey taraflarıdır.

Gobi Çölü ve Batısındaki Kanglılar

Kansu eyaletindan başlayarak Kuzeybatı Çin'de hakim olan Tabgaçlar, daha sonra hakimiyet alanlarını Orta Çin'e doğru genişletti. Hatta daha da doğuya doğru uzandı. Her ne kadar Çin'in zengin topraklarında hakim olsalar da Tabgaç yöneticilerinin bozkırda gözü vardı. Bunun için rakipleri Juan-juan'larla çetin mücadelelere girişiler. Kanglılar da böylece iki güç arasında

13 WS 103, s. 2307; PS 98, s. 3270.

14 WS 103, s. 2308; PS 98, s. 3271.

sıkışmışlardı. Onlar duruma göre hareket ediyorlar, bazen Tabgaçlara bazen Juan-juan'lara bağlanıyorlardı. Ancak Tabgaçlar Kanglıları ve bölgelerini kendi hakimiyetine almaya karar verdiler. Bunun için çeşitli zamanlarda Cungarya bozkırları, Tarbagatay ve Batı Moğolistan topraklarına uzanan seferler düzenledi. Tabgaç hükümdarı T'ai-tsu (Wei İmparatoru T'ai-wu M.S. 424-452) onlar üzerine hücuma kalkan ilk imparatordur.

İmparatorun onlar üzerine bizzat büyük bir ordu ile uzun süren bir sefere çıkması Kanglıların o devirde hatırı sayılır derecede kuvvetli olduklarına işaret eder. İlk seferinde Tabgaç imparatoru Jo-lo Suyu'nu geçerek, batıya doğru Lu-hun Denizi'ne kadar ilerlemiştir. Orada bindiği savaş arabasını bırakıp bölgenin coğrafi şartlarına uygun şekilde ata binerek kuzeybatı istikametinde 100 li'den fazla ilerledi. Kanglıların beklemediği ani bir baskın düzenleyerek onları ağır bir yenilgiye uğrattı. At, sığır ve keçi gibi hayvanlardan 200 binden fazla ele geçirmiş, ayrıca çok sayıda insan esir alınmıştı. Onun baskınından kurtulabilenleri de takip ederek Kurt Dağı'nda (Lang Shan) büyük bir galibiyet kazandı.

Ardından kuzey bölgelerini tamamen teftiş etmek maskadıyla generallerini doğu-batı olmak üzere ikiye ayırıp, kendisi altı ordu ile orta yoldan ilerledi. Neticede Chiao-jan Suyu'nun kuzeybatısında yaşayan Kanglı kabilelerini de bozguna uğratıp liderlerini yakaladı. Düzenlenen büyük askeri seferde bütün Tabgaç ordularının birleşmesi sayesinde ayrı ayrı askeri birimlerden oluşan Kanglıların otuzdan fazla boyunu yenmişlerdi. Bundan başka Prens İ, kuzeybatıya doğru hücuma kalkıp Gobi Çölü'nün içinde 100 li (50 km) daha ilerledi. Geride kalıp kendini kurtarmış yedi kabileyi daha mağlup etti. Tabgaç hükümdarından arka arkaya kuvvetli darbelere maruz kalan Kanglılar korkup dağılmışlardı. Demek ki tamamen yok edilmemiş ya da itaat altına alınmamışlardı. Ayrıca daha sonra imparatorun Niou Ch'uan'ın (dere) güneyine çekilip bir av düzenlediğinde 700 li'lik bir alanı çevirme görevini Kanglı atlılarına vermesi önemli bir süvari gücünün

Tabgaçların askeri kuvvetleri arasında yer aldığını gösterir. Atlıların olağanüstü çevik hareketleri sonucunda çok sayıda av hayvanı P'ing-ch'eng'a sürülerek, Çinliler tarafından kolayca avlandı. Onların bu başarılı işinden dolayı "*Tabgaç imparatoru Kanglılar için bir geyik bahçesi yaptırttı*" kaydından belirli bir alanın Kanglı boylarının avlanması için tahsis edildiği şeklinde değerlendirmek gerekir. Söz konusu bu bahçe (av sahası) güneyde T'ai-yin'i takip ederek, kuzeyde Çin Seddi'nden biraz uzakta, doğuda Pai-teng'ı içine alıp Batı Dağlarına kadar gidiyordu.[15]

Tabgaçlar ele geçirdikleri Kanglı insanlarını doğrudan asimile etmek istemediler. Onların Çinlileşmesi işlerine gelmezdi. Çünkü kuzeyin dinamik insanları iyi savaşçı süvarilerden meydana geliyordu ve Çinlilere göre daha fazla işlerine yarardı. Böylece daha sonra Gök Türklerin, Çin'e yerleştirilmeleri sırasında açık örnekleri görülen bir uygulama yapıldığı anlaşılıyor. İşin özünde Çinlilere yenilen ya da teslim olan boylar bu ülkenin sınırları içinde kuzey taraflarında kendi hayat tarzlarını devam ettirebilmeleri maksadıyla yerleştiriliyordu.

Hunların zayıflayıp kıtlık içine düştükleri zamanda gerçekleştiği gibi bozkırın insanları daha rahat yaşamak ve yiyecek bulmak amacıyla kitleler halinde göç etmeleri tekrarlanıyordu. Kanglı boylarının da akın akın giderek Çin'e sığınması dengeleri değiştiriyordu. Nitekim, Çin'e teslim olan Kanglı boyları az da değildir. Chih-li-ho, Mo-fu Ts'u-li-chien gibi reisler de 900'den fazla aile ile Çin tabiyetine girdiler. Bunlardan Ts'u-li-chien'e Çin generallik ve bazı askeri unvanları takdim edildi. Chieh-pi boyu, reisleri Mo-fu Fan-tou-chien kendi kabilelerinden otuzdan fazla birlik ile Çinlilere tabi olmuştu. Onu devlet hizmetinde bir göreve atadılar. Savaş bakanı yardımcısı (Ssu-ma Tsan-chün) gibi yüksek bir makama tayin edildi. Ayrıca kendilerine imparator tarafından maaş ve yiyecek de bağışlanmıştı. Yukarıda şahıs isimlerinde geçen Mo-fu adının Türkçe Baga olduğu anlaşılıyor.[16]

15 Wei Shu 103, s. 2308; PS 98, s. 3271-2372.

16 WS aynı yer; PS aynı yer.

Ardı ardına üzerlerine düzenlenen seferlere dayanamayan Kanglılar, zaferler kazanamasalar da tamamen yok olmadılar. Bunlardan biri Chie-pi boyuydu. Chie-pi boyundan sonra bir başka Kanglı kabilesi ön plana çıkmaktadır ki, onun adı da Hu-lü'dür. Moğolistan coğrafyasında hakim olan Juan-juan'ların hükümdarı She-lun, Tabgaçlar tarafından mağlup edilince askerlerini toplamış ve Gobi Çölü'nün kuzeyine çekilmişti. Bu sırada Kanglıların Hulü boyunun reisi Pei-ho-li, onun düştüğü zor durumdan memnun olarak şöyle demişti: "*She-lun'un yeniden topladığı askerler aciz ve atları da azdır. Onun işine bakmak şimdi kolaydır.*"

Bundan sonra kendi boyunun insanlarını toplayan Pei-ho-li gizlice onların memleketine girdi. Kolayca zafer elde ettikten sonra hemen rehavete kapıldılar. Ama arkasından başlarına büyük bir felaket gelecekti. Juan-juan'ların çadırlarını ve evlerini yıktıkları gibi kadınları ve kızlarını alarak uykuya daldılar. Onların bu gafletini uzaktan ve yüksekten gören She-lun, kaçan ve dağılan halkını topladı. Nihayetinde, 1.000 kişi toplamayı başararak sabahı bekledi. Erken vakitte düzenlediği bir baskınla hepsini katletti. Ani baskından Hu-lü boyunun sadece onda ikisi-üçü kurtulabilmişti. Kurtulmayı başaran, ancak her şeyini kaybederek yalnız kalan liderleri Pei-ho-li gidip Tabgaç'ların hizmetine girdi ve ona kendisine Meng-tu düklüğü[17] unvanı sunuldu.

Bundan sonraki süreçte Pei-ho-li, Çin'de çok meşhur olmuştur. Özellikle onun kahraman ve dürüst karakterinden bahsedildiği gibi savaş atlarına bindiğinde diğer bütün insanlardan farklı bir görüntü çizdiği vurgulanmıştı. Heybeti ve haşmetinden dolayı ağlayan çocukları korkutmak için "Pei-ho-li geliyor" diyerek korkutarak sustururlarmış. Diğer taraftan bekar kızlar "iyi bir koca arıyorsanız, aradığınız Pei-ho-li gibi olsun" derlermiş. Üstelik saadet ve felaketin gelip gelmeyeceğini bildiği ve "elli fal

17 Dük (kung) batı dillerindeki karşılığıdır. Türkler de Dük (kung) unvanı yoktur. Ancak belki ayanlık gibi düşünülebilir. Burada, Çin'de bu unvanı aldığı için açıklamaya gerek görülmemiştir.

çubuğunu" çok iyi kullandığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla Çin sarayında çok itibar kazanan Pei-ho-li'nin küçük oğlu Ho-tang'ın da saray hizmetine girmesine izin verildi. Onun ölümüne çok üzülen Tabgaç imparatoru cenazesinin Çin usüllerine göre defnedilmesini ve ölüm sonrası unvanının Ch'ung-chuang (sadık ve kuvvetli) olmasını emretti.[18]

Onun Orta Asya sahnesinden çekilip Tabgaçlara sığınması üzerine ortaya çıkan boşlukta, Yüan-ho adlı kabile daha sonra Orta Asya'nın doğusunda ön plana çıkmaktadır. Kanglıların bu boyunun Uygurların 5. yüzyıldaki ataları olduğu iddia edilmişti.[19] On iki Kanglı boyunun adları arasında zikredilmeyen Yüan-ho boyunun adı sadece General İ-wei'in seferi sırasında geçmekte ve Wu-pin boyu ile birlikte bahsedilmektedir.[20] Adı geçen general 20 bin kişi ile kuzeyde sefere çıkmış ve Kanglı boylarından Yüan-ho'lar ile Wu-pin'leri mağlup etmişti.

Yukarıda adından bahsedilen Hu-lü boyunun reisi Pei-ho-li öldükten sonra Çinli kumandan İ-wei, 20 bin kişilik bir süvari kuvvetiyle kuzeye doğru harekete geçti. Karşısına çıkan Kanglı boylarından Yüan-ho ile Wu-pin'leri mağlup etti. Tao-wu zamanında Kanglıların Çinlilere göre çok farklı ve vahşi karakterde oldukları için adı geçen kumandan ele geçirdiği kabileleri çeşitli yerlere dağıtıp yeni kabileler meydana getirmişti.[21]

Kanglıların Juan-juan'larla İlişkisi

Kaynaklar, M.S. 413 yılından sonra Juan-juan'ların Kanglı boylarıyla kurdukları ilişkilerden söz etmeye başlar. Bu tarihten önce Kanglıların Ch'ih-lo-hou adlı bir beyi, bağlı olduğu reise isyan edip Juan-juan'ların hükümdarı She-lun'a sığındı. Daha sonra She-lun'a rehberlik ederek Kanglıların üzerine akın yaptırttı. Mağlup

18 PS 98, s. 3272; WS 103, s. 2309.

19 Ögel, "İlk Töles...", s. 818.

20 Wei Shu 103, aynı yer; Pei Shih 98, aynı yer.

21 Wei Shu, aynı yer; Pei Shih, aynı yer.

olan Kanglılar dağıldılar ve ülkesine ihanet eden Ch'ih-lo-hou, bu yenilgi sonrası liderleri konumuna yükseldi. Elde ettiği başarılara rağmen Ch'ih-lo-hou, Juan-juan'lar arasında huzur bulamadı. Bunun sebebi, She-lun'un oğlu She-pa ile Pu-lu-chen'ın onun evine gidip küçük karısı ile ilişki kurmasıdır. Yine o kadın, Pu-lu-chen'a kocasının Ta-tan adındaki prensi tahta çıkarmak istediğini ve bu yüzden güven telkin etmek için Ta-tan'ın altından at dizginini gönderdiğini söyledi. Bunu duyunca çok kızan Pu-lu-chen, 8.000 süvari ile Ch'ih-lo-hou'yu kuşattı. İçine düştüğü durumdan kurtulamayacağını anlayan Ch'ih-lo-hou sahip olduğu bütün eşyasını yaktı. Akabinde kendisini bıçakla öldürdü. Bu şekilde Ta-tan'a da gizlice bir tuzak kuran Pu-lu-chen onu da ortadan kaldırmayı planlıyordu. Ancak onun girişimini daha önce haber alan Ta-tan, harekete geçti. Pu-lu-chen ve She-pa'yı yakalatıp, iple boğdurttu ve kendisi tahta oturdu.[22] Bu olaylarda Juan-juan'lara bağlanan bir Kanglı beyinin, onların iç işlerine karıştığı, bir anlamda iç siyasetine yön verdiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan kendilerini idare edecek kadar güçlü lidere sahip olamayan Kanglıların, sığınacak bir büyük güç aradıkları sonucuna varmak da mümkündür. Bunun sebebi kendi içlerinden devlet kurabilecek yetenekli bir lider çıkmayışıdır. Dolayısıyla başka bir siyasi gücün himayesine girmeye çalıştıkları anlaşılır.

Tabgaç - Juan-juan savaşları 424'lü yıllarda hızla sürerken Kanglıları yine tarihî kaynaklarda görürüz. Juan-juan'ları ağır bir bozguna uğratan Tabgaç hükümdarı ülkesine geri dönerken Kanglıların doğu boylarının 1.000 li uzaklıktaki İ-ni-po isimli mevkide bulunduklarını haberini aldı. Kanglı nüfusunun çok kalabalık ve hayvan sürülerinin fazlalığı Tabgaç imparatorunu cezbediyordu. İmparator, onlara An Yüan isimli bir generali göndermek suretiyle baskına uğratıp, mallarını yağmalamayı planladı. Onun bu fikrine, durum tehlikeli sonuçlar doğurabilir düşüncesiyle bazı devlet adamları itiraz ettilerse de onları dinlemeyip orduyu sefere

22 Pei Shih 98, 3252; WS 103, s. 2292.

yolladı. Çinli kumandan ilk olarak daha önce Tabgaç hakimiyetine giren Kanglı kabilelerini harekete geçirmişti. Üzerlerine büyük bir ordunun geldiğini gören İ-ni-po'daki Kanglılar, savaşmadılar ve kendilerinden itaat ettiler. Bu konudaki kayıtlara göre yüz binlerce Kanglı, Tabgaç hakimiyetine girdiği gibi bir milyondan fazla at, sığır ve koyun da ele geçirilmişti. Teslim olanlar hayvanlarıyla birlikte Gobi Çölü'nün 1.000 li (500 km) güneyindeki bir yere yerleştirilmişlerdi. Kanglılar su ve meraları takip ederek hayvancılık yaptıklarından, ikamet ettirildikleri bölge onlara çok iyi gelmişti. Bu arada tarım ürünleri ekmeyi ve yemeği öğrendikleri bildirilmektedir. Doğal olarak ürettikleri mallardan Çin sarayına vergi veriyorlardı. Neticede bölgelerinin verimliliği dolayısıyla Kanglıların hayvanlarının sayısı çok artmış; at, koyun ve sığır gibi hayvanlar ucuzlamıştı.[23] Burada bahsedilen İ-ni-po bölgesi Turfan'da ya da Cungarya bozkırlarında bulunmalıdır.[24] Bu olaylar esnasında Çin'e teslim olan Kanglı nüfusunun birkaç yüz bin olduğunun bildirilmesi çok değerli bir bilgidir. Bu, boylarının gücü ve konumları hakkında yorum yapmamızı sağlar.

Juan-juan'ların hükümdarı Ta-tan, 10 binden fazla süvariyle Çin'in kuzey sınırlarını darmadağın etti (428 yılı). Çin'in sınırlarında yaşayan halklar yağmalanmış ve öldürülmüştü. Onların bu hücumlarını kendi tebaaları olan Kanglıları kullanmak suretiyle engelleyen Tabgaçlar, arkalarından kendi kumandanları Kuang Ning'i yolladılar. Ancak bu kumandan Juan-juan'lara yetişemedi. Çünkü daha önce harekete geçen Kanglılar, Juan-juan'ları ağır bir bozguna uğratmışlar, onlar da kendi ülkelerine dönmek durumunda kalmışlardı.[25]

Tabgaçlar, 430'da da Kanglıların yardımı sayesinde Juan-juan'lar üzerine düzenledikleri büyük seferde zafer kazandılar. Bahsettiğimiz tarihte Tabgaç ordusu Yenisey Irmağı'nın kaynaklarına kadar giden uzun bir sefere çıkmıştı. Juan-juan hükümdarı

23 Pei Shih 98, 3273; WS 2309.

24 Ögel, "İlk Töles...", s. 820.

25 Wei Shu 91, 2130a.

Tabgaç ordusunun karşısında tutunamayınca batıya doğru kaçtı. Onları takip etme işi yine Kanglılara kaldı. Önleri Kanglılar tarafından kesilince Juan-juan'lar çaresizlik içine düştüler, geri döndüler ve sonuçta 300 bin kişiden fazla Juan-juan, Tabgaçlara teslim oldu. Diğer yandan bir milyondan fazla atın onların eline geçtiği de kaynaklarda vardır.[26]

Kanglı adına, kaynaklarda 430 yılındaki savaşlarda adlarının geçmesinden sonra yaklaşık 41 sene, yani 471 yılına kadar rastlanılmaz. Bu durum onların herhangi bir olaya karışmadıkları sonucunu gösterir. Kao-tsung, adı geçen tarihte Tabgaç imparatoru olduktan sonra onlar hakkında enteresan bir kayıtta şöyle denilmektedir:

> Kao-tsung zamanında (471-500) beş kabile Kanglıları toplanarak göğe kurban sundular. Birkaç on bin kişilik büyük bir kalabalığı toplantı yapıp at yarışları tertip ettiler. Bu hoş ve neşe veren bir âdettir. En eski atalardan beri bile büyük bir bayram yapılmadığını söylerler. İmparator da bizzat bayrama şeref verince herkes sevindi.[27]

Kanglılar, daha sonra İmparator Hsiao Wen'ın güneye düzenlenecek bir sefere katılma teklifini reddettiler. Ancak bununla kalmayarak Yüan-ho ailesinden Shu-che'yı kendilerine lider seçtiler. Daha sonra kuzeye doğru ilerleyerek Çin sınırlarından çıkıp isyan ettiler. Chin-ling'e vardılar. Fakat, Çin askeri valisi (tu-tu) Yü Wen-fu onların arkasından giderek yenilgiye uğrattı ve geri döndü. Devamında bir kez daha Çinliler tarafından yenildiler. İkinci ordu tarafından da mağlup edilince Juan-juan'lardan dış destek almayı düşündüler. Ancak onlar da kendi hakimiyetleri altına almak isteyince pişmanlık duyarak geri dönüp Çin'e geldi ve tabi oldu. Kaynağın bildirdiğine göre bu sırada Kanglıların on iki boyu daha vardı.[28] Herhâlde on iki boy kuzeybatıda bağımsız

26 Pei Shih 98, aynı yer.

27 WS 103, s. 2309; PS 98, s. 3273.

28 PS 98, s. 3273; WS 103, s. 2310.

durumda bulunuyordu. Yaşanan olaylardan sadece Kanglı boyları arasında Yüan-ho kabilesinin ya da ailesinin liderliği yürütecek güce sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Meydana gelen bu olaylardan sonra Kanglıların Çin'e giden grupları orada asimilasyona uğrayıp kayboldu. Buna karşılık eski yurtlarında kalanlar, özellikle Juan-juan'ların hakimiyet alanının dışında yaşayanlar varlıklarını koruma başarısı gösterdiler.

Kanglıların Fu-fu-lo adlı bir boyunun 5. asrın ikinci yarısında ön plana çıkmaya başladığını görüyoruz. Onların oluşturduğu siyasi birlik Juan-juan'lar tarafından dağıtılmış olmasına rağmen toparlanabilmişti. Juan-juan hükümdarı Tou-lun zamanında ise bu siyasi birlik kendi içinde kısımlara bölündü. Nihayet, A-fu-chih-lo, amcasının oğlu Ch'iung-ch'i kendi yanına aldığı 100 bin kişiyle Tabgaçlara bağlandı.[29] Olay şöyle gelişmişti: Tou-lun, 479 yılında Tabgaçlara hücum ettiğinde Kanglı reisi A-fu-chih-lo buna karşı çıkmış ve kendine bağlı boylarla onlardan ayrılarak batıya doğru uzaklaşmıştı. Gittiği bölgede kendi bağımsızlığını ilan ederek bir devlet kurmayı başarmıştı.

Bu devlet yapılanmasında kardeşi Ch'iung-ch'i de boş durmamış kendisine veliaht idareci anlamına gelen Huo-pei adlı bir unvan almıştı. Takip eden süreçte Kanglıların her iki yöneticisi barış içinde yaşamayı başardılar. A-fu-chih-lo kuzeyi, Huo-pei ise güneyi idare ediyordu. Juan-juan hükümdarı onları yenmek ve yeniden devletine bağlamak için geldi ise de A-fu-chih-lo tarafından ağır bir bozguna uğratıldı.

Bu devlet bazı Kanglı gruplarının daha önce geldiği Ch'ien-pu bölgesinin kuzeyinde bir yerde kurulmuştu. Kaynakların bildirdiğine göre Hou-lou-pu-lo onların hükümdarlık unvanıydı. İmparator karşılığı kullanılmıştı. Çin dilinde anlamı "Büyük Göğün Oğlu" idi. Amcasının oğlu Ch'iung-ch'i'nin unvanı vezir karşılığı olan Hou-pei idi. A-fu-chih-lo kuzeyde, Ch'iung-ch'i güneyde olmak üzere ülkelerini ikiye ayırmışlardı. Onların bağımsızlığı

29 PS aynı yer; WS 103, aynı yer.

Juan-juan'lar tarafından hoş karşılanmadı. Üzerlerine sefer düzenleyen hükümdarları Tou-lun, birkaç kere galip geldi. Ancak neticede A-fu-chih-lo tarafından yenilgiye uğratıldı. Bu yüzden kendi topraklarına, yani doğuya çekilmek zorunda kaldı (487).[30]

A-fu-chih-lo'nun liderliğindeki Fu-fu-lo devletinin bundan sonra gittikçe kuvvetlendiğini görüyoruz. Ekonomik açıdan da iyi duruma gelmişlerdi. Ayrıca Juan-juan'ları ortadan kaldırmak için dış diplomatik destek arayışına girişti. Kanglı hükümdarı 490 yılında Soğd asıllı Yüe-chu'yu Çin başkentine göndererek iki ok ve vergi takdim edip şöyle dedi:

> Juan-juan'lar Çin imparatorlarının topraklarında çok yağmalar yaptılar. Onları tehdit ettik ise de dinlemediler. Bunun üzerine biz de onlara isyan ettik ve buraya geldik. Şimdi Juan-juan'ları cezalandırmalıyız.[31]

Tabgaç imparatoru Hsiao Wen, onlara inanmadı. Yine de durumu daha yakından öğrenmek için Yü-t'i adlı elçiyi karşılık olarak yolladı. Arkasından yine Kanglıların idarecileri adı geçen Çin elçisi ile birlikte Pu-chie'yi hediye sunmuşlardı. Amaçları Juan-juan'lara karşı ittifak yapmaktı. Bu defa ikna olan Çin imparatoru Yü-t'i'nin yanına Ch'ang-shang'ı da katarak Kanglılara bir defa daha gönderdi. Her ikisine de işlemeli pantolon ve ceketler ile 100 top kumaş verilmesini emretti.[32]

Kanglıların, Juan-juan'lardan kurtularak güçlenmeleri ve İpek Yolu üzerindeki önemli bir merkez olan Turfan (Kao-ch'ang) üzerinde söz sahibi olmaları, Batı Türkistan'ın bir başka siyasi gücü Akhunların çıkarlarına zarar vermişti. Bu yüzden Akhunlar, güneydeki Kanglı hükümdarı Ch'iung-ch'i'yi mağlup edip öldürdüler. Oğlu Mi-wu-t'u esir düştü. Dağılan boyların halklarının bir kısmı Çin'e, diğer kısmı da Juan-juan'lara sığındı. Çin'e sığınanlar

30 Pei Shih 98 ve Wei Shu 103, aynı yer.

31 PS aynı yer; WS aynı yer.

32 PS aynı yer; WS aynı yer.

imparatorun emri ile Meng Wei tarafından Kao-p'ing-ch'eng'e yerleştirildiler (491-500).[33]

Bundan sonra Çinlilerin de Turfan ve batıya giden ipek yolları üzerinde söz sahibi olma isteği açığa çıktı. Fakat Akhunlar o sırada çok güçlü olduklarından Tabgaçların etkili olma fırsatı bulunmuyordu.

A-fu-chih-lo'nun daha kuzeyde bulunan bölgesi Akhun saldırısından kurtulmuştu. Lakin bu defa iç siyasi çekişmeler yüzünden karışıklığa sürüklendi. Büyük oğlu babasının diğer eşleri ile münasebette bulundu. Hatta babasını öldürmek için planlar kurduğunda, onun tarafından öldürülerek ortadan kaldırılmıştı. Ancak A-fu-chih-lo'nun aşırı zalimce idaresi yüzünden halk isyan edip onu öldürdü ve yerine devlet adamlarından Pa-li-yen'i reis seçtiler. Çin ile iyi ilişkiler tesis eden yeni Kanglı hükümdarı, Akhunlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Akhunlar, yeni hükümdarı tanımamışlar, daha önce esir aldıkları Mi-wu-t'u'yu Kanglı hükümdarı yapmak istemişlerdi. Halk, Pa-li-yen'i öldürüp Mi-wu-t'u'yu devletin başına geçirdi. Yeni hükümdar da Çin'e elçi gönderip vergi sundu. Sunulan hediyelerin miktarı bir külçe altın, bir külçe gümüş, altın çubuklar, yedi at ve on deveydi. Karşılığında Tabgaç imparatoru da Mu Jung-t'an'ı Kanglılara gönderip çeşitli kumaşlardan 60 parça sunulmasını emretti.

Kanglılar, Akhun-Çin ülkeleri arasındaki ilişkiler yüzünden arada sıkıştılar. Üstelik kuzeydoğudan gelen Juan-juan'larla, Barköl'ün (P'u-lei) doğusunda savaşmak zorunda kaldılar. Juan-juan hükümdarı Fu-t'u, Mi-wu-t'u'yu bozguna uğrattı. Mağlup olan Kanglılar 100 li batıya kaçtı. Fu-t'u, ordusuyla Hami şehrine kadar ilerledi. Bu esnada Kao-ch'ang'lılar Çin'e göç ediyorlardı. Onları karşılamak için gelen Çinli General Meng Wei'i gören Fu-t'u korkup geri çekilmeye başladı. Onların geri çekilişini gören Mi-wu-t'u, Juan-juan'lara ani bir baskın yapıp, onları dağıttı. Hatta Fu-t'u'yu savaş meydanında (Barköl'ün kuzeyinde) öldürdü.

33 PS aynı yer; WS aynı yer.

Saçını keserek Çinli General Meng Wei'e gönderdi. Arkasından Tung-cheng beyi Yü-liang'ı gönderip beş tane iyi at, altın, gümüş, samur ve deri yolladı. Çinliler de ona kırmızı ipeklilerden 14 parça, çeşitli işlemelilerden 60 top hediye ettiler.[34] Mi-wu-t'u, Mo-ho Ch'ü-fen Wu-yin Ch'ih-ho-ch'en'ı göndererek kendi ülke mahsüllerinden sundu.[35] Böylece Tabgaçlara yakınlaşma çabaları içine girerek Juan-juan'lar ve Akhunlar başta olmak üzere rakiplerine karşı güç kazanmak istiyordu.

Aradan bir süre geçtikten sonra Juan-juan'lar hükümdarları Ch'ou-nu'nun önderliğinde, ona ağır bir darbe vurup savaş meydanında öldürdüler (516 yılından sonra). Sonuçta Kanglı hükümdarı için feci bir ölüm oldu. Onu yakalayıp başı yere gelecek şekilde iki bacağından atın eyerine bağladılar. Bu suretle başı yere sürtünülerek öldürüldü ve cila sürülerek kafatasından içki tası yapıldı.

Onun ölümü üzerine Kanglı halkının hepsi kaçarak Akhunlara sığındı. Birkaç sene sonra Mi-wu-t'u'nun küçük kardeşi İ-fu'ya kendi ülkesine dönmesi için izin verildi. Bundan sonra Kanglı devletinin başına o geçti. Çin'e elçi göndererek dış ilişkilere başladı. Elçisinin ziyareti karşılığında Çinliler Yü K'ai'ı yollayarak, İ-fu'ya, devleti açan kral ve Batı Denizi eyaletini Çin adına batı sınırlarını koruyan general unvanını sundular. İ-fu'nun sayesinde Kanglılar bir kez daha Juan-juan'ları bozguna uğrattı. Bu sefer Juan-juan hükümdarı P'o-lo-men, Liang-chou'ya kaçmak zorunda kaldı.

Yeni hükümdar İ-fu, 522 yılında Çin'e elçi göndererek hediye sundu. Karşılığında kırmızı boyalı, perdeli ve yastıklı, elle çekilen araba verilmesi talebinde bulundu. Buna ilave olarak beş tane mahmuz, kumaştan yelpaze, beş yeşil eyer, beş cilalı kapı, on davul boynuzu (tokmak) gönderilmesini arzu ettiğini bildirdi. Taleplerinin tamamının yerine getirilmesi kararı alınarak bütün istekleri yerine getirildi.

34 PS 98, s. 3273-3274; WS 103, s. 2310-2311.

35 Enoki, *a.g.e.*, s. 153.

Daha sonra Juan-juan'larla yaptığı ikinci savaşı kaybeden İ-fu, geri döndüğünde kendi küçük kardeşi Yüe-chü tarafından öldürülerek ortadan kaldırıldı. Fakat sonrasında onun öldürdüğü hükümdarın oğlu Pi-shih, onu öldürüp kendi tahta geçti. 540 yılında o da Juan-juan'ların hücumuna maruz kaldı. Ağabeyini öldürerek tahtı gasp eden Yüe-chü, 536 yılında Juan-juan'lara tekrar yenildiği zaman Yüe-chü'nün oğlu Ch'ü-pin, kaçıp Çin'deki Wei Devleti'ne sığınmıştı. Doğu Wei Devleti'nin Hsien-wu adlı prensi imparatoruna rica ederek, onun ve etrafındakilerin Çin'e sığınmalarının kabulunü sağladı. Kanglı prensi ve kuzey güvenliğini kuran general unvanlarını alan Ch'ü-pin, kısa süre sonra hastalanıp öldü.[36]

Bu olaylarla birlikte Kanglıların (Kao-ch'e) tarihi bilgileri sona ermektedir. Akhun, Tabgaç (Wei) ve Juan-juan'lar arasında sıkışan Kanglı boyları çok dağınık durumda bulunuyorlardı. Hiçbir zaman bir araya gelerek kağanlık düzeyinde devlet oluşturamadılar. Doğuda yaşayan boylar bazen bağımsız devlet sayabileceğimiz kuruluşlar kurdular. Ancak Juan-juan ya da Tabgaç baskıları uzun süreli olmalarını engelledi. Kuvvetlenmeye başladıkları anda Akhunlardan ağır bir darbe yediler. Aslında boy grupları açısından konuyu incelediğimizde Gobi Çölü'nden Batı Kazakistan bozkırlarına kadar geniş alanlara yayılmışlardı. Dolayısıyla onları bir ana Türk boy grubu olarak değerlendirmek çok doğru olur. Zaten söz konusu boylar tarih sahnesinden ayrıldıkları anda karşımıza Töles adıyla çıkacaklar çok önemli roller oynayacaklardır.

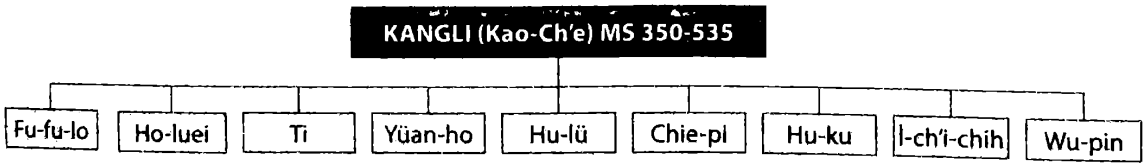

36 WS 103, s. 2311-2312; PS 98, s. 3275.

TÖLES BOYLARI ANA GÖVDESİ

İslam Öncesi Türk tarihinde en detaylı şekilde anlatılan boy grubu Töleslerdir. Oğuz boyları ne kadar kalabalıksa, Kıpçak boyları ne kadar geniş alana yayıldıysa bunların kökünde Töles boylarının sayısal varlığı söz konusudur. Her şeyden önce Tölesler, Tingling'ler ve Kanglıların devamıdır. Ne yazık ki, onlar hakkında bilgilerimiz az olduğu için bunlar kadar teferruatlı değildir.[1]

Tölesleri anlatan kaynak metinlerinden çok isabetli bir şekilde Moğolistan'daki Tola Irmağı'ndan Azak Denizi'ne kadar hangi boyun nerede konuşlandığı öğrenilir. 6. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Türk boylarının tamamı bunun içine girer demek çok yanlış olmaz. Böylece Türk kökenli toplulukların ana gövdesi anlaşılmaktadır. Özellikle kaynakların, boy sayısı en çok olanlar Töleslerdir diyerek konuyu doğrudan belirtmesi çok önemli ufuk açıcı bir noktadır. Sonuçta 627 yılına kadar Gök Türk tarihinde ana halk kütlesi Tölesler olmuşlardır. Bu arada Güney Sibirya'daki Kırgızlar başta olmak üzere diğer Türk boyları başka bir gruba dahil edilir. Onları da Güney Sibirya boyları başlığı altında inceleyeceğiz.

Hunlar zamanında Ting-ling, Tabgaç-Juan-juan devrinde Kanglı (Kanglı) olarak adlandırılan bozkırların ana Türk grubu, 6. yüzyılın ilk yarısından itibaren yeni bir boy halkasını meydana getirdi. Bu yeni boy halkasının adı Töleslerdir. Töles kavramının

1 Taşağıl, *Boylar...*, s. 56-64.

ya da boylar grubunun Türk Kağanlığının ana unsurunu, esas halk kitlesini meydana getirmeleri bu kitapta vermeye çalışılan ana fikri ortaya koymaktadır. Aynı durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda yaşanmış devlete bağlı Türkmen boyları esas gücü oluşturmuşlardır. Aslında Selçuklu Devleti'nde de bu durum söz konusudur. Zaten her bakımdan Türk tarihinin model devleti olan Türk Kağanlığının (Gök Türklerin) siyasi ve kültürel tarihinde bu durum karşımıza açık bir şekilde çıkmaktadır.

Gök Türk Devleti'nin kurucu kabilesi olan A-shih-na kabilesi 5. yüzyılın ilk yarısında Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşıyordu. Hayatlarını sürdürdükleri alanda demir madeni çok fazla bulunduğu için demir üretiyorlar ve bağlı oldukları Juan-juan'lara gönderiyorlardı. Zamanla kuvvetlendiler ve Çin'deki Batı Wei hanedanı ile ticari ilişkilere başladılar. Batı Wei Devleti'nin Çin'deki rakibi Doğu Wei Devleti de Juan-juan'lar ile ittifak yapmışlardı. Dolayısıyla henüz bağımsızlığını ilan ederek devlet kuramamış olsa da Gök Türklerin varlığı Batı Wei hanedanının işine geldi. 545 yılında her iki siyasi güç birbirini tanıdı. Kaynakların bildirdiğine göre Gök Türkler, Batı Wei elçisinin gelişine çok sevinmişler birbirlerini tebrik ederek "büyük ülkeninin elçisi geldi. Bundan sonra ülkemiz yükselecektir" demişlerdi. Bu gelişmelere rağmen Bumın'ın bağlı olduğu Juan-juan'lara karşı harekete geçmemiştir. O, Töles boylarını kendine bağlayarak kendi insan gücünü artırmayı bekledi. Töles boy kitlelerinin katılması ile kendine olan güveni arttı. Bunun sonucunda da Juan-juan hükümdarının kızı ile evlenerek onunla aynı seviyede bulunduğunu göstermek istedi. Bu isteği reddedilince onlara ani bir baskın düzenleyerek dağıttı ve kendi devletinin bağımsızlığını ilan etti. Gök Türkler ile ilgili ve diğer çalışmalarımızda bahsettiğimiz gibi Töles boyları insan gücü olarak devletin kuruluşuna büyük katkı sağlamıştır.

Gerçekleştirdikleri faaliyetlere ve oynadıkları ana ve etkin rollere bakıldığında Töleslerin kaynaklarda ortaya çıkışından başlayarak aşağıdaki gibi takip edebilir.

Baykal Gölü'nün doğusundan itibaren Karadeniz'in kuzeyine kadar ulaşan geniş sahada, Gök Türk Kağanlığı tarihinin 627 yılına kadar gelen zaman diliminde devletin yönetici hanedanına bağlı diğer Türk boyları yaşıyordu. Söz konusu boylar, genellikle Töles ismiyle adlandırılıyordu. Bu şekilde Orta Asya'da çok geniş bir coğrafyaya dağılmış durumda yaşadıkları anlaşılan Tölesler, Çin açısından diğer komşularına göre en fazla boy sayısına sahip halk kitlesi olarak gösterilmiştir. Töleslerin 4. ve 5. yüzyıllarda yaşayan boyların genel ismi olan Kanglılarlarla (Kanglı) aynı olduklarına dair çok isabetli bir değerlendirme vardır.[2]

Çin kaynakları Orta Asya Türk tarihi hakkında bilgi verirken, öncelikle çok fazla ilişki kurdukları büyük devletlerden veya devlet haline gelememiş olmasına rağmen belirli bir siyasi güce sahip olan topluluklardan söz eder. Bunun yanında her zaman elde edebildikleri bilgiler ölçüsünde olabildiği kadarıyla, o zamanki büyük güce bağlı olan küçük boy toplulukları yöneltilmiş, epey ayrıntılı sayılabilecek bilgiler de kaydedilmiştir.

Doğu ve Batı Gök Türklerinin 630 yılında Çin hakimiyetine girmeleriyle beraber bu boyların durumu çok farklı bir aşamaya geçecektir. Çünkü üzerlerindeki Gök Türk Kağanlık baskısı kalkınca bağımsız davranmaya başlayacaklardır. Onların devlete bağlanmaları daha sonra çok zor gerçekleşecektir. Özellikle 627 yılında başlayan ve Çin kaynaklarının Töles diye adlandırdığı Türk boylarının isyanına kadar olan dönemde Gök Türk Devleti içerisindeki coğrafi dağılımları incelendiğinde şöyle bir tespit yapmak yerinde olur.[3] Daha çok ırmak boyları esas alınarak bölge tayinlerinin yapılması su kaynaklarının insan toplulukları hayatına yaptığı etkiye göstermektedir.

---

2 Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 79; *İstoriya Sibiri* I, Moskova, 1968, s. 266; Czegledy, *a.g.e.*, s. 57 vd.; Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüe Shih*, Pekin, 1992, s. 372-273; Christian, *a.g.e.*, s. 250-251.

3 Töles boylarını anlatan diğer kaynaklardan *T'ung Tien* 199-1080; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 344-2698 a,b; *Ts'e-fu-Yüan-kuei* 956-33-34'da ve *Suei Shu* 84 ile *Pei Shih 99*'da müstakil Töles bölümleri vardır.

Söz konusu Töles boylarının coğrafi dağılımına baktığımızda: Öncelikle ana tabloda beş ayrı bölgeye ayrıldıkları anlamak mümkündür.[4] Bu durumda Töles boy grubunu beş farklı bölgede incelemek gerekmektedir.

Birinci bölge olarak Tola Irmağı'nın kuzeyine işaret edilmekte ve burada P'u-ku (Bugut/Bugu),[5] T'ung-lo (Tongra), Wei-ho,[6] Bayırku (Pa-ye-ku),[7] Fu-lo boylarının bulunduğu bildirilmektedir. "Bu beş boy bir erkinde[8] birleşmişlerdi" kaydından sayılarının diğerlerine nazaran çok olmadığını anlaşılır. 648'i takiben her biri güçlenmeye başlayacaklar ve bağımsız erkinliklere sahip olacaklardı. Diğer taraftan bu bölgede Meng-ch'en, T'u-jo-ho, Ssu-chie (İzgil),[9] Hun, Hu-hsie gibi küçük kabileler (urug) de yaşıyorlardı ve toplam 20 bin yetişmiş askere sahiptiler.

Metinde ikinci bölge olarak Hami'nin (İ-wu) batısı, Karaşar'ın (Yen-ch'i) kuzeyi, Pai-shan'ın (Ak dağ) etekleri[10] gösterilmektedir. Burada Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-p'o, Na-ho, Wu-kuan,

4 Töleslerin en önemli bölgesinin Kerulen Irmağı havzası ile Baykal Gölü'nün güneyinin gösterilmesini (Yao Ta-chung, *Ku-tai pei-hsi Chung-kuo*, Tai-pei 1981, s. 170 vd.) pek isabetli bulmuyoruz. Çünkü kaynaklardan anlaşıldığı üzere doğuda Kerulen'den batıda Hazar Denizi'ne kadar çok geniş bir alana yayılan Töles boylarının Çin'e yakın olanlarından daha fazla ve önemle bahsedilmesi normal karşılanmalıdır. Ayrıca yine metinlerden anlaşılacağı üzere batı taraflarında daha çok boy bulunmaktaydı.

5 Bu boy daha sonra Uygur Devleti'nin kurulmasında büyük rol oynayacaktır. Tafsilatlı bilgi için bkz.: Gülçin Çandarlıoğlu, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, İ.Ü. Ed. Fak. yayınlanmamış doçentlik tezi, 1972, s. 215 vd.

6 Kabile isimlerinin bazılarının Türkçelerinin açıklanması için bkz.: M. Mori, "On Chi-li-fa (Eltabar/eltebir and Chi-chin (İrkin) of the T'ie-le Tribes", *Acta Asiatica*, 9, 1965, s. 31-36.

7 Bayırku boyu özellikle II. Gök Türk Devleti döneminde önemli rol oynayacaktır, bkz.: Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kioue Occidentaux*, Paris, 1941, s. 74, 89.

8 "Erkin" unvanının tarihi gelişimi için bkz.: Donuk, *a.g.e.*, s. 15.

9 İzgil=Ssu-chie için bkz.: Mori, "On Chi-li-fa...", s. 43; Eberhard, Ssu-chie'nin Türkçesinin Sikari olduğunu söylemektedir; bkz.: *Şimal Komşuları*, s. 154.

10 Bu bölge yani Tanrı Dağlarının kuzey silsileleri Batı Gök Türklerinin merkezliğini yapmıştır, Altındağ, Ektag vb. isimlerle zikredilmiştir.

Ye-shih, Yü-hi-huan ve diğer küçük kabileler oturuyorlardı ve 20 bin iyi yetişmiş askere sahiptiler. Bunların 603 yılına kadar Batı Gök Türklerine bağlı olduklarını tahmin ediyoruz. Tarımla ve ağaç yetiştirmekle uğraşan Töles boylarının bunlar olması da kuvvetle muhtemeldir. Coğrafi dağılımlarına bakıldığında Çin'in batı sınırlarına en yakın grupların bunlar olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü bölge biraz daha kuzeyde Altay Dağlarının güneybatısındaydı. Sir Tarduş (Hsie-yen-t'uo), Shih-p'an, Ta-ch'i ve diğerlerinin 10 binden fazla askerleri vardı.

Dördüncü bölge olarak Semerkand'ın kuzeyi Sır Derya'nın (A-te Suyu-Arıs Irmağı) yanında, Ho-shih, Ho-chie, Po-hu, Pi-kan, Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts'o-su, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi kabileler yaşıyordu. Bunların da 30 bin asker çıkarabilecek güçleri vardı.

Beşinci grup Töles boyları kütlesi, Hazar Denizi'nin (Te-i Hai) doğusunda yaşıyordu. San-suo-yen, Mie-ts'u, Lung-hu gibi kabileler bulunuyor ise de bunların hepsini Töles olarak kabul etmek doğru olmaz. Aynı devrelerde Karadeniz'in ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde Türklerin batı guruplarına dahil Ogur boyları yaşıyordu.[11]

Altıncı gurup Töles boyları, Bizans'ın (Fu-lin) doğusundaki En-chü, A-lan, Pei-ju, Chiou-li, Fu-wen-hun ve diğerleriydi. Bunların asker sayısı 20 bine yakındır. Hepsinin Türk olduğu kesin olmamakla birlikte (mesela İran asıllı Alanlar gibi) büyük çoğunluğunun Türk olduğu ifade edilebilir. Çünkü Orhun Yazıtlarında belirtildiği üzere Fu-lin (Aparum-Apa rum),[12] Bizans'ın adıdır. Aynı tarihlerde Bizans'ın doğusunda Sabar Türkleri yaşıyorlardı. Bu devlet 576 yılına kadar siyasi varlığını devam ettirebilmişti.[13] Bu bölgede daha sonra onların yerini Hazarlar alarak çok uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdi.

Henüz devletin kuruluş safhasında bile önemli rol oynayan Gök Türklerin yaklaşık 200 yıl süren tarihleri boyunca, Töles

11 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 90; Czegledy, *a.g.e.*

12 KT, doğu 4; BK, doğu 5; ayrıca bkz.: Ögel, "Gök Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", *Belleten*, S. 33, 1945, s. 70.

13 Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten*, S. 17-18, 1942, s. 59 vd.

boylarının faaliyetleri çok sık ve farklı durumlarda ortaya çıkacaktır. Gök Türk tarihi boyunca Töles adıyla zikredilen bu ana Türk boyları grubu hakkında Orhun Yazıtları[14] ve Çin kaynaklarında epey bilgi vardır. Aslında I. Gök Türk Devleti döneminde Töles boyları hakkında verilen başka bir bilgiye göre daha azdırlar.

Kaynaklar içerisinde Suei Shu, Pei Shih ve Chiou T'ang Shu'da[15] müstakil Töles bölümleri vardır. Daha detaylı bilgi verdiği için Suei Shu ve Pei Shih adlı Çin kaynaklarının Töles bölümleri esas alınmıştır.

Tercüme metinlerinde de görüldüğü üzere Töles (T'ie-le) diye adlandırılan Türk boyları grubu, Hunların neslinden geliyordu. Aslında "*Hunların neslinden geliyordu*" ifadesi çok geniş ve açıklamaya muhtaçtır. Çünkü Çin'in kuzeyinde büyük bir imparatorluk kuran Hunlar, bünyelerinde Orta Asya'daki hemen hemen bütün kavimleri toplamıştır. Bu daha sonra Çinlilerin hafızasında derin yer edinmelerine sebep olmuş ve yüzyıllar sonra dahi, kurulan devletleri ve boyları Hunlara bağlamışlardır. Töles-ler kendi bölümlerinde de belirtildiği gibi, Gök Türklere benzer şekilde yaşıyorlardı. Belirli bir yerde ikamet etmemişler, dağları ve vadileri takip ederek yaşamışlardır. Diğer taraftan bu serbest hayat tarzları neticesinde ağır ve vahşi hayat şartlarına karşı dayanıklı oldukları vurgulanmıştır.

Yine Orta Asya'da yaşamış bütün Türk topluluklarının ortak özelliği olan atın üstünde ok atmada usta olduklarının söylenmesi

---

14 Töles adı, Orhun Abidelerinde sadece Bilge Kağan kitabesinde iki yerde zikredilmiştir. "Halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve eğitmiş) Töles ve Tarduş halklarını o vakit düzenlemiş. (doğu satır 12); babam Türk Bilge Kağan tahta oturduğunda şimdiki Türk beyleri batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor başta olmak üzere Şadapıt beyler, Apa tarkan (Güney satır 13)", bkz.: T. Tegin, *Orhun Yazıtları*, Ankara, 1988, s. 41-55.

15 CTS 194'te kaydedilmiş olan Töles bölümü, Suei Shu ve Pei Shih'ya göre farklıdır. Burada boyların adı zikredildikten sonra onların kuvvetlenmesi anlatılmaktadır. Bu Doğu ve Batı Gök Türk devletlerinin zayıflayıp, Çin nüfuzuna girdiği devreye tesadüf etmektedir.

dikkat çekici bir noktadır. Çok kısa açıklanmış olmasına rağmen Çin'in batı sınırlarına yakın yerlerde, Turfan civarında yaşayan Töles gruplarının bitki yetiştirme, tarım yapma gibi işlerle uğraşmaları da Türklerin İslâmiyeti kabullerinden önce Orta Asya'da tarım yaptıklarını, bitki yetiştirdiklerini göstermesi açısından hayli ilginçtir. Bu boylar tarımla uğraşmaları sonucu daha çok sığır yetiştiriyorlardı, dolayısıyla ata ihtiyaçları azdı.

Yukarıda belirtildiği gibi Töleslerin Gök Türk tarihi içinde oynadığı rol henüz kuruluşunda bildirilmişti. Daha sonra Gök Türk Devleti hızla yükselip Orta Asya'yı tamamen hakimiyeti altına aldığında yine kaynağın ifadesine göre topluca doğu ve batı kısımlarına bölünerek bağlandılar. Bu Töles kütlelerin doğudan batıya bütün Gök Türk Devleti içinde yerlerini almış olduklarını göstermektedir. Bunu Gök Türk Devleti'nin kuruluşunda tamamen devletin içinde yer almalarına ve en önemli unsurlarından biri olmalarına bağlayabiliriz. Bumın Kağan'ın Tölesleri 551 yılından önce mağlup edip devlete bağlayışından 600'lü yılların başlangıcına kadar Çin kaynaklarının Tölesler hakkında herhangi bir malumat verdiğine rastlanmıyor. Bu durum onların devletin bir unsuru olduklarını ve isyan etmediklerini gösterir.

Batı Gök Türklerinin kağanı Tardu'nun 603 yılında gücünü kaybetmesi sonucunda Töles boylarının dağılması kaydı, bunların çoğunun özellikle Altayların batısında Tanrı Dağları havalisinde yaşayanların Batı Gök Türklerine bağlı olduğu fikrini ortaya çıkarmaktadır. Zaten bu tarihten sonra Töles boylarının tarihleri büyük çoklukla Batı Gök Türkleri içinde gelişmiştir. Ancak Sir Tarduş, Bayırku ve benzeri boyların bunlara dahil olmadığı anlaşılmaktadır. Doğuda kalanların hepsinin 627 ve takip eden yıllarda birer müstakil siyasi güç olarak ortaya çıktıkları, Chiou T'ang Shu'daki Töles bölümünden anlaşılmaktadır.[16] Söz konusu boylar aşağıda ayrı başlıklar altında incelenmiş olduğundan burada sadece coğrafi dağılımlarına yer verildi. Bir başka

16 CTS 199, s. 5343-5345.

dikkat çekici husus bazı Töles boylarının ise çok küçük hatta urug[17] seviyesinde olduğunun görülmesidir.

Töles boylarının Ch'u-lo'nun güçten düştükten sonra serbest kalıp yükselmelerine Çin karşı çıkmış ve P'ei Chü adlı devlet adamı vasıtasıyla duruma müdahale etmiştir.[18] Aslında Tölesler, Gök Türk Devleti'nin zayıflaması ve Tardu'nun istiklal mücadelesini kaybedişi (603 yılında) üzerine tekrar siyasi sahnede rol oynamaya başladılar. Tardu'nun mağlubiyeti ile bir ara dağılan Töles boylarının orta grubu, Altay Dağlarının güneybatısı ile Tanrı Dağlarının kuzeyinde yaşayanları, Batı Gök Türk kağanı Ch'u-lo tarafından itaat altına alınmıştır. Töleslerin kuvvetlenip bir güç haline dönüşmelerinden endişelenen Ch'u-lo Kağan, ağır vergilerle onların mallarını topladı. Ancak bununla da kalmayarak arkasından Sir Tarduşların kendisine itaatten vazgeçeceklerini zannederek kabile liderlerinden yüzden fazlasını öldürttü.

Bu ağır baskılara dayanamayan Ch'i-pi'ler, erkinleri Ke-leng liderliğinde bir defasında Ch'u-lo'yu mağlup etmeyi başarabildiler. Bunun üzerine halkı tarafından "İ-wu-chen Mo-ho" (Baga) Kağan ilan edilen Ke-leng, T'an-han Dağında (Tanrı Dağlarının doğu ucu) oturmaya başladı. Sir Tarduşlar da iç erkinleri Yeshih'yı "*Küçük Kağan unvanıyla*" tahta geçirdiler. Diğer taraftan Ch'u-lo'yu mağlup ettikten sonra büyümeye başlayan Baga cesarette eşsiz olduğu için halkının kalbini kazanmıştı.

Neticede onun gücünden korkuya kapılan Hami, Koço, Karaşar gibi küçük devletçikler de ona bağlandı. Bu erkinin asıl ismi İ-shih-chin idi. Sonra Yen-mo dağında oturmaya başladı.

Aniden bağımsız kalan iki Töles boyu bunu uzun süre devam ettiremedi. Ch'u-lo'nun Çin'e gidip kağanlığı terk etmesinden sonra Batı Gök Türklerden kağanlığını ilan eden Tardu'nun

17 Urug, aileler birliği anlamına gelmektedir, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 202; Donuk, *a.g.e.*, s. 89-90.

18 Bu olayın tafsilatı için bkz.: SS 67; ayrıca Taşağıl, *Gök Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök Türk - Çin İlişkileri (552-630)*, İ.Ü. Sos Bil. Ens. yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 1989, s. 79-80.

torunu She-kuei, gücünü iyice arttırınca Baga ve Ye-shih, kağanlıktan vazgeçerek ona bağlandılar. Uygurların da aralarında bulunduğu altı boy ise Hsien-shu Dağında otururak Doğu Gök Türk kağanı Shih-pi'ye itaat ettiler. Altay Dağlarında bulunan bütün boylar ve bunların arasında daha önce kağanlığını ilan eden İ-shih-po da vardı. En sonunda hepsi T'ung Yabgu'nun hakimiyeti altına girdiler (621 yılından sonra).

Genel olarak Gök Türk Devleti'nin tekrar Shih-pi Kağan sayesinde eski kuvvetine kavuşmasıyla pasifize olup Doğu Gök Türk Devleti'ne bağlanan Töles boylarının Tola, Kerulen ırmakları civarında oturanları, 627 yılından sonra Çin desteği ile[19] isyan ettiler. Doğu Gök Türk Devleti, bu isyan neticesinde iyice zayıfladı ve arkasında da kıtlık çıkınca tamamen dağıldı.[20]

Doğu ve Batı Gök Türk Devletlerinin Çin esaretine girmesi üzerine başıboş kalan Töles boylarının çoğu Çin ile münasebet tesis ederek bağımsız denebilecek bir şekilde yaşamaya devam ettiler. En kuvvetlileri Sir Tarduşlar, Bayırkular ve Uygurlar'dı. Ancak onların güçlenip tekrar Çin'e rakip olmaları, söz konusu boyların hareketlerini yakından dikkatlice takip eden T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung tarafından önlenmiştir.

Diğer taraftan aradan yüzyıllar geçtikten sonra *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Adargin boyu zikredilirken bahsedilen Baykal Gölü'nün batısında yaşayan Tooles adlı kabilenin Töles isminin devamı olduğu zannedilmektedir.[21]

Çin kaynakları dikkatlice incelendiğinde Büyük Hun İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren I. Gök Türk Devleti yıkılana (630) kadar bilinen kesin tarihi Orta Asya'da hakim olan devletin yanında ona bağlı boyların da kendilerine ait bölümleri olduğu görülmektedir. Ancak önemli olan husus; yıllıklarda devlete bağlı

19 Çin imparatoru T'ai-tsung, bir mektupla Ch'iao Shih-wang'ı kurt başlı sancakla elçilik vazifesi vererek Sir Tarduşlardan İ-nan'a elçi olarak gönderip onu kağan olarak tanıdığını bildirmişti, CTS 194, s. 5344.

20 Taşağıl, *Gök Türkler*, s. 70-85.

21 Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara, 1986, s. 139,160.

olan boyların önce genel bir ad altında toplanması sonra buna dahil küçük boyların isimlerinin verilmiş olmasıdır. Diğer önemli bir nokta da söz konusu bu boyların, daha çok devletin batı tarafında belirli coğrafi bölgelere ayrılarak yaşamış bulunmalarıdır.

Sonuçta Tölesler hakkında şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür. Büyük Hun İmparatorluğu (M.Ö. 220-M.S. 48) zamanında devlete bağlı fakat batı bölgelerde yaşayan boyların genel isminin Ting-ling[22] olduğu bilinmektedir.[23] Hun imparatorluğunun yıkılışından sonra büyük boy dalgalanmalarına sahne olan Orta Asya'nın doğusunda zamanla, Moğol asıllı Juan-Juan'lar (değişik yazılışları Ju-Ju, Jou-Jan), yeni siyasi güç olarak ortaya çıktılar. Orta Asya'da kontrolü tamamen ele geçirdiler. Bu esnada Çin'de ise Han hanedanının yıkılmasından sonra birçok küçük devlet kurulmuş, arkasından Çin'e göç etmiş olan Hun kütleleri tarafından Türk asıllı Tabgaç Devleti tesis edilmişti.[24] Bu hanedan 5. yüzyılın sonlarına doğru Budizm ve Çinlileşme neticesinde Türk karakterini yitirerek, Çince Wei adını aldı. Adı geçen Wei hanedanı varlığını Gök Türklerin sahneye çıktıkları 550'li yıllara kadar sürdürdü. Bu dönemde, yani Tabgaçların ve Juan-juan'ların hakimiyeti ellerinde bulundurdukları sırada, Orta Asya'daki dağınık boyların Kanglı olarak adlandırıldığı

22 Ting-ling kelimesinin aslında Türkçe Tiyinli (sincap) olması ihtimali konusunda bkz.: Akdes Nimet Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s. 109.

23 Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz.: Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, S. 48, 1948, s. 795-831. Tarihte kurulan ilk Türk devleti Büyük Hun İmparatorluğu'nun kurulmasından M.Ö. 2000 yılına kadar olan devrede dahi Çin kaynakları Orta Asya'da yaşayan Proto-Türk boyları hakkında bilgi vermektedir. Bu konuda bkz.: Türkeli, *a.g.e.*

24 Tabgaçlar hakkında bkz.: Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 85-88; T'ang-ch'i "*Preliminary İnterpretation of terms from th Toba (Tabgaç) Language recorded in The Nan Ch'i Shu*", Pien-cheng, IV, 1973, s. 89-122; Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 75-100; Tuğba Gökçe Balcı, *Tabgaçlar-Bozkırdan Çin Tahtına*, Kronik Kitap, İstanbul, 2021.

anlaşılmaktadır.[25] 6. yüzyılın ortalarında, Gök Türklerin büyük bir hızla yükseldiği sırada Orta Asya'da onlara bağlı dağınık Türk boylarının genel adının Töles olarak ortaya çıktığına kesin bir şekilde müşahede edilmektedir. Ancak burada üzerinde özellikle durulması gereken bir nokta var: Gök Türkler, Töles boylarını yenip, onların 50 bin ailesini kendilerine bağladıktan sonra istiklâllerini elde etme yolunda büyük güven kazanmışlardır. Töleslerin katılmasıyla sayılarının artması üzerine kendilerini Juan-juan'larla aynı seviyede görmeye başlamışlardı. Bunun neticesinde Juan-juan'larla aralarında evlilik ilişkisi kurmak istediler. Teklifin reddedilmesi ve kendilerine hakaret edilmesi neticesinde onlara hücum edip, büyük bir bozguna uğratarak, bu Moğol devletini ortadan kaldırmışlardır.[26] 552 yılında meydana gelen bu hadiseden sonra Gök Türkler bağımsızlıklarını ilan edip devletlerini kurmuşlardı. Görüldüğü gibi Töleslerin, Gök Türklerin devletinin kurulmasıyla çok sıkı bir münasebeti vardır.[27]

Töles adı, II. Gök Türk Kağanlığının bağımsızlık mücadelesine dahil olup sonra bu devlete bağlananlar arasında da söz konusu edilir. Buna göre Tölesler o zamanki merkezin doğusundaydılar.[28] Töles kelimesi burada yukarıda işaret edildiği gibi genel bir ad değil belirli bir kabilenin adı olarak dikkate alınmalıdır. Yüzyıllar sonra Kıpçak ve Türkmen modellerinde görüldüğü gibi büyük Töles birliği dağılmasına rağmen bazı boylar aynı adı taşımaya devam etmiştir. Bilge Kağan'ın idaresine göre II. Gök Türk Kağanlığı tam anlamıyla kurulduktan sonra Töles ve Tarduş halkları düzenlenmiş, yabgular onların üzerine idareci olarak tayin edilmiştir.[29]

25 Kao-ch'e bölümleri ve boyları hakkında bkz.: Wei Shu 103. S. 2307-2311; Pei Shih 98, s. 3270-3271, ayrıca bkz.: Eberhard, *a.g.e.*, s. 72-73.

26 CS 50, s. 907.

27 Aynı yer.

28 BK, G, 13.

29 BK, D, 12.

Uygur Kağanlığının her alanda gerçek yükselticisi sayılan Bayan Çor (747-759), Şine Usu Yazıtında kendi ağzından hakim olduğu boyları sayarken söze Töleslerden başlamaktadır.[30] Bu durum Töles boy adının hiç kaybolmadan farklı boy grupları içine dahil olarak 21. yüzyıla ulaşmasının bir delilidir. Boy adları kişiler gibi hayatta kalma savaşını kazanarak yollarına devam etmişlerdir.

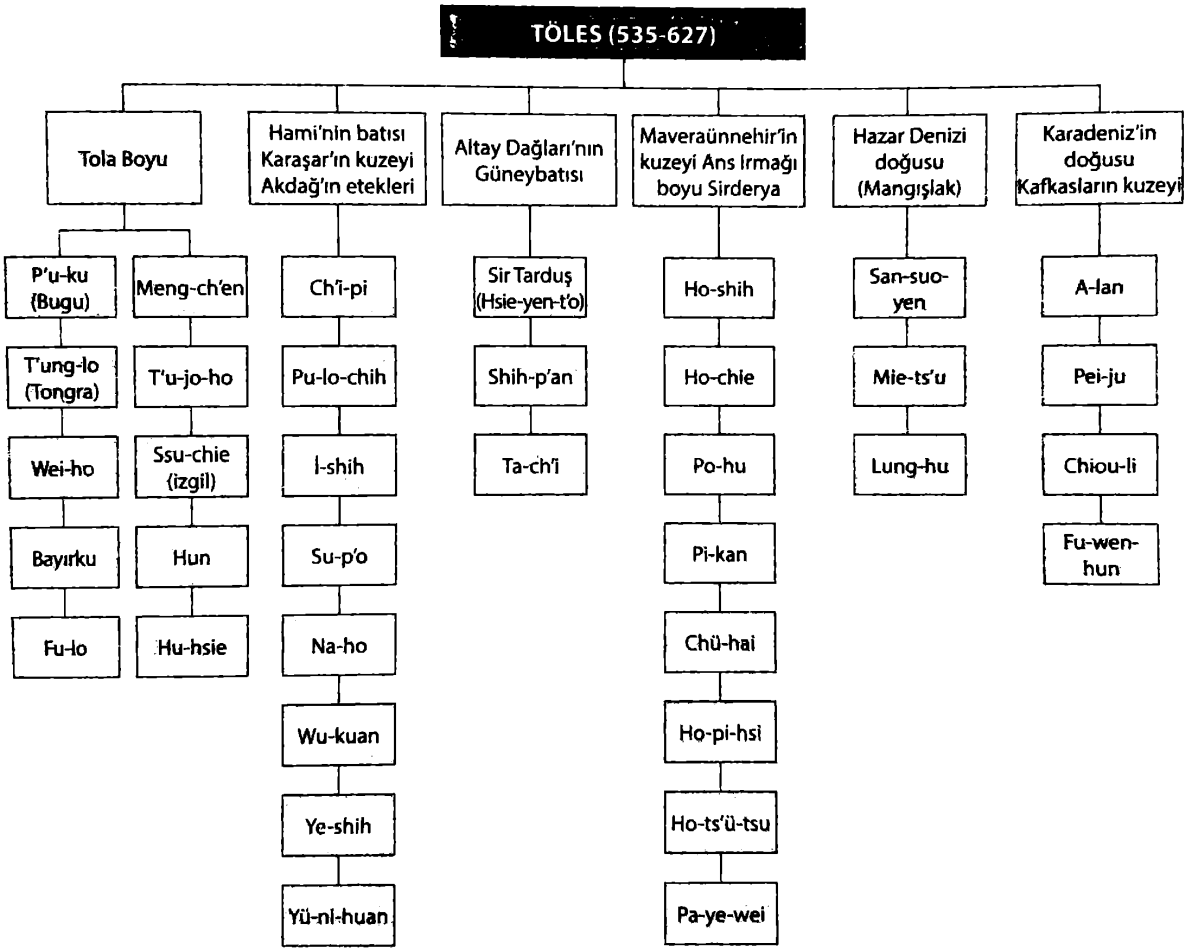

30 Şine Usu, K, 1.

GÖK TÜRK VE UYGUR DEVRİ GÜNEY SİBİRYA BOYLARI (6-9. Yüzyıllar)

Güney Sibirya'da uçsuz bucaksız alanları kaplayan taygalar (Sibirya ormanlarının özel adı) Türk tarihi için sadece bir orman değildir. Tarihin her döneminde Türk kökenli halklara yurtluk yapmıştır. Nitekim günümüzde de bu durum devam etmektedir. Sayılamayacak kadar Türk kökenli topluluk Kuzey Kutbu'na kadar dağınık vaziyette hayatını devam ettirmektedir.

Daha milattan önceki devirlerden başlayarak Türklerin birinci geniş boy halkası olan Ting-ling'lerin daha ilk dönemde orada sahne almaları bölgenin derinliğine ve önemine işaret eder. Türk dilinin tarihi gelişimi açısından da Sibirya'nın boyları ilgi çekicidir. Nitekim bunun izleri de hâlâ görülmektedir.

Bölgede yaşayan boyların, Türk kültürü açısından çok özgün bir yapıya sahip olmaları ve bunu günümüze kadar sürdürmeleri onları özel bir yerde konumlandırır. Bulundukları coğrafya itibarıyla sosyal yapı ve kültürel özelliklerini korumaları mümkün olmuştur. Bu diğer büyük Türk devletleri ile Çin, Tibet, İran gibi farklı iklim ve kültür ortamlarına uzak olmalarının sonucudur. Dış etmenlerden az etkilenmişler ve kendi kültürlerini korumayı başarmışlardır.

Bölge günümüzde incelendiğinde âdeta bir Türk kültür laboratuvarında gibi hissedilir. En eski Türk topluluklarının maddi ve edebi kültür kalıntılarının en orijinal Türk kültürü haliyle var olduğu görülür. Bu yüzden halk bilimciler, etnograflar ve antropologların saha çalışmalarını yürütmeleri gerekmektedir.

Belirtildiği gibi çok sayıda Türk kökenli boy bölgede yaşar. Bunlar hakkında kaynaklarda kısa kısa bilgiler bularak değerlendirme yapmaya çalışılmaktadır. Ama Türklerin en eski zamanlarda toprağı işleyerek tarım yaptığını, evler inşa ettikleri de burada öğrenilmektedir.

Güney Sibirya bölgesinin Türk kökenli halklar için başka bir özelliği daha vardır: Ötüken'de tutunamayan beylerin aileleri veya boylarıyla birlikte bu tarafa gelerek tayganın derinliklerinde kendilerine hayat hakkı bulmalarıdır. Bir anlamda eski Türk tarihinde kaybedenlerin kaçış ve sürgün bölgesi Güney Sibirya ormanlarının kapladığı alandır.

Güney Sibirya bölgesi, tarih öncesi çağlardan itibaren farklı insan topluluklarının yerleşim yeri olmuştur. Yazılı kaynaklar oluşmaya başladığında ise milattan önceki devirlerden itibaren bölgenin Türk kökenli boylar tarafından yurt edinildiğini görülmektedir. Her ne kadar yazılı kaynaklar meydana getirilirken uzak mesafede bulunmalarından dolayı bölge hakkında az bilgi verilse de bunlar tarih sahnesinde bazı sonuçlara varma imkânı tanımaktadır.

Bunlara ek olarak Sibirya Türk tarihi açısından eskilik ve derinlik anlamlarını birlikte taşır. Âdeta geçmişten günümüze süren uzun zincirli bir halka gibidir. Bu halkanın bazı zincirleri zayıf bazıları sağlamdır. Bazı zamanlarda tarihimizi aydınlatmakta, bazı zamanlarda belirsizliğe sürüklemektedir. Bunun suçlusu Sibirya'da yaşayan halklar değil, tarihi kaynakların haklarında çok ya da az bilgi vermesidir.

Aslında en eski devirlerde veya tarih öncesi dönemlerde Sibirya bünyesinde taşıdığı maddi kültür alanları ile önemli bir mihenk taşıdır. Afanasyevo, Okunyev, Andronovo, Tagar Taştık, Karasuk gibi kültürler ve etki alanları bunun bazı örnekleridir. Bu kültür alanlarında gün yüzüne çıkarılan antropolojik ve arkeolojik malzemeler sayesinde Türk tarihinin başlangıcı hakkında söz söylemek mümkün olmaktadır. Birçok araştırmacı en eski

Türk yurdunun Güney Sibirya'da olduğu konusunda hemfikirdir. Çok zengin maddi kültür malzemesinin tarihin başlangıcından günümüze, aradan geçen yüzyıllar içinde oransal açıdan azalması iklim değişiklikleri ve göçlerle açıklanabilir. Ancak göçlerin ekonomik ve siyasi temellere dayanan sebepleri vardır. Bunun da düşman baskısı ve nüfusun çoğalması sonucu bölgenin terk edilmesi şeklinde açıklaması olabilir (Ting-ling ve Kırgız vs. boyların başka bölgelere giderek yayılması gibi). Güney Sibirya'da yaşayan Türk kökenli kabilelerin göçebe hayattan önce ağaçtan evler yaptıklarını, bir çeşit yerleşik hayat yaşadıklarını vurgulamak gerekir. Bölgedeki boyları anlatan yazılı kaynakların bazılarının (Tu-po/Tuva) baharda karlar eriyince toprağı sürmelerini ve tohum ekmelerini bildirmeleri ilginç olup boyların yaşam tarzı hakkında evlerle birlikte önemli bir göstergedir.

Büyük Hun İmparatorluğu diye adlandırılan dönemden itibaren bilinen tarihle birlikte Güney Sibirya bölgesinin bugünkü anlamıyla Gorno Altay, Tuva, Hakasya ve civarları Türk tarihinde farklı bir işlev görmeye başlar. Çünkü otorite merkezi Moğolistan'da, Ötüken olarak adlandırılan Orhun Irmağı bölgesinde yükselmiştir. Bütün Orta Asya'yı hakimiyeti altına alan Hun, Göktürk ve Uygur devletlerinin odak noktası burası olmuştur. Dolayısıyla Türk tarihinin hareketliliği yüzyıllarca doğu-batı istikametinde gelişmiştir. Bu durumda Güney Sibirya kenarda kalmış gibi görünmektedir. Tarihi olaylarda fazla ön plana çıkmayan Sibirya sanki sessiz bir derinliğe bürünmüştür. Bu sessiz hava 1580'lerden sonra Rusya'nın adım adım bölgeyi işgaline ve hatta günümüze kadar devam edecektir.

Peki bu süreçte ne olmuştur? Öncelikle burası eski Türklerin sürgün bölgesi olmuştur. Aslında yukarıda vurgulamaya çalışılan ilk ana yurt, esas bölge korunarak barınma gibi özelliklerin yerine farklı görevler de yüklenmiştir. Bu durumu Sibirya'nın zor iklim şartları ile iletişim yollarının üzerinde bulunmayışına bağlamak mümkündür. Herhangi bir şekilde iktidar sahipleri ile çatışan ya

da küsmüş olan hanedan üyeleri kendilerine bağlı küçük gruplarla kuzeye çekilmişler ya da çekilmek zorunda bırakılmışlardır. Mesela 581 yılında yapılan seçimde kağanlık tahtına çıkamayan Gök Türk hanedanından Ta-lo-pien yanına kendi ailesini ve az sayıdaki adamlarını alarak Baykal Gölü havalisine çekilmiştir. Buralarda ormanların, dağların ve vadilerin arasında soyutlanmış bir şekilde yaşarlarken, tahtı elinde tutanların hem hışmından korunmuş hem de onları rahat bırakmışlardır.

Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Güney Sibirya'da Kırgızlar (Ke-k'un) ve Ting-ling'lerin yaşadığı Çin kaynakları tarafından bildirilmektedir. Kırgızlar, daha sonraki asırlarda çok seyrek de olsa tarih sahnesinde görünmüşlerdir. Adlarına yüzyılda bir kere rastlanırken, 7. yüzyıldan itibaren sıklıkla görünür olmuşlar; nihayet 840'tan sonra kesin varlıklarını hissettirmişlerdir. Bundan sonra hiç kaybolmayarak günümüze ulaşmışlardır. Buradaki Ting-ling kavramı çok daha fazla açıklanmaya muhtaçtır. Çünkü bu bölgede gösterilen Ting-ling'ler, arkasından Urallara kadar uzanmışlar, bütün Kuzey Kazakistan bozkırlarını kaplamışlardır. Kaynaklardan anlaşıldığına göre birçok alt boya ayrılan Ting-ling'ler, Batı Orta Asya'daki Türk kökenli boyların atalarının genel adıdır. Daha sonraki asırlarda görülen Kıpçakların ve Oğuzların ataları bu boy grubunun içindeydi. Bu boyun da ilk çıkış yeri Güney Sibirya'da Altay, Sayan ve Tannu-ola dağlarının etrafındaki vadilerdir.

Hunlardan sonra aradan asırlar geçer, ama yazılı kaynaklarda Sibirya'dan haber yoktur. Bunun sebebi kuzeyde tehlikeli büyük komşuları olmayan Çinlilerin bölge hakkında kayıt tutmamalarıdır. 552 yılında Göktürk devletinin kurulmasıyla çehre değişir. Göktürkler dolayısıyla onlara bağlanan kabileler hakkında bilgi ve belgeler çoğalır. Bugün dahi Altay Dağlarında yaşayan kabilelerin isimleri o devirde görülebilir (Tölengitler, Tuvalılar gibi). Orta Asya'nın bu bölgesi, devlette ağırlıklı merkezi rolü oynamasa da Göktürk Devleti'ne tabi olan ya da başkaldıran boyların

öyküleriyle perçinlenir. Doğu-batı yönü açısından incelendiğinde pek stratejik görünmeyen Güney Sibirya, aslında koruyucu, kendisine sığınanı bağrına basan, anaç bir konumu üstlenmiştir. Coğrafi özellikleri; dağların aralarındaki vadiler ve uçsuz bucaksız ormanlar herkesi korur. Gök Türk Devleti'nin hakimiyetinin ortadan kalktığı dönemde, iktidar sahibi olan Sir Tarduşlardan kaçan Ch'e-pi Tegin, Altay Dağlarına sığınmış, gücü 30 bin askere ulaşınca 646'dan sonra kendini kağan ilan etmek için bölgeyi terk ederek güneye gelmişti. Çünkü herkesten uzak ücra bir köşede kağanlığın herhangi bir önemi yoktu. Diğer taraftan Orhun Yazıtlarında da açıkça bildirildiği gibi devlete isyan eden Güney Sibirya boyları, ki bunların başında Kırgızlar ve Çikler geliyordu, üzerlerine yürünerek bastırılmıştır. Tonyukuk'un da yazıtında açıkça ifade ettiği gibi asilerin, yanında bölgenin çetin şartları ile mücadele edilmişti.

745'te Gök Türklerin yerini alan Uygurların 840 tarihine kadar süren iktidarlarında da aynı durum devam etti. Bölge boyları bazen itaat ettiler, bazen de amansızca karşı koydular. Neticede 840 yılında çok kuvvetlenmiş olmalılardı. Bunun en büyük göstergesi, bahsedilen tarihte Kırgızların 100 bin süvari ile Orhun'daki Uygur başkentini basıp Büyük Uygur Kağanlığına son vermeleridir. Bu olay Orta Asya tarihinde bir dönüm noktasıdır. Moğolistan coğrafyasını 50-60 yıl ellerinde tutan Kırgızların, güçlerini kaybedip geri çekilmesiyle Orta Asya'nın doğusunda Türk kökenli hiçbir topluluk hakim güç olamadı. Türklerin ağırlık merkezi batıya kaydı. Buna rağmen Sibirya tarihsel rolünü oynayıp, bünyesinde bulunan Türk kökenli kabileleri korumaya devam etti.

Bölge kabileleri Cengiz Han liderliğinde yükselen Moğol devletinin içinde kolayca yer aldılar. Hatta önemli roller oynadılar. Aradan geçen asırlar içinde Kırgızlar, Sibirya'yı terk edip Tanrı Dağları havalisine gelerek Kırgızistan'ı oluşturdular. Burada orman halkı anlamına gelen Oyrat halkından bahsetmek gerekir. Çeşitli kaynaklarda Kalmuk, Cungar gibi adlarla anılan bu halk

Sibirya'dan Altayları aşarak, 15-18. yüzyıllar arasında bütün Orta Asya'yı kasıp kavurdu. Sonuçta Mançu asıllı Çinliler tarafından yok edildiler (1756 yılı civarı). Yerlerinde kalanlar ise Rus istilasına boyun eğmek zorunda kaldı. Nihayet günümüze başta Gorno Altay, Hakasya ve Tuva gibi üç özerk cumhuriyette olmak üzere bölgenin Rus nüfusuyla birlikte yaşayan küçük kabileleri kaldı.

Sonuç olarak tarihin başlangıcında çok parlak olduğu anlaşılan Güney Sibirya (Altay, Tannu-ola, Sayan Dağları havalisi ve Baykal'ın doğusuna uzanan alan), aradan geçen onlarca yüzyılda önemini kaybettiğine dair bilgiler yazılı kaynaklara yansımıştır. Ancak tarihi, arkeolojik, antropolojik ve etnolojik açıdan Türk kültürüne ait çok fazla izi bünyesinde taşımaktadır. Buna karşın çok zengin doğal kaynaklara sahip olması gelecekte Sibirya'yı dünya üzerinde farklı bir konuma getirecektir. Belki de tarihin derinliklerindeki parlak günleri geri gelecektir.

Bölgenin doğu-batı yönünde uzanan İpek Yolu'nun uzağında bulunması, büyük devlet ve imparatorlukların merkezinin uzakta kurulması stratejik öneminin azlığına işaret sayılmaktadır. Ancak aslında durum böyle değildir. Tarihin en eski devirlerinden 10. yüzyıla hatta, günümüze uzanan kronolojik çizgide bir süreklilik görülmektedir. Yani en eski devirlerde yaşayan boyların isimleri günümüzde Güney Sibirya'sında özellikle Gorno Altay, Tuva ve Hakasya özerk cumhuriyetleri ile civarlarındaki alanlarda bulunabilir. Bölgenin maddi kültür değerleri; özellikle arkeolojik, etnolojik, antropolojik ve dil malzemeleri açısından son derece zengin olduğu bilinmektedir. Bu konuda yüzlerce çalışma yapılmış ve yayınlanmıştır.

Bu bölümde Çin kaynaklarında 10. yüzyıldan önce Güney Sibirya ve yakın çevresi hakkındaki bilgileri toplayıp değerlendirdik ve iki ana döneme ayırarak ele aldık. Çok uzun ve geniş olan Hun döneminde burada karşımıza Ting-ling'ler çıkmaktadır ve arkasından 6-10. yüzyıllar arası ağırlıklı olarak eski Kırgız boyları, Tuvalılar, Tölengitler gibi grupları değerlendirdik.

Her ne kadar bunlar hakkında yazılı kaynaklar az bilgi verse de maddi kültür kalıntılarının fazlalığı yaşayan toplulukların sayıları, nüfusları ve hatta kültürel yapıları hakkında bize çok değerli bilgiler verir. Bu bilgiler çok dikkatli değerlendirildiğinde özgün bir kültür hazinesi ortaya çıkar. Şimdi İslam öncesi dönemde Sibirya'da yaşayan Türk kökenli toplulukları birer birer değerlendirebiliriz.

KIRGIZLARIN SÜREKLİLİĞİ

Güney Sibirya'da yaşayarak en fazla tarihi etki yaratmış ya da rol oynamış boy Kırgızlardır. Bu boy hem dikey hem de yatay olarak bıraktığı izlerle Türk tarihinde özgün bir yere sahiptir.

Tarihin derinliklerinden günümüze kadar varlığını sürdürme başarısını gösteren Kırgızlar, İslam öncesi dönemde Yenisey Irmağı'nın kaynaklarının doğduğu havalide yaşıyorlardı. Çin ve İslam dünyası gibi yazılı kaynakların üretildiği alanlara çok uzakta bulunmaları yüzünden onlar hakkında az bilgiye sahibiz. Çünkü onlarla daha az ilişki kurulmuş, fazla tanınmamışlardır.

İlk büyük Türk imparatorluğu Asya Hunlarına M.Ö. 202 yılından önce bağlanan Kırgızlar, o zaman Çin kaynaklarındaki isimlerinin ilk transkripsiyonu ile "Ke-k'un" (okunuşu gı-kun) olarak tanınıyorlardı. M.Ö. 46'da bir kez daha Hunlara tabi olmak zorunda kalan bu Türk kökenli boy, aradan asırlar geçtikten sonra M.S. 558 yılında Mukan Kağan'ın ülkesini genişlettiği ve Gök Türk Kağanlığı'na bağlandığı bir dönemde onlardan haberdar olunmaktadır. Nitekim bu dönemde Mukan Kağan, Orta Asya birliğini gerçekleştirmişti. I. Gök Türk Kağanlığı'nın güçlü olduğu dönemde devlete bağlılığını koruyan Kırgızlar, 648 yılında Gök Türklerin zor durumda olmasından faydalanarak Çin ile siyasi münasebet kurdu. II. Gök Türk Kağanlığı devrinde de bazen isyan ettiler. Daha sonra da zaman zaman isyan teşebbüslerine rağmen Kırgızlar, Uygurların uzun süre egemenliklerini

tanıdı. Ancak durum böyle devam etmedi. Nihayet, 840 yılında Büyük Uygur Devleti'ni yıkmak suretiyle bağımsızlıklarını kazanabildiler. 920 yılında doğudan gelen Karahıtaylar (Kıtanlar), onların devletini ortadan kaldırdı ve Ötüken'den eski yurtlarına Altay Dağlarının kuzeydoğusu ile Sayan Dağlarının kuzeyindeki sahaya sürüldüler. Aradan asırlar geçtikten sonra 13. yüzyıl başlarında Cengiz Han liderliğinde kurulan Büyük Moğol-Türk imparatorluğuna katılarak onların ordusunda yer aldılar.

Kırgızların en eski yurdunun; yani esas anayurtlarının Kögmen Dağlarının kuzeyi ile Yenisey Irmağı'nın ve kollarının doğduğu havza olduğu anlaşılıyor.[1] Etimolojik çalışmalarla etüd edilen Kırgız adının kelime anlamının "kır-gezmek"ten veya "Kırk Oğuz"-dan (Kırk Kabile) geldiği konusunda önemli teoriler var.[2] Çince metinlerde ise Kırgız ismi ilk defa "Ke-k'un" (M.Ö. 202) olarak kaydedilmiştir. Bu Kırgız isminin tarihte bilinen ilk transkripsiyonudur. Daha sonra "Chien-k'un" (M.Ö. 46) şeklinde zikredildiğine rastlıyoruz. Gök Türklerin ilk zamanlarında (555'lerde) "Ch'i-ku", 648 yılı dolaylarında "Chie-ku", Büyük Uygur Kağanlığı döneminde (744-840) "Chie-ku", "Hsia-chia-ssu", "Chia-chia-ssu" ve "Ho-ke-ssu" gibi isimlerle yazılmışlardır. Bunların hepsi Kırgız isminin değişik transkripsiyonlarıdır.[3] Fakat anlaşıldığı gibi "Ho-ke-ssu" okunuşu Kırgız ismine en yakın olanıdır. Çünkü 8. ve 9. yüzyıllarda Çinliler, Kırgızları doğrudan temasla daha yakından tanıma fırsatı elde etmişlerdi. Dolayısıyla Kırgız adını aslına yakın bir şekilde duydular ve telaffuz ettiler, sonra kendi dillerinde transkripsiyonunu yaptılar.

---

1 Taşağıl, *Boylar...*, s. 92-106.

2 Bkz.: L. Ligeti, "Kırgız İsminin Menşei", *Türkiyat Mecmuası*, I, 1925, s. 231-249; Louis Bazin, *Les Calendriers Turc Ancien et Mediavaux*, Lille 1974, s. 103; E. G. Pulleyblank, "The Name of the Kirghiz", *Central Asiatic Journal*, 34, 1990, s. 98-109.

3 SC 110, s. 2893 HS 94A, s. 3753; HS 94B, s. 3800; HTS 215B, 6149; WHTK 2724a; TC 6729c; CS 50, s. 909. CTS 194A, s. 5165; HTS 215A, s. 6041. WHTK 2724a,b; TC aynı yer; HTS 217B, s. 6149-6159. WHTK 2724b; 2724a,b.SS 84, s. 1879; PS 99, s. 3303. Ayrıca bkz.: Taşağıl, *Boylar.*, s. 74.

En Eski Kırgızlar ve Hunlar

Kırgızlardan tarihte ilk defa Büyük Hun İmparatorluğu'nun Ch'an-yü'sü Mo-tu'nun (M.Ö. 209-174) hükümdarlığı sırasında söz edilmiştir.[4] Buna göre Hunların kuzeyinde bulunan Kırgızlar, Ting-ling, Ch'ü-she, Hun-yü ve Hsin-li gibi boylar arasında yaşıyorlar ve adları Ke-k'un (Çincede) ismiyle telaffuz ediliyordu. Muhtemelen M.Ö. 203-202 yılları dolaylarında adı sayılan diğer kabilelerle Hun siyasi birliğine girerek Mo-tu'ya bağlanan Kırgızlardan bundan sonra söz edilmez. Bu dönemde Altay Dağlarının kuzeydoğusunda Kem Irmağı civarında yaşadıkları anlaşılıyor.[5]

Aradan yüzyıldan fazla zaman geçtikten sonra M.Ö. 99'da iki Çinli general Li Ling ve Wei Lü, Çin'deki Han hanedanından kaçıp Hunlara sığındılar. Onları merkezde tutmayan Hun hükümdarı, bu generallerden Wei Lü'yü Ting-ling'ler üzerine, Li Ling'i ise Kırgız ülkesine göndererek yönetici yaptı.

M.Ö. 52 yılı itibarıyla Asya Hun İmparatorluğu merkezinde siyasi çalkantılar patlak verince mücadeleyi kaybeden Chih-chih ve taraftarları kardeşinden ayrılarak batıya doğru göçe başladı. Amacı bağımsız bir Hun devleti kurmaktı. Batıya, Kazakistan bozkırlarına doğru ilerlerken karşısında çıkan Kırgızları yenilgiye uğrattı.

Chih-chih Ch'an-yü tarafından M.Ö. 46 yılında yenilgiye uğratılan Kırgızlar, adı geçen hükümdara itaat etmek zorunda kaldılar. Çince metinlerde bu defa Chien-k'un adıyla bahsedilen Kırgızlar, Chih-chih tarafından yenilince devletin doğusundaki asıl merkezine 7 bin li (3710 km) mesafede bir yere gitmişlerdi. Bu ifadeyle uzaklaşılan yerin Kuzeybatı Kazakistan bozkırları olduğu aklımıza gelir. O esnada Güneydeki Kuca'ya (Ch'ü-she) ise 5.000 li (2.650 km) uzaklıkta oldukları bildirilir. Bu da Kırgızların esas yurtlarına çekildikleri sonucunu akla getirir. Söz konusu bölge Altay Dağlarının kuzeydoğusuna ve Tannu-ola ile Sayan

4 SC 110, s. 2893; HS 94A, s. 3753.

5 HS 94B, s. 3800.; Li Ling'in biyografisi HS 54 s. 2450-58'de bulunmaktadır.

Dağlarının (Kögmen) kuzeyinde yer almaktadır. Kırgızlara dair bilgi bulunmayan bu devir öncesinde Wu-sun'ların yaşadığı Isık Göl'ün kuzeyine doğru yayıldıklarını; ancak Chih-chih Ch'an-yü tarafından mağlup edilince tekrar eski bölgelerine döndükleri sonucunu çıkarıyoruz.[6]

Bu bilgilerin dışında Hun döneminde Kırgızlarla ilgili kayıt yoktur. Hiçbir yerde ve olayda adlarından bahsedilmemektedir.

Gök Türk Devrinde Kırgızlar

Kırgızların, Gök Türk Devleti'nin kuruluşundan itibaren tarihi metinlerde yeniden yer almaya başladığı görülmektedir. Aslında Kırgızların Gök Türk Devleti kurulmadan önce köken efsanelerinde adları görülür. Gök Türklerin ikinci köken efsanesinde Abakan Irmağı ile Kem Irmağı'nın arasında yaşadıklarından söz edilir. Buna göre:

> Gök Türklerin atalarından Ni-shih-tou'nun oğullarından birisi değişip, beyaz ördek olmuştur. Unvanları Ch'i-ku idi. Ve Abakan (A-fu) Suyu ile Kem (Chien) Suyu arasında yaşıyorlardı.

Efsanevi kayıt olması sebebiyle çok fazla ilmi değeri bulunmayan bu bilgiden yine de Kırgızların 552 yılından önceki dönemde Kem Irmağı ile Abakan Irmağı arasında yaşadıkları sonucunu çıkarılabilir. 553 yılında Gök Türk Kağanlığının başına geçen Mukan Kağan, 555 yılında devletini hızla büyütmeye başlamıştı. Bu yılda doğudaki Ch'i-tan (Kıtan) kavminin yenilmesinden sonra Mukan'a kuzeylerindeki Kırgızlar itaat etmişlerdi. Aynı dönemde Kırgızlar hâlâ Yenisey havzasında bulunuyorlardı. Kaynaklarda Kırgızlar üzerine herhangi bir seferden bahsedilmemesi ve Mukan Kağan'ın diğer zaferlerinden farklı olarak "itaat altına alındı" ifadesinin kullanılması, onların kendiliğinden hızla yükselen Gök Türk Devleti'ne bağlandığı sonucunu çıkarmamıza neden

6 HTS 217B, s. 6149; TC 6729c; WHTK 2687a.

olur.[7] Çünkü bu dönemde Mukan Kağan, Orta Asya birliğini sağlamaya çalışıyordu. Nitekim bunu başaracaktı.

Bizans elçisi Zemerkhos, 568 yılında Batı Gök Türklerini idare eden İstemi Yabgu'nun yanına Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Aktağ'a gittiğinde kendisine bir Kırgız kızı sunulması[8] bilgisi ilginçtir. Buna ek olarak Kırgızların Gök Türk Kağanlığının önemli bir unsuru olduğu, 572 yılında Mukan Kağan için düzenlenen cenaze töreninden de anlaşılmaktadır. 572 yılında Mukan Kağan ölünce onun yas törenine katılan kavimler arasında Kırgızların temsilcilerinin bulunduğu da bildirilir. Çin kaynaklarının haber vermediği bu olayı Orhun Yazıtlarından öğreniyoruz.[9]

Başta iklim değişikliği ve başarısız yönetimler sebebiyle Gök Türk Kağanlığı zayıflamaya yüz tuttu. 630 yılında Batı ve Doğu Gök Türk devletleri yıkılarak Çin'deki T'ang hanedanına itaat ettiler. Neticede üzerlerindeki Gök Türk hakimiyeti zayıflayan Türk boyları harekete geçtiler. Orta Asya'da yaşayan hanedandan olmayan diğer Türk boyları bağımsız hareket etmeye başladılar. Sir Tarduşlar bunların en kuvvetlisi konumundaydı ve kendi kağanlıklarını kurdular. 627 yılını takip eden zaman sürecinde Sir Tarduşlara bağlandığı anlaşılan Kırgızlar onlar tarafından gönderilen bir ilteber (boyların kendi beylerinin devlet hiyerarşisindeki karşılığı, yani resmi makamlı boy beyleri, bu unvan da vali karşılığı olarak değerlendirilmelidir) tarafından idare ediliyorlardı. Bunun yanında Ch'i-hsi-pei, Chü-sha-p'o-pei ve A-mi-pei adlarında üç Kırgız idareci (bey) de yönetimde söz sahibiydi.

Moğolistan ve Güney Sibirya'da yaşayan diğer Türk boylarının çoğu onlara itaat etmişti. Bu arada Gök Türk hanedanından Ch'e-pi Tegin, Karluk ve Kırgız (Chie-ku) gibi Türk boylarını kendine bağlayarak kuvvetlendi. Daha sonra kendini kağan ilan eden, adı

7 CS 50 s. 908; PS 99, s. 3285; TT 1067c.

8 Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (çev. Sadrettin Karatay), Türk Dil Kurumu, Ankara, 1986, s. 66.

9 KT, doğu,4 ve BK, doğu, 5.

geçen Tegin, Çin'deki T'ang İmparatorluğu'nun entrikaları sonucunda etkisiz kılındı. 648 yılında cereyan eden bu hadiseler nedeniyle Karluk, Sir Tarduş, Bugut (P'u-ku) ve benzeri Türk boyları elçi gönderip Çin imparatoruna hediyeler sunmuşlardı. Ortaya çıkan bu fırsatı değerlendirmek maksadıyla Kırgızlar da bu esnada elçi göndererek Çin imparatoruna kendi ülkelerinde yetişen mallardan hediye verdiler. Ardından reisleri ilteber unvanlı Shih-poch'ü A-chan adlı şahıs T'ang sarayına geldi. İmparator T'ai-tsung onun şerefine eğlence tertip etti. 650 yılını takiben Gök Türk ülkesi askerî valiliklere bölündüğü zaman Kırgız (Chien-k'un) askerî valiliği de ihdas edildi.[10] Kırgız reisi ilteber, askeri vali ve sol istihkam (savunma) generali ve de Li-yen-jan Tu-hu (genel askeri vali) olarak tayin edildi. Bundan sonra imparator Kao-tsung zamanında (650-683) tekrar Çin sarayına elçi gönderdiler.

Buraya kadar bahsettiğimiz bilgileri aldığımız Çin kaynaklarının dışında Türkçe yazılı kitabelerde de Kırgız adı defalarca kaydedilmiştir. İlteriş Kutlug Kağan'ın 692 yılında ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Kapgan, devleti her alanda güçlendirmeye başlamıştı. Tonyukuk kitabesinden anladığımız kadarıyla Çinliler, On-ok ve Kırgızlarla anlaştılar. On-ok ve Kırgızlar Altay Dağlarında oturacaklar, Çinlilerle anlaşıp Gök Türk Kağanı Kapgan'a saldıracaklardı. Ancak Kapgan ve Tonyukuk idarelerindeki Gök Türk ordusu 696-697 kışında Kögmen Dağlarını aşarak, Yenisey Irmağı kollarından Anı Irmağı kıyısında Kırgızları çok ağır bir bozguna uğrattı. Kırgızların hanı dahi orada öldürülmüştü. Ölen Kırgız Kağanına atfen 716 yılında Kapgan Kağan, Bayırkuların pususunda katledildiği zaman, yeni kağan Bilge tarafından onun adına balbal (eski Türklerde ölen önemli kişilerin, hükümdar ya da herhangi bir beyin, öldükten sonra sağlığında öldürdüğü düşman sayısını belirtmek için dikilen yazısız ince uzun taşların adıdır) dikilmiştir.

10 CTS 194A, s. 5165; HTS 215A, s. 6041; HTS 217B, s. 6149; TC 6729c; WHTK 2724c.

Kırgızlar, 708 yılında Çin'deki T'ang İmparatorluğu ile doğrudan temasa geçmişlerdi. Bunun neticesinde isyan etmiş olmalılar ki 710 yılında Bilge ve Kül Tegin kardeşler tarafından yeniden mağlup edildiler. 731 yılında Kül Tegin öldüğü zaman cenazesine Kırgızlardan İnançu Çor da katılmıştı.

708 yılında Kırgızlar, tekrar Çin'e elçi göndererek kendi ülke ürünlerinden sunarak iyi ilişki talebini yinelediler. Arkasından 713-755 yılları arasında tam dört kere daha Çin sarayına elçiler yollayarak tekrar hediye verdiler. Bu durum her ne kadar arada engeller olsa da onların Çin'e ulaşmaya gayret ettiklerini, bağımsızlık yolunda çaba gösterdiklerine işaret eder.

II. Gök Türk Devleti yıkılıp yerini Uygurlara bırakınca ilk Kağan Bayan Çor (745-759) devletin birliğini sağlamak maksadıyla Kırgızlarla savaşmıştı. 779 yılından önce Bögü Kağan tarafından mağlup edilen Kırgızlar, onu öldürüp yerine geçen Tun Baga Tarkan'dan (779-789) da ağır bir darbe yediler.

800'lü yılların başında Kırgızların yine Uygurlarla savaşıp yenildikleri görülmektedir. Uygurlardan Kutlug Bilge Kağan, Kırgızlar üzerine çıktığı seferde, onların reisini öldürdüğü gibi çok sayıda at ve sığır ele geçirmişti. Ayrıca Kırgızların Orta Asya'daki diğer boy ve şehirlerle yaptığı demir ticareti Uygurların kontrolüne girmişti.[11]

Kırgızların Yükselişi

758'de Uygurlar tarafından yenilerek kesin şekilde bir itaat altına alındılar. Bundan sonra Büyük Uygur Kağanlığı'na dahil olduklarından Çin ile resmî temas kurma fırsatı elde edemediler.

---

11 Yazıtlarda Kırgızlar için bkz.: KT, D, 4, 14, 15, 17, 18, 21, 24, 25, 36, K,13; BK, D, 5, 12, 15, 17, 20, 26; T, I, 2, 4, 5, 6, Suci 1-11; Şine Usu 10; KT, D, 17-18; BK, D, 15, 17; T, I, 3, 4, 6, 5; KT, D, 25; BK, D, 20, KT, D, 35, 36; BK, D, 26, 27. Ayrıca bkz.: René Giraud, *L'empire Des Turcs Celestes*, Paris 1960, s. 175; Bazin, *Les Calendriers...*, s. 226.
KT, K, 13. Ayrıca bkz.: Şine Usu, doğu,10; Ögel, "Şine Usu Yazıtının tarihi Önemi", *Belleten*, S. 59, 1951, s. 361-379; Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s. 26, 126; Suci, 1-11; H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1987, s. 234 vd.

Bu dönemde kaynaklarda Uygur hakimiyeti altında Kırgızların adının "Chia-chia-ssu" şeklinde değiştiği görülmektedir. Anlamının "sarı-kızıl yüzlü" demek olduğu bildirilmiştir. Dolayısıyla Hunlar devrindeki Kırgızlar hakkında verilen bilgiler doğrulanır. Aynı sıralarda Kırgızlar, yine de Karluk, Tibet, İran (Ta-shih) gibi boy ve devletlerle ilişkilerini sürdürdüler.

Uygurlar, kendilerine tabi olduktan sonra onların reisi A-je'ya makam ve unvanlar sunmuşlardı. Aradan uzun süre geçip Uygurlar kuvvetten düşünce, A-je bağımsız kağanlığını ilan etti. Uygurlar onların bağımsızlığına kendi siyasi çıkarları açısından müsaade edemezdi. Bundan dolayı Uygurlar, onların üzerine bazı kumandanlarını göndererek isyanı bastırmaya gayret gösterdiler. Ancak Uygur kumandanları kuvvetli Kırgız ordularıyla baş edemediler. Bu arada Uygur Kağanlığı zayıflamış ve yöneticileri birbirine düşmüştü. Bunlardan biri Kırgızların yanına gidip onların liderini Uygur Kağanlık merkezine saldırmaya ikna etti.

Üstelik Uygur kumandanlarından Küllüg Baga (Chü-lü Moho), Kırgız Kağanı A-je'ya rehberlik ederek Uygur Kağanının merkezini bastırttı. Herhangi bir başarı gösteremeyerek yenilen Uygur kağanı Ho-sa (Hazar) öldürüldü (840). Diğer bütün Uygur kumandanları ve teginleri de mağlup olmaktan kurtulamadı. Uygurların altından otağı ve Çin asıllı T'ai-ho prensesleri Kırgızların eline geçti. Kazandığı bu galibiyetten sonra Kırgız kağanı kendi merkezini Uygur kağanının merkezine 15 günlük mesafede olan Lao Dağı'nın güneyine nakletti. Ardından 840 yılının Eylül ayında Kırgızların ani hücumuna maruz kalan Uygurların bir kısmı güneye doğru ilerlemiş, 60 li (30 km) genişliğindeki bir alana yayılan kitlenin göçünden Çin halkı çok korkup, kendi ülkelerinin içlerine kaçmaya başlamıştı. Mağlup Uygurlardan Üge, 841 yılının baharında kağanlığını ilan ederek ordugâhını Ts'o-tzu-shan'da kurdu. Bu sırada Çinli devlet adamı Li Te-yü devreye girmiş ve Uygurların eskiden Çin'e yaptığı yardımları hatırlatarak onların himaye edilmesini sağlamıştı.[12]

12 TFYK 997, 14a; TCTC 246.

Çin ile Yakınlaşma Faaliyetleri

Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca T'ang İmparatorluğu ile Kırgızlar arasında engel kalmamıştı. Dolayısıyla doğrudan iki ülke arasında ilişki kurma imkânı doğdu. Kırgızlar, elde ettikleri büyük zaferden bir yıl sonra on tarkandan (II. Gök Türk Devleti döneminde sıkça kullanılan bu unvanın hanedandan gelen ordu kumandanı ve vezir gibi anlamları olduğu düşünülmektedir) oluşan bir elçi heyetini Çin'e gönderdiler. Heyetin gayesi Kırgızlarla Çin arasında iyi ilişkiler tesis etmek ve Uygurların elinden alınan T'ai-ho prensesi iade etmekti. Çin asıllı prenses ülkesine gönderilirse T'ang sarayı Kırgızlara daha iyi davranabilirdi, fakat onların dileği gerçekleşmedi. Çünkü ağır darbe almalarına rağmen hayatta kalabilen Uygur Kağanı Üge, Kırgız elçilik heyetini yolda bastı ve tarkanların hepsini öldürerek, prensesi ele geçirdi. Neticede Çinli prenses aslında Uygur hatunu ülkesine geri gidemedi.

Bu arada Çin imparatoru yiyecek sıkıntısı çeken Uygurlara 20 bin ölçek tahıl vermiş ancak yerleşmeleri için Çin'in içlerine girmelerine müsaade etmemişti. Onların tamamen yok olmaları Çin'in çıkarları açısından uygun değildi. Zayıf bir Uygur siyasi birliği Çin'deki T'ang hanedanı tarafından kolayca kullanılabilirdi. Zaten takip eden süreçte Uygurlar arasında anlaşmazlıklar çıktığı için herhangi bir birlik oluşturamadılar. Bu da istikrarlı bir devlet kurmalarını engelledi. Bir başka ifade ile eski kağanlıklarını diriltecek[13] gücü bir daha elde edemediler.

Kırgızlar, yaklaşık bir asır süren Büyük Uygur Kağanlığı'na son vererek Ötüken bölgesini ele geçirmişlerdi. Akabinde bağımsızlıklarını ilerletmek ve sağlam bir devlet kurmak için harekete geçtiler. Çin'deki T'ang hanedanıyla iyi ilişkiler kurma teşebbüsleri, arta kalan Uygurların Kağanı Üge tarafından elçileri öldürülmek suretiyle başarısızlıkla sonuçlandırıldı. Bunun üzerine 842 yılının sonbaharında Kırgızlar, T'ang hanedanına bir elçi daha

13 Bu hadiselerin teferruatı için bkz.: Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Tai-pei, 1967, s. 47 vd.

göndererek, T'ai-ho prensesin durumunu sordular ve öldürülen tarkanların intikamı için Uygurlara saldırmak üzere izin istediler. Çünkü Uygurlar, o sırada Çin'in himayesinde bulunuyordu.[14]

Kırgızların Kağanlık Kurmaları

İçinde bulunduğu zor duruma rağmen Üge Kağan her fırsatta T'ang İmparatorluğu topraklarına saldırıyordu. Neticede çeşitli entrikalarla Üge Kağan'ı zor duruma düşüren Çinliler, Sha-t'o ve Ch'i-pi gibi kendi idareleri altındaki Türk boylarıyla harekete geçerek Üge Kağan'a baskın düzenlediler. Çarpışmalar sırasında yaralanan Üge, T'ai-ho prensesi ve diğer ağırlıklarını savaş meydanında bırakarak Hei-ch'e-tzu (Kara Arabalı Oğulları) kabilesinin yanına sığındı. Çinli prenses de kendi ülkesine teslim edildi.

843 senesinin başlarında Kırgızlar, Chu-wu-he-suo başkanlığında bir elçilik heyetini daha T'ang hanedanına yollayarak yeni kurdukları devletin tanınmasını istediler.[15] Adı geçen elçi ancak üç sene sonra bu imparatorluğun başkentine varabildi. İmparator onun gelişinden çok memnun olmuştu. Hemen teşrifat işlerinden sorumlu vezir Chao Fan'a karşılık olarak Kırgız ülkesine gitmesini emrettiği gibi, Li Te-yü'ye Kırgızlar hakkında teferruatlı bir rapor hazırlaması talimatını verdi. Chao Fan'ın götürmesi için imparator tarafından Li Te-yü'e bir ferman hazırlatıldı. İmparator fermanda, Kırgız kağanının sağlık, başarı ve mutluluk içinde olmasını diliyor, başarılarının ve ününün Çin sarayının kapılarına kadar ulaştığını belirtiyor, ardından Kırgız Kağanının cesaretini, aklını kabiliyetini övüyordu. Bundan sonra tarihin derinliklerinden o vakte kadar meydana gelen Kırgız-Çin ilişkilerini açıklayarak, bütün yabancı kavimlerin Çin'e tabi olduğu zamanları vurguluyordu.

14 TCTC 246.

15 CTS 18A; HTS 217B, s. 6150.

Sonra kendi tahta çıkışından ve Kırgızlarla eski ilişkilerini sürdürmek istediğinden söz ederek Uygurların, 742 senesinden sonra aralarını açtığını söylüyordu. Uygurların Çin'e çok zarar verdiğini, fakat T'ang hanedanına en sıkışık anlarında yardım ettiklerini (Çin'deki isyanların bastırılması sırasında) ifade ederek şimdi Çin'in sınırlarında sığıntı olarak yaşadıklarını vurguluyordu. Kırgızlar tarafından mağlup edilince Çin'e yaklaştıklarını, fakat onların yardımlarına rağmen Çin sınırlarını sık sık taciz ettiklerini ve ani baskınlar düzenlediklerini ve bu yüzden Liou Mien adlı kumandanın onlara baskın yapıp Kırgızların sorduğu T'ai-ho prensesi kurtardığını ve Uygurların dağıldığını bildiriyordu. Bundan sonra Kırgızları, mağlup Üge Kağan'ın sığındığı Kara Arabalı kabilesine karşı hücuma davet ediyor, bu şekilde iki ülkenin dostluk kurabileceğini ve barış içinde yaşayacaklarını açıklıyordu. Bu yılın haziran ayında ise Wen-wu-ho adlı Kırgız elçisi Çin sarayına gelmiş; imparatordan eğer Uygurlar ile Kara Arabalılara saldırırlarsa kağanlıklarının tanınacağı konusunda bir cevap almışlardı. Aynı yılın başında Çinli devlet adamı Chao Fan'ın imparatoruna sunduğu rapordan Uygurların An-hsi (Kuca) ve Beşbalık'a (Pei-t'ing) taarruz ettikleri anlaşılıyor. Bunun üzerine Çin sarayında uzun tartışmalar yapıldı. Neticede Kırgızlara sefer düzenlenmemesine karar verildi. Çin imparatoru onların bu isteğine başka bir istekle cevap verdi. Onların isteği Kırgızların, Çin adına Üge Kağan'ın sığındığı Kara Arabalı (Hei-ch'e-tzu) kabilesine hücum etmeleriydi. Birkaç ay sonra Kırgızlar aynı teklifte bulunduklarında Çin imparatoru da aynı cevabı verdi; ancak onların cezalandırılması karşılığında Kırgız Kağanlığını tanıyacağını bildirdi. Gelişen olaylardan Kırgızların Çin'in karşı teklifini uzun süre kabul etmediği anlaşılmaktadır.[16]

16 Bu konuda bkz.: Tsai Wen-shen, *a.g.e.*, s. 155-159, 164-172; TCTC 247; TCTC 247; TFYK 994, 1b; TCTC 247 ve de Tsai Wen-shen, *a.g.e.*, s. 148-150, 152-153, TFYK 980, 19b; TCTC 247; CTS 18B; HTS 217B, s. 6150.

İki Beyaz Atla Gelen Elçi

Çinliler nihayet, 844 yılının Mart ayında Kırgızlarla, Uygurlar ve Kara Arabalı (Hei-ch'e-tzu) kabilesini cezalandırma konusunda bir anlaşma yapabildiler. Kırgızların elçisi Tirek İnanç (Ti-te i-ssu-nan-chu) iki beyaz atla ve mektupla T'ang sarayına gelmişti. Elçiye son derece hürmetle muamele edilmiş ve şerefine eğlenceler düzenlenmişti. Yapılan anlaşmaya göre o yılın sonbaharında Kırgızlar, hücuma geçecekler, Çin orduları ise You-chou, T'ai-yüan, Chen-wu, T'ien-te bölgelerinin birlikleri halinde hareket edip önemli geçitler üzerinde onları bekleyeceklerdi. Neticede Uygurlar ve Kara Arabalıların etrafa dağılan insanlarını yakalayacaklardı.

Kırgız kağanı A-je sonbaharda atların güçlenmesini fırsat bilerek Uygurlar ve Kara Arabalı kabilesine saldıracağını, bunun için Çin imparatorundan kesin sefer tarihinin kendisine bildirilmesini istedi. Bir yıl sonra Kırgız kağanına "Tsung-ying hsiung-wu ch'eng-ming" unvanını vermek üzere bir elçiyi göndereceği sırada Çin imparatoru Wu-tsung öldü. 845 yılının Nisan ayında Li Shih adlı bir elçi Kırgızlara doğru yola çıkmak üzere hazırlattırılmıştı. Yeni imparator Hsüan-tsung, kuzey komşularına karşı aynı politikayı devam ettirmek niyetini taşıyordu. Aslında imparator öldükten sonra Kırgızların kağan olarak tanındığı belgeyi götürecek olan elçi Li Shih, Kırgızların çok uzakta olduğunu, artık Çin'le baş edemeyeceklerini; bir başka ifade ile tehlike oluşturamayacaklarını ileri sürerek yeni imparatorun tanınma elçiliği işinden vazgeçmesini sağladı (846). Buna rağmen 847 yılında Li Ye başkanlığında bir Çin elçilik heyeti Kırgızların yanına giderek kağanlarına Ying-wu ch'eng-ming Kağan unvanını tevcih etti.[17]

Bu arada Kara Arabalı kabilesine kaçan Üge Kağan, etrafındaki insanların iyice azalması sebebiyle bundan sonra varlık gösteremedi. Onun birlikte hareket eden topluluğun insan sayısı sayısı 3.000'e kadar düşmüştü. Kendi veziri İ-yin Çor tarafından

17 HTS 217B, s. 6150; TCTC 248; TFYK 965, 15a; TCTC 248; CTS 18B.

Chin-shan'daki (Altay Dağları) bir yerde öldürüldü. Yerine kardeşi O-nie Tegin geçtiğinde artık Uygurların bu kısmı gücünü kaybettiğinden doğudaki Proto-Moğol Hsi kabilesine bağlanmıştı. Buna rağmen Çinliler Uygurların peşini hâlâ bırakmıyordu. Nitekim 847 yılında Chang Chung-wu adlı kumandanı göndererek, Moğol Hsi'leri ağır bir bozguna uğrattılar. Açıkta kalan Uygurlar bu sefer 500 kişi halinde başka bir Moğol grubu olan Shih-wei'lere sığındılar. Çinliler, onların yüzünden Shih-wei'lere de baskı yapınca O-nie Tegin, neticede karısı Ko-lu, oğlu Tu-ssu Tegin ve dokuz kişiyle birlikte batıya doğru kaçtı. Arta kalan Uygurlar yedi kola ayrılarak Shih-wei'ler tarafından idare altına alındı. Bu arada Kırgızlar kendi başbakanları Apa'yı 70 bin kişilik kuvvetle Shih-wei'lerin üzerine yolladı. Shih-wei'ler yenildi ve Uygurlar, Kırgızlar tarafından ele geçirilip Gobi Çölü'nün kuzey taraflarına götürüldüler. Dağlara ve ormanlara kaçan Uygurlar ise Doğu Türkistan istikametinde ilerleyip Kuca civarındaki Uygurları idare eden Menlig Tegin'e bağlandılar.

Alp İnanç (Ho-i-nan-chih) adlı bir devlet adamlarını, Çin'e 863 yılının Ağustos ayında gönderen Kırgızlar dediler ki:

> Bize klasik kitaplar (Budizmle ilgili) hediye etmenizi istiyoruz. Ayrıca her sene elçi göndererek Çin'i gezmek ve Çin takvimini öğrenmek isteriz. Bundan başka An-hsi bölgesinden itibaren bütün toprakları Çin hakimiyetine döndürmek için Uygurlara taaruz ederek onları cezalandırmamızı kabul etmenizi dileriz.[18]

Fakat imparator onların tekliflerini kendi çıkarlarına uygun düşmediğini düşünerek kabul etmedi. Eğer talepleri kabul edilip Uygurlar ortadan kaldırılırsa, meydana gelecek siyasi boşlukta kuvvetli bir Kırgız devleti doğabilirdi. Bu da eski devirlerde diğer Türk kağanlıklarının yaptığı gibi Çin için büyük tehlike oluşturabilirdi.

İ-chih-lien-chih adlı bir elçiyi 866 yılının sonunda gönderen Kırgızlar, "biz değerli atlarımızı göndererek elçinizi karşılayacağız.

18 TCTC 250.

Ayrıca Çin takvimi göndermenizi istiyoruz" dediler. Bu bir anlamda T'ang hanedanının siyasi üstünlüğünü kabul etmek anlamına geliyordu. Çünkü 585 yılında Gök Türklerden Işbara Kağan da Çin'deki Suei hanedanından saltanat devresi alarak onların üstünlüğünü kabul ettiğini ilan etmişti. Takip eden süreçte 860-873 yılları arasında Kırgızlar Çin'e üç defa elçi göndermişler ve hediye sunmuşlardı. Ancak bütün mücadelelerine rağmen en nihayetinde Uygurları kendi idareleri altına alamadılar. T'ang hanedanı kendi içindeki siyasi ve sosyal problemlerle uğraştığı gibi Kırgızların olumlu ya da olumsuz anlamda Çin'e katkı sağlamayacağını anlaşılmıştı. O dönemden sonra Çin açısından ihtiyaç duyulmadığı için herhangi bir ilişki kurulmadı. Bunun sonucunda hediye vermek, karşılığında unvan almak gibi konuları Çin tarihçi memurlar bir daha yazmadılar. Artık Çin ile Kırgızların bağlantısı kopmuştu. Ayrıca onlar açısından siyasi önemleri de azalmıştı. Çinli devlet yöneticileri, Kırgız ülkesinin T'ang hanedanı açısından fazla stratejik değeri bulunmadığı sonucuna varmaya başladılar.[19]

Bundan sonra Kırgızlar hakkında Çin kaynakları bilgi vermese de Kıtanların (Ch'i-tan) Çin'de Liao adlı devlet kurduktan sonra Moğolistan coğrafyasına doğru geldiklerini ve bölgedeki Kırgız varlığına son vererek, onların eski yurtlarına göç ettikleri değerlendirilmektedir.

Cengiz Han, kağanlığını genişletirken Moğolistan'ın batısındaki Nayman ve orta kuzeyindeki Merkitlerle mücadele etti. Onları yendikten sonra Yenisey havalisindeki Kırgızları da kendine bağladığı bilinmektedir (1207).

Batı Türkistanlılar Kırgız Ülkesinde

Arapça ve Farsça yazılı İslam kaynaklarında Kırgızlar hakkında çok az malumat vardır. Sadece Yenisey Irmağı'nın doğduğu kollardan söz ederler. İki yılda bir Maveraünnehir'e Kırgız

19 HTS 217B, s. 6150, 6151.

ülkesinden kervan gelirdi. Gelen mallar değerli kürkler, misk ve özellikle ok yapımında kullanılan ağaçlar (kayın) ve benzeriydi. Bunların karşılığında oradan Kırgız ülkesine başta dokuma ürünleri ve birçok ticaret malı giderdi. Kırgız kağanı, Kemcikeş adlı şehirde otururdu. Bundan başka şehirleri yoktu. Ölülerini yakan tek Türk kavmi olarak gösterilirler (bu bilgi doğru değildir; çünkü ölülerini yakan başka Türk boyları da vardır). Çadırlarda, keçeden kulübelerde otururlar, öldürücü oyunludurlar (kendi aralarında çok sert oyun oynarlar), ateşe taparlar. Onlara bağlı Furî isimli bir kabile vardı. Küseym adlı bir Kırgız boyu daha vardı. Kürk, misk ve hutüvv (boynuz) elde emek için avlanırlardı.[20]

Divanu Lugat'it-Türk'te de Kırgızların Türklerden bir cins olduğu açıkça ifade edilmiştir.[21] İslam coğrafyacılarının ve tarihçilerinin çok uzak bulunduğu bölgeye Maveraünnehir'e gidip gelmek çok zordu. Bu yüzden de belirttiğimiz gibi dönemi anlatan Arapça ve Farsça yazılı kaynaklarda Kırgızlar hakkında az bilgi toplandığı için çok kayıt tutulamamıştır.

Kırgızlarda Yaşayış

Kırgızların en kuvvetli olduğu zamanda 80 bin iyi yetişmiş asker çıkarabildikleri bilinmektedir. O sırada doğularında Kurıkan'lar, güneylerinde Tibetliler, güneybatılarında ise Karluklar bulunuyordu. Geleneklerinin büyük oranda Gök Türklerle aynı olduğu vurgulanmıştır.[22]

Kırgızların yaşadığı topraklar yazın çok sulu, rutubetli, bataklık haldeydi. Kışın kar yığılırdı; çok kar yağardı. Büyük ırmakların yarısı dahi donardı. İnsanların hepsi uzun boylu ve iri yarıdır. Kızıl saçlı, açık tenli ve yeşil gözlüdürler. Siyah saçlılara şanssız derlerdi. Kadın çok, erkek azdı. Değerli taşlardan dizili küpeler takarlar,

20 *Hudud'ül-Alem*, s. 96-97; Gerdizî, *Zeynül ahbar*, s. 260-261; Avfî, *Camii ül Hikâyât*, s. 488'tan Şeşen, *İslam Coğrafcılarına Göre Türkler*, s. 63, 64, 75, 91.

21 DLT, I, 381; Şeşen, *a.g.e.*, s. 28.

22 TT 200; TPHYC 199, s. 727.

geleneklerine sıkı sıkıya bağlıdırlar. Erkekler ellerine, kadınlar boyunlarına dövme yaparlardı. Eğlenceye düşkündürler.

Yıl başına "Mao-shih" (baş) ay derler ki, üç ay bir zaman birimi (mevsim) oluşturur. On iki ay bir yıl olur. Söz gelimi bir yıla "kaplan" derler. İklimleri çok soğuktur. Darı, buğday ve benzerlerini ekerler. Ezmek suretiyle un yaparlar. Üçüncü ayda ekip, dokuzuncu ayda toplarlar. Yemek ve içki yaparlar. Ayrıca sebze ve meyveleri yoktur. Atları kuvvetli ve iridir. Mükemmel savaşanlar "at başı" (reis) olurlar. Develeri, sığırları ve koyunları çoktur. Zengin çiftçilerde birkaç bin hayvan olabilir.

Besledikleri ve baktıkları hayvanlar çeşitlidir. Yabani hayvan olarak vahşi at, "Ku-t'u" (kotuz? yaban sığırı ya da Yak olabilir), sarı koyun, koç, kara kuyruk, geyik bulunur ki, kara kuyruklar ala geyiklere benzer ve kuyrukları daha büyük ve siyahtır. Balık olarak yedi-sekiz kadem (ayak) uzunluğunda Mie vardır. Mo-ken'ların ise kemikleri (kılçık) yoktur ve ağızları çenelerinin altında bulunur. Kuş olarak kartal, yabani ördek, saksağan ve yabani kaz vardır. Çam, kayın ağacı, kara ağaç, söğüt ve P'u çamı ağaçları bölgelerinde bulunmaktadır. Öyle yüksektirler ki; ok atılsa tepesine ulaşmazdı. En çok da kayın ağacı vardır.

Bölgelerinde maden olarak altın demir ve kalay çıkmaktadır. Her yağmurdan sonra demir elde edilirdi (yağmur dere yataklarının kenarlarındaki toprakları aşındırdığı için demir madeni açığa çıkar). Chia-sha adlı iyi cins demirden keskin silahlar yapılır ve Gök Türklere ulaştırılırdı.

Silah olarak okları, yayları ve sancakları (mızrakları) bulunmaktadır. Süvarileri kendilerine ağaçtan kalkan yapıp, ayak ve bacaklarını korurlardı. Bir de omuzlarına koydukları yuvarlak kalkanları imâl ederler ve bu şekilde kendilerini mızraklardan korurlardı.

Yönetim Biçimi

Devlet yönetiminde Kırgız hükümdarından başka altı makam vardır. Bunlar, başbakan (hsin-hsiang), tudun (T'u-tu), ch'ang-shih (sivil memur), general (chiang-chün), takan (Ta-kan) olmak

üzere isimlendirilmektedir. Yedi başbakan, üç tudun, on subayın hepsi askeri makamdırlar. Aynı zamanda, on beş yüksek memur bulunur. (O dönemde) General ve tarkan olarak kimse tayin olunmamıştı.

Reislerinin unvanı "A-je" idi. Bundan dolayı A-je soyadını taşıdıkları bilinmektedir. Bir sancak dikerek etrafında toplanırlar ve kızıl renge değer verirlerdi. Diğerleri ise kendi kabilelerine göre unvan almışlardı.

A-je, Yeşil Dağ'da (Ch'ing-shan) konaklardı. Etrafında duvar yerine çit ve keçeler birleştirilmek suretiyle yapılan Mi-t'e Ch'iht'o adlı çadırı vardı. Kabile reisleri küçük çadırlarda yaşarlardı. Askerler vazifeye çağrıldığında derhal hepsi harekete geçerler ve orduya katılıp askeri düzende yerlerini alırlardı.

Kırgızlarda Kültürel Durum

Elbiseleri değerli samur ve kunduzdandır. A-je, kışın samurdan yazın altından başlık takar. Ucu sivri, süslü ve altı tarafı bükülmüştür.

Halkının (maiyetinin) hepsi beyaz keçeden başlık takarlar, yanlarında bıçak ve bileği taşı taşımayı severlerdi. Milletinin giydiği elbise deridendir. Başlık takmazlar, kadınların elbiseleri yün ve ipekten imâl edilirdi. Elbiselerde kullanılan ipek, Beşbalık, Fergana ve İran'dan getirilirdi.

Samur ve yeşil fare kürkünü vergi olarak sunarlardı. Kabilelerin hepsi at kımızı ile et yerler. Sadece A-je etli pide gibi bir şey yerdi. Musikî aleti olarak, flüt, davul, pipa, Tatar pipası, düdük, plaka ve ziller vardı.

Deve ve arslan oyunları, at oyunları ve ip oyunları oynarlardı. Zamana bakmadan ruhlar arasında sadece otlara ve sulara kurban sunarlardı. Sihirbazlarına "kam" derlerdi. Evlenirken at ve koyun başlık parası olarak verilirdi. Zenginleri yüz veya bin koyun ile at verirlerdi. Biri ölünce yüzlerini kesmezler. Ceset yakılır, külleri ve kemikleri bir yıl sonra toprağa gömülürdü. Gömme işlemi sırasında yine ağlaşırlardı. Kışın ağaç kabuğundan örtülü evlerde otururlardı. Yazı dilleri de tamamen Uygurlarla aynıdır.

Kırgızların Hukuku

Kanunları çok serttir. Savaştan kaçanlar, memuriyetlerini iyi yapamayanlar, vatana ihanet edenler, hırsızlık yapanların cezası, baş uçurulması suretiyle verilirdi. Hırsızlık gibi suçların cezası da yine başı uçurulmasıydı. Hırsızlık yapan çocuğun başı babasının boynuna asılır ve o da ölünceye kadar bunu taşırdı.

Kırgızların Yaşadığı Yerler

Kırgızların başbuğu A-je'nin merkezinden, Uygurların merkezine deve ile kırk günde gidilebilirdi. Oraya giden elçiler, T'ien-te bölgesinden geçerek batıya (sağa) iki yüz li (100 km) gittikleri zaman Batı Shou-chiang-ch'eng adlı şehre varırlardı. Buradan kuzeye üç li gidildiğinde P'i-t'i-ch'üan adlı pınara varılır. Pınarın kuzeybatısından Uygur merkezine 1.500 li mesafe bulunmaktadır. Burada doğuya ve batıya giden iki yol vardır. Pınarın kuzeyinden giden yol doğu yoludur. Uygur merkezinin kuzeyine 600 li gidildiğinde Hsie-e adlı ırmağa ulaşılır. Nehrin kuzeydoğusunda Hsüe-shan (Kar Dağık) vardır. Orada su ve pınarlar çoktur. Ch'ing (Yeşil) Dağı'nın doğusunda Chien (Kem) Irmağı bulunmaktadır. Irmak tamamen kuzey-doğu istikametinde akar.

Doğuya gidildiğinde Po-ma T'u-chüe'lerin (Beyaz Atlı Türklerin) topraklarına varılır ki; onlar Tu-po, Mie-lie-ko, Wo-chih olmak üzere üç boydurlar. Onların da reislerine erkin denir. Kayın ağacı kabuğundan odalarını örterler. Büyük bir kısmı attan çok iyi anlar. Tahtadan yapılmış at üzerinde hızlı giderler. Bir ayağını tahta üstüne koyup koltuk değneğine dayanarak 100 adım giderler. Geceleri yağma yaparlar, gündüzleri dağılırlar. Kırgızlar onları itaat altına aldı, Kırgızlar eskiden çok kuvvetli bir devletti. Toprakları Gök Türklerinki kadardı. Gök Türkler kızlarını, reisleriyle evlendirirlerdi. Ülkelerinin doğusu Kurıkan, güneyi Tu-fan (Tibet), güneybatılıları Karluklara kadar dayanıyordu.

Başlangıçta Sir Tarduşlara tabîydiler. Sir Tarduşlar bir ilteber vasıtasıyla onların ülkesini idare etti. Buna ek olarak şeflerinden Ch'i-hsi-pei, Chü-sha-p'o-pei ve A-mi-pei adlarını taşıyan üç kişi tarafından beraberce idare ediliyorlardı. O zamana kadar Çin ile temasa geçmeye hiç teşebbüs etmemişlerdi.[23]

Kırgızların Maddi Kültür Kalıntıları

Kırgızların sanatı da diğer bozkır kavimleri ile benzerlik arz etmektedir. Ancak Kırgızlar, diğer Türk kavimlerinden uzak olduğu için, kendine özgü yanları da göze çarpmaktadır.

Kırgız sanat ve arkeolojisinin en önemli eserleri, Kopen mezarları, Uybat kurganları, Kapçal, Tuyuhtyansko gibi kurganlardan çıkarılmıştır. Bu sanat eserleri altın ve gümüş kaplar, at koşum takımları, ok, yay, kılıç ve hançerler, miğfer ve zırhlar, seramik kap eşyalar gibi nesnelerden oluşmaktaydı. Ayrıca ağaçtan yontulmuş hayvan figürlerine de rastlanmaktadır.

Bu sanat eserleri ve arkeolojik malzeme üzerinde yer alan tasvirler veya yontulmuş heykelcikler hayvan üslubu denen bozkır sanat türüne girmektedir. Bütün bozkır kuşağı sanatında olduğu gibi av sahneleri, Kırgızlarda da yaygındı.[24]

23 Kırgızların kültürü hakkında en teferruatlı bilgi WHTK 2724a, b, c, 2725a'da bulunmaktadır.

24 Taşağıl, *Türk Boyları*..., s. 103-106.

GÖK TÜRK VE UYGUR DEVRİ GÜNEY SİBİRYA BOYLARI (6-9. Yüzyıllar)

Az'lar

Orhun ve Tonyukuk yazıtlarından birçok Türkçe ad ve unvan öğrenilebildiği gibi boy adları hakkında da bilgi sahibi olunabiliyor. Azlar da bu boylardan biridir. Yazıtlar sayesinde II. Gök Türk Kağanlığı döneminde onlar hakkında bilgi edinilmektedir. Yaşadıkları yerin, Rusya Federasyonu'na bağlı Dağlık Altay Cumhuriyeti güneyinde yer alan Koşagaç bölgesi olduğu düşünülmektedir. Kuzey ve Kuzeydoğu Kazakistan da bu alana dahildir.

697 yılında Çinliler, Türgişler ve Kırgızlar kendi aralarında II. Gök Türk Kağanlığı'na saldırmak için ittifak yaptılar. Bunu haber alan Gök Türkler, Tonyukuk kumandasında Kırgızlar üzerine sefer düzenledi. Ancak sefere çıkmadan önce Tonyukuk, o toprakları daha iyi tanıyan bir rehber aramış ve Az boyundan birini bulmuştur. Kılavuzdan Az ülkesinin yolunun, Anı Irmağı kenarında olduğunu öğrendi. Ancak yolu bir atın geçebileceği kadar dardı. Kendisi o yoldan bir kez geçtiğini söyleyince Tonyukuk "bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz" dedi. Gök Türk ordusu yürüdü ve Ak Termel Irmağı'nı geçerek zaman kazandı. Son derece zorlu bir yolculuktan sonra Kırgızları gece uykuda bastılar. Söz edilen bilgilerden Az ülkesinin doğu sınırlarının Tuva'ya kadar uzandığı sonucunu çıkarmak da mümkündür. Fakat kılavuzun verdiği bilgiler doğru çıkmayınca Tonyukuk çok sinirlenmişti. Neticede kılavuz yanıldığı ya da

yanlış bilgi verdiği için boğazlanarak öldürülmek suretiyle cezalandırılmıştır.[1]

Gök Türk Kağanlığı'na karşı ayaklanmaların birbiri ardına patlak verdiği yıllar devam ederken 711 yılında Türgişler, Gök Türklerden ağır bir darbe yedi. Bu yılda Azlar da itaat altına alınmıştı. Anlaşıldığına göre Azlar isyan etmeseler de pek huzurlu değillerdi.[2]

711 yılında Türgişler mağlup edildikten sonra Az halkı da düzene sokulmuştu. Nitekim onların ve Türgişlerin kaganı tayin edilen Bars Bey, Bilge ve Kül Tegin'in kız kardeşleriyle evlenmesine rağmen isyan edince üzerine ordu gönderilmiş ve hükümdarları öldürülmüştür. "Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız boyları yeniden teşkilatlandırılmıştı."[3] Bu kayıttan Güney Sibirya'nın idari bakımdan yeniden organize edilerek düzenlendiği sonucunu çıkarılmaktadır. Azların, Türgişlerin kuzeyinde Kırgızlarla aralarında olduğunu tahmin ediyoruz. Azlar da Kapagan Kağan'ın sert politikasına karşı isyan edenler arasına katıldı. Ayrıca Bolçu savaşından sonra Türgişlerin içinde Az valisi ki o esnada Türgiş kaganının kumandanlığını yapıyordu ve Kül Tegin tarafından canlı yakalanmıştı (711).[4]

Azlar da Kapgan Kağan'ın yürüttüğü sert politikaya karşı isyan edenler arasına katıldı. 715 yılında Azlar, II. Gök Türk Devleti'ne karşı başkaldırmıştı. Bu esnada Kül Tegin 31 yaşındaydı ve birbiri ardına gerçekleşen savaşlarda Karlukları mağlup ettikten sonra Az boyunun üzerine yürüdü. Kara Göl'de yapılan savaşta Alp Şalçı Kır atına binen Kül Tegin, hızla Azlara saldırmış ve onların reisi İlteberi yakaladığı gibi halkını da mahvetmişti.[5] Bu tarihten sonra Azlar hakkında bilgi bulunmamaktadır.

---

1 T, 23, 24.

2 Taşağıl, *Boylar...*, s. 66-67.

3 KT D, 19, 20; BK D, 16, 17.

4 KT D, 38; BK D, 26.

5 KT K, 2, 3.

Chü Boyu

Bayırkuların kuzeydoğusunda yaşayan Chü boyu onlardan 500 li yani yaklaşık 235 km mesafede, altı günlük uzaklıkta bulunuyorlardı. Tola Irmağı'nın en doğu tarafları Bayırkuların alanı olduğuna göre bugünkü Kuzeydoğu Moğolistan onların yurdu olarak akla gelmektedir. Topraklarında ağaçların (orman) çok fazla olduğu bildirilen Chü'ler otluk araziye sahip değillerdi. Otsuzluk, geniş çayırların bulunmayışı ekonomik hayatını diğer boylara göre farklı kılıyordu. Ot olmayışı yüzünden at ve koyun yetiştirilmiyordu; onun yerine geyik evcilleştirilmişti. Böylece Chü halkı hayat tarzlarını farklı bir şekilde ortaya koymuşlardı. Ancak topraklarında daha çok yosun da vardı. Geyikleri arabalara koşarlar ve sürerlerdi. Söz konusu arabaları üç dört adam kullanırdı ya da binebilirdi. Geyiğin derisinden elbise yaparlar ve topraklarındaki yosunları yerlerdi. Ağaçlardan ev yaparlar asil olan olmayan hepsi bu evlerin içinde otururdu.[6]

Çik Boyu

Yazıtlarda Güney Sibirya taraflarında yaşadığına işaret edilen bir başka Türk boyu Çiklerdir. 709 yılında ilk defa adlarından bahsedilen Çikler, Kırgızlarla yakın bölgede Yenisey civarında yaşıyorlardı. Bilge Kağan, onlar üzerine sefer düzenlemiş ve onlarla Örpen adlı mevkide savaşmıştı. Bilge Kağan'ın ordusuna direnemeyen Çikler yenilerek itaat altına alındılar.[7]

Uygur Kağanlığı, II. Gök Türk Kağanlığı'nın yerini aldıktan sonra hükümdarları Bayan Çor (Mo-yen Çor) 750 yılında Çiklerin üzerine yürüdü. İkinci ayın on dördünde Kem Irmağı'nın kenarında onlarla savaştılar.[8] Geri döndükten sonra yeniden isyan etmiş olmalılar ki, 751 yılı ve takip eden zaman sürecinde bu sefer

6 HTS 217B, s. 6146; WHTK 2699b; TT 1081b; Taşağıl, *Boylar...*, s. 74.

7 BK, D, 26; Taşağıl, *Boylar...*, s. 74.

8 Şine Usu, D, 7.

bir tutuku (askeri vali) kumandasında bir ordu gönderdi.[9] Neticede Çiklerin ülkesinde ileri karakollar kuran Bayan Çor, en sonunda bu bölgeyi tamamen kendine bağlamayı başarmıştır. Hatta onların üzerine tutuk, ışbara ve tarkanlar tayin etmiştir.[10] Diğer yandan 10. yüzyılda ortaya çıkan İrtiş Irmağı civarındaki Kimeklerin, Çiklerin devamı olduğu düşünülmüştür.[11]

Kimekler

Kuzey Kazakistan'da 9. yüzyıldan itibaren kendilerinden haberdar olunan Kimek boyu ya da boylar grubu Orta Asya Türk tarihinin en etkili topluluklarından biridir. Bunun sebebi bugünkü Türk dünyasının çok büyük bir bölümünün esasını oluşturan Kıpçak boy grubunun esas nüvesini meydana getirmeleridir. Güney Sibirya boyları hakkında uzak mesafenin kaynaklara yansımaması, Doğu ve Kuzey Kazakistan için de geçerlidir. Kaynaklarda onlar hakkında maalesef bölünük ve az bilgi bulunmaktadır.

Kimeklerin yurtları Yukarı İrtiş boylarıdır. Kimek adının İki İmek'ten (İki Yimek) geldiği şeklindeki fikir ilim aleminde kabul edilmektedir.[12] Gök Türkler ve Uygurlar zamanındaki Çik'lerin devamı da oldukları da düşünülmektedir.[13] Kimek ülkesinin doğusunda Kırgızların bir kolu yaşıyordu. Güneyinde Artuş ve Etil ırmakları, batısında Kıpçakların bir kısmı, kuzeyinde ise gayr-i meskûn sahanın bir kısmı bulunuyordu.[14]

Bununla birlikte Kimeklerin ortaya çıkışı 656 yılına bağlanabilir. Onların idarecisinin Şad Tütik unvanını taşıdığı

9 Şine Usu, D, 10, 11.

10 Şine Usu, G, 2.

11 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 177.

12 J. Marquart, *Über das volkstum Der Komanen*, Berlin, 1914; Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937, s. 191.

13 Bilge Kağan, D, 26; Şine Usu, D, 7,11; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*.

14 Şeşen, *a.g.e.*, s. 66; S. M. Ahincanov, *Qıpçaki*, Almatı, 1995, s. 154 vd.; Taşağıl, *Boylar...*, s. 106-107.

bildiriliyor.[15] 840'ta Uygur Kağanlığı yıkılınca Eymür, Bayandur, Tatar gibi boylar Kimeklere katıldı. Uygur Kağanlığı'nın dağılması Kimeklerin kalabalıklaşarak kuvvetlenmesine yol açacaktı. Bundan sonra Kimek idarecisine Baygu (Yabgu) denmeye başladı.[16] 10. ve 11. yüzyıllara ait bir eserden faydalanan İdrisî bu sefer onların hükümdarını Canaq İbn Hakan el-Kimekî diye ifade eder. Ebu Dülef'in kaydına göre ise onlarda kamış yetişiyordu ve onunla yazıyorlardı.[17] İrtiş ve Tarbagatay'da 9-10. yüzyıllara ait ele geçen taş aynaların üzerinde eski Türk yazıları vardır.[18]

Aslında Kimekler tek bir boydan oluşmamışlar çok sayıda alt kabilelere ayrılmışlardır. Mesela Gerdizî, Kimekleri yedi boy halinde göstermektedir. Bu boyların adları İmi, İmâk, Tatar, Balandur, Hıpçak, Ankaz ve Eclâd olarak bildirilir.[19] Belki bunlardan daha fazlaydı. Ayrıca İmi boyunun Bayavut adlı bir küçük kabilesi vardı ki; bu kabile daha sonra Moğollar arasında görülmüştür.[20] Diğer taraftan *Hudud'ül Alem*'de Kimeklerin 11 boy halinde yaşadıkları belirtilmiştir.[21] Ancak söz konusu boyların hepsinin adı kaydedilmemiştir. Sadece Hıfçak (Ifçak), Karkara, Han, Yagsun ve Yâsû gibi boyların adlarından bahsedilmektedir. Bu eserde Kimeklerin Yemekiye adlı şehirlerinin olduğu kayıtlı ise de diğer kaynaklar tarafından bu bilgi doğrulanmamış (Güney Kazakistan'daki Taraz'dan bu şehre 80 günde gidilirmiş), aksine köylerinin dahi olmadığından söz edilir.[22]

---

15 *Qazaqstan Tarihi*, Almatı, 1996, s. 322.

16 Gerdizî, *Zeyn'ül-ahbar'dan* naklen, Şeşen, *a.g.e.*, s. 73.

17 Ramazan Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatname*, İstanbul, 1995, s. 90, 91.

18 F. H. Arslonva-S. G. Klaştorny, "Runiçeskaya nadpis na zerkale iz verhnego priirtişya", *Tyurkologiçeskii Sbornik*, Moskova, 1973, s. 306-315.

19 Gerdizi'den naklen, Şeşen, *a.g.e.*, s. 73; ayrıca Faruk Sümer, "Kimek", *İA*, VI, s. 809-810; Eşref Buharalı, "Kimek Hakanlığı", *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara, 1987, s. 263.

20 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 54, 55, 143.

21 *Hudud'ül Alem*, s. 100.

22 Mervezî'den naklen Sümer, s. 42; Şeşen, *İbn Fazlan...*, s. 104-105.

Kimeklerin yazın süt içtikleri, kışın kurutulmuş et (kak) yedikleri bildirilmektedir. Yine *Hudud'ül Alem*'de onların hükümdarının hakan unvanı taşıdığı söylense[23] de *Mücmelüt-tevarih*'e göre reisleri Tutug(k) unvanı taşıyordu.[24]

Samur, kunduz, kakım ve tilki kürkleri önemli servetlerini meydana getiren Kimekler özellikle kışın bu hayvanları avlayarak hayatlarını sürdürürlerdi. Maveraünnehirli tacirler Kimek ve Kırgızlara giderler, onlardan değerli kürkler satın alırlardı.[25]

Bu arada Asya'nın doğusunda büyük bir siyasi değişiklik meydana geldi. Mançurya taraflarında yaşayan Kıtan kavmi Kuzeybatı Çin'e göç ederek, orada Liao adıyla anılacak devleti kurdu. Adı geçen devlet sınırlarını batıya doğru genişletince Kansu-Ordos bölgesindeki Kun (Hun) gibi Dokuz Oğuz kökenli boylar batıya Tarbagatay Dağlarına doğru ilerledi. Onların gelişi üzerine Kimekler de batıya doğru kaydı. Kuzey ve Orta Kazakistan bozkılarına yayıldılar. Daha sonra Kunlar, Kimeklerin arasına karışmıştır.

Sonuçta ilerde büyük tarihi olayları meydana getirecek olay şöyle gelişti:

> 916 yılında Çin'in kuzeyinde Liao (Karahıtay) Devleti kurulunca Kuzeybatı Çin, yani Ordos'taki Kunlar (Sarılar) Tarbagatay havalisine gelip Kimekleri batıya ittiler ve daha sonra onlarla karıştılar.[26]

Ortaya çıkan bu topluluk Yimek/Kimek adlarını taşımaya devam ederken, Kıpçak olarak anılmaya başladı. Bu yeni boy şekillenmesi günümüzün temelini oluşturdu. Bundan sonra Tarbagatay Dağlarından Karadeniz'in kuzeyine kadar, daha sonra Macaristan ovalarına uzanan sahadaki boyların genel adı Kıpçak olacaktır.

---

23 *Hudud'ül-alem*, s. 100; Şeşen, *a.g.e.*, s. 67.

24 *Mücmel'üt-Tevarih*'ten Buharalı, *a.g.e.*, s. 264.

25 Mervezî'den naklen Şeşen, *a.g.e.*, s. 104.

26 Vladimir Minorsky, "Sharaf a l-zaman Tahir Marvazî on China", *The Turks and İndia*, Londra, 1942, s. 18; P. B. Golden, "The Turkic Steppe in Early Samanid Times", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge, 1990, s. 279; Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, Tai-pei, 1967, s. 43.

Kimek adı 11. yüzyılda görülmez çünkü yerini Kıpçak ve Yimek almıştır. Bu yüzyılda Yimekler hâlâ İrtiş Irmağı civarında oturuyorlardı. İrtiş Irmağı, Kimeklere göre kutsaldı.[27] Hatta Gerdizî'ye göre ilâh sayılabilecek seviyede değer görüyordu.

Bu arada 12. yüzyılda özellikle Kimek boylarından başta Bayavutlar olmak üzere Yimekler, Harezmşah ordusunda yer aldılar.[28] Her ne kadar Kıpçak genel adı yaygınlaşsa da Kimek alt boylarının varlıklarını korudukları sonucuna varmak mümkündür.

Diğer taraftan Yimâk (Kimâk) Türklerden bir sınıf olup, Kıpçaklara mensuptular.[29]

Kuei-kuo Boyu

Bu boy hakkında yaşadıkları yer açısından kaynaklar çok detaylı bilgi nakletmez. Herhangi bir siyasi olaya ya da savaşa karıştıklarına dair bilgi de yok. Bu da haklarında fazla bilgi kaydedilmesini engellemiştir. Neticede Kuei-kuo'lara dair bilgi oldukça azdır. Buna rağmen aşağıdaki gibi bir değerlendirme yapmak imkânı doğmaktadır.

Kuei-kuo, Po-ma'ların (Benekli/Alaca Atlıların) batısında altmış günlük yoldadır. O ülkenin insanları gece vücutlarını gizleyerek seyahat ederler. Geyik derisinden elbise giyerler. Gözleri, kulakları, burunları Çinlilerle aynıdır. Ağızları boyunlarındadır. Yukarıdan aletler kullanarak birbirlerini beslerler. Topraklarında darı ve pirinç yoktur. Yalnız domuz, geyik ve yılan vardır. Güneylerindeki Po-ma'ların ülkesine 30 günlük, Türgişlerin ülkesine 20 günlük mesafedirler.[30]

27 DLT, I, s.325.

28 Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti*, Ankara, 1987, s. 40, 131; Köprülü, "Harizmşahlar", *İA*, V/1, s. 265-296.

29 DLT, III, s .29; Şeşen, *a.g.e.*, s. 28.

30 WHTK 2725c; Taşağıl, *Boylar...*, s. 108.

Kurıkan

Mukan Kağan'ın 572 yılındaki cenaze törenine katılımları dolayısıyla kendilerinden haberdar olduğumuz Kurıkanlar, diğer boylar gibi Gök Türklerin fetret döneminde (647) Çin ile temas kurabilmeyi başardılar. Onların yaşadığı yer tam olarak Baykal Gölü'nün kuzeyi olarak gösterilir. Böylece, Kurıkan'ların (Ku-li-kan) Baykal Gölü'nün (Han-hai) kuzeyinde bulundukları kesinleşir.[31] Diğer taraftan bazı kaynaklar tarafından Uygurların kuzeyine işaret edilmiştir.[32] Aslında bu bilgi de önceki kaydı doğrular. Beş bin yetişmiş iyi asker çıkarabilmeleri askeri anlamda çok güçlü olduklarını gösterir.[33] Bir kaynakta ise iki erkinlik halinde bir arada oturduklarının kaydedilmesi her şeyden önce geniş alana yayıldıklarına vurgu yapar.[34] Bunun yanında azımsanmayacak miktarda toprağa sahip olduklarına delalet eder. Topraklarında çok zambak soğanı (lily-bulb) bulunmaktadır. Çok güzel at yetiştirirlerdi. Atlarının başları develerinkine benzer, kasları ve kemikleri çok iri, kuvvetliydi ve gün içinde birkaç yüz li hızla koşabilirlerdi. Topraklarında atın çok fazla yetiştirilmesi, ağaçlı sık ormanlar yerine bol otlu geniş çayırlara sahiplerdi.

Kurıkanlar hakkında kayıtlar ise şöyledir:

> Onların toprakları denize uzak mesafededir. Çin başkentine (Ch'ang-an) en uzak olanlar onlardır. Ayrıca kuzeye gittikçe gece uzun veya kısa olur. Gündüz koyun omuzuna girer gibi olur. Sıcakta doğu tarafı parlak kalır, yani güneş çıktığı yerdedir.

Burada görüldüğü gibi yaz ve kış mevsimlerinde güneşin hareketlerinin bildirilmesi ilginç bir durumdur.

Onlar da diğer Türk boyları gibi 647 yılında Çin sarayına elçi göndererek dış ilişki kurdular. Bu elçinin ziyareti sırasında

31 HTS 217B, s. 6144; WHTK 2724a.

32 TT 108?; TPHYC 200, s. 748.

33 Asker sayısı; TPHYC 200,748'de 4.500 olarak belirtilmiştir.

34 TT 1080.

kendilerinin yetiştirdiği güzel atlardan 10 tane Çin sarayına takdim edilmişti.[35]

Karşılığında onun elçisine çok iyi davranılmıştı. Sunulan atların her birinin on değişik adı vardı. Sıçrayan kırağ (kar) beyazı, beyaz kar mavimsi atı, donmuş çiğli at, asılı ışık at, uçan renkli bulut sarımsı at, elektrik akımı kızılı, akan altın atı, yükselen efsanevi hayvan kahverengi (mor), hızla giden gökkuşağı.[36] Hepsinin güzel ve ilginç isimler olması imparatorun ilgisini çekmişti.

Bundan sonra Çin'deki T'ang imparatorluğunun siyasi üstünlüğünü kabul ederek yaşayan Kurıkanlar, 662 yılında Hsüanchou ile Yü-wu chou olarak iki eyaletle Han-hai (Baykal Gölü) askeri valiliğine dahil edildiler. 694 yılında tekrar Çin sarayına gelerek temas kurdularsa da herhangi bir sonuç alamadılar.[37]

Neticede Kurıkanlar, Baykal Gölü'nün kuzeyinde Çin'e çok uzakta olduklarından dolayı kaynaklarda fazla yer almamışlardır. Buna rağmen 572'de Mukan Kagan'ın cenazesine onların da elçi göndererek taziyelerini sunmaları, Gök Türk Kağanlığı'nın daha ilk dönemlerinde önemli olduğunu gösterir. Yine Orhun Yazıtlarında bu konu anlatılırken Üç Kurıkan şeklinde anılmaları bize o sırada onların üç ayrı kabile halinde yaşadıkları fikrini verir.[38] Bu da onlar hakkında büyük bir boy oldukları, üç ayrı kabile halinde yaşadıkları, geniş alana yayıldıkları noktasında vardığımız sonucu doğrular.

K'u-mo-nien

Hakkında fazla bilgi bulunmayan boylardan K'u-mo-nien'lerin Gök Türklerle karşılaştırılarak âdet ve geleneklerinin benzetilmesi ilginç bir durumdur. Onların yaşadığı alana Tou-liou (lu) boyunun yaşadığı yerden kuzey yönüne sekiz gün yürünerek

35 TT 1080; TPHYC, s. 748; Taşağıl, *Boylar...*, s. 108-109.

36 HTS 217B, s. 6144-45.

37 HTS 217B, s. 6144, 6145; WHTK 2724a.

38 KT, D4; BK, D5.

ulaşılırdı. K'e-shih-yen boyu, Po-ma, K'u-mo beraber aynı bölgede bulunuyorlardı. Sığır ve koyun gibi sürü hayvanlarından olmadığına göre geyik ve benzeri hayvanları yetiştiriyorlardı. Evlenme geleneklerinin Gök Türklerle aynı olduğunun vurgulanması aile ve töre gibi konularda da benzerlik taşıdığı anlamına gelir. Topraklarında çok çam (sun-hua) vardı. Çin'e her yıl samur ve fare derisinden kürk getirirlerdi. Bu ticaret yaptıklarını gösterir. "Yeşil ve beyaz derisi olanlar reis seçilirler"[39] ifadesinden belki yeşil gözlü olanlar kasdedilmiş olabilir.

Alaca Atlılar (Po-ma'lar)

Eski Türk kültürünün özgün yönlerini öğrenebildiğimiz Alaca Atlılar, Güney Sibirya boyları içinde ilginç halleriyle ön plana çıkarlar. Türkçe karşılığı "Alaca Atlılar" ya da "Benekli Atlılar" anlamına gelen Po-ma'ların kaynaklarda bazen Pi-ts'u, bazen E-lo-chih şeklinde adlandırıldığına da tesadüf edilir.[40] Coğrafi konum olarak Gök Türklerin kuzeyinde yaşadıklarına dair işaretler vardır. Baykal Gölü'nün yakınında oturduklarından bahsedilirken Çin başkenti Ch'ang-an'a mesafeleri 14 bin li olduğu bildirilse de (yaklaşık 7 bin km) bu mümkün değildir. Başka bir kaynakta ise Kırgızların kuzeyinde bulundukları kaydedilmiştir.[41] Onların bulunduğu yere Gök Türklerin büyük beş boylarının bulunduğu yerden geçerek varılırdı.[42] Suları ve otları takip ederler, çoğunlukla dağda oturmaktan hoşlanırlar. 30 bin iyi yetişmiş asker çıkardıkları kaydından onların diğer boylara nazaran çok daha kuvvetli oldukları sonucuna çıkarılabilir. Atlarının sayısı 30 bin baş olarak bildirilmiştir. Ülkelerinin bir erkin tarafından idare edildiğinin bildirilmesi de siyasi güçlerine

39 WHTK 2725c; Taşağıl, *Boylar...*, s. 109.

40 HTS 217B, s. 6146.

41 TPHYC 200,763.

42 WHTK 2725b; TPHYC 200,763; TT 1081.

atıf yapar. Kültürel açıdan Gök Türklerden farklı özellikler taşımadıkları ifade edilmiştir. Yayları, okları ve kılıçlarıyla askeri birlikler (müfrezeler) meydana getirirlerdi. Gece bekçileri ya da bir başka ifade ile muhafız kıtaları bulunmuyordu. Birbirlerine hediye vermezlerdi. Topraklarında genellikle çok kar yağdığı için büyük kar yığıntıları oluşurdu. Ağaç kesilmezdi. Ağacı kullanma suretiyle gövde yaparlar ve huş ağacı ile örterek oda yaparlardı. Her birinin küçük reisleri vardı. Birbirlerine tabi olmazlardı.[43]

At ile tarlaları sürerlerdi, bilgisinden; tarım yaptıkları anlaşılmaktadır. Atların rengi alacalı olduğundan ülkenin ismi buna dönüşmüştür. Her ne kadar at ve sığırlardan binek hayvanı olarak faydalanıyorlarsa da etinden ve sütünden de yararlanırlardı.

"Kuzeylerinde en uçta deniz vardır" ifadesinden de Sibirya'nın derinliklerine doğru uzandıklarını anlamak mümkündür.

Kırgızlarla sürekli mücadele ederler ve iyi savaşırlar. İnsanlarının görüntüsü Kırgızlar gibidir. Fakat dilleri tamamen aynı değildir. Hepsi saçlarını uzatırlar. Huş ağacının kabuğundan şapka yaparlar.

Diğer boylardan duymuş olacaklar ki, T'ang hanedanıyla 650-656 yılları arasında temas kurarak kendilerini Çinlilere tanıttılar ve kendi ülke ürünlerinden vergi sundular. Gök Türkler, Po-ma'lara Ko-ts'e derler onların ülkesine Ko-ts'e ülkesi adını verirler. "Onların toprakları doğudan batıya bir ayda güneyden kuzeye 50 günde gidilir"[44] kaydından çok geniş bir alana yayıldıklarını anlamak mümkündür.

Pai-hsi (Beyaz Kaylar)

Pai-hsi'ler, Hsien-pi'lerin eski topraklarında otururlar. Başkentten kuzeydoğuya 5.000 li uzaktadırlar. Tongra (T'ung-lo) ve Bugu'larla

43 TT 200; TPHYC 200, s. 763; HTS 217B, s. 6146; WHTK 2725b.

44 TT 1081; WHTK 2725b; TPHYC 200, 763, 764; HTS 217B, s. 6146; Taşağıl, *Boylar...*, s. 116-117.

(P'u-ku) yan yanadırlar (bağlantılıdırlar). Sir Tarduşlardan çekinirler. Bu yüzden Ao-chih Suyu ile Ling-hsing Dağında saklanırlar.

Güneylerinde Kıtanlar, kuzeylerinde Wu-lo-hunlar, doğularında Mo-ho'lar, batılarında Bayırku'lar vardır. Toprakları kuzeyden güneye 2.000 lidir. Dağın etrafında dönerler. 10 bin yetişmiş askerleri vardır. Askerliği meslek edinmişlerdir. Kızıl deriden elbise yaparlar. Evli kadınları bakır bilezik takmaya önem verir. Oğulları çıngırakları yakalarına asarlar.

Onların üç boyu vardır; birine Chü-yen, birine Wu-juo-mo (mei), birine Huang-shuei derler. Reisleri Gök Türk Hsie-li Kagan tarafından erkin yapıldı. Chen-kuan saltanat devresinin ortasında (638'ler) tekrar saraya geldiler. Sonradan toprakları Chih-yen chou ilan edildiği için onların erkini askeri vali (Ts'e-shih) tayin edilerek onları idare etti.

Hsien-ch'ing saltanat devresinin beşinci yılında reisleri Li-han-chu, Chü-yen tu-tu'su tayin edildi. Han-chu ölünce kardeşi Ch'üe-tou o görevi devam ettirdi. Sonra ondan haber alınamadı.[45]

Tölengitler

Tölengitler kaynaklarda transkripte ediliş şekliyle To-lan-ke'ler (Türkçe okunuşu Dolanggı) Gök Türk döneminden günümüze kaybolmadan ulaşma başarısı gösteren boylardandır. 647 yılından önce tarihî kaynaklarda görülmeyen bu boy, Güney Sibirya'da yaşıyordu. Dağlık Altay bölgesinde hâlâ yaşamaya devam ediyorlar. Ayrıca Kazakların boy sistemi içinde de Tölengitler mevcuttur. Bahsettiğimiz tarihte Sir Tarduşların kurduğu siyasi birlik dağılınca Tölengitler Çinlilerin dikkatini çekmiştir. Ancak bu dönemde Tola Irmağı'nın kenarında yaşıyor gösterilmişlerdi.[46]

Diğer taraftan 10 bin iyi yetişmiş asker çıkarabildiklerinin vurgulanması oldukça güçlü oldukları konusunda fikir verir.

45 TT 1081b; HTS 217B, s. 6145; WHTK 2699b.

46 Taşağıl, *Boylar...*, s. 138-139.

Gök Türklerin fetret devri döneminde birçok Türk boyu Çin'e elçi gönderip bağlılığını bildirdiği halde onların böyle bir girişimde bulunmaması ilginçtir. Dolayısıyla hiçbir zaman Çin ile doğrudan temas kurmadıkları halde bahsi geçen tarihten sonra T'ang İmparatorluğu tarafından tanındılar.

İdarecileri (erkin) Mo (bey ya da baga?) Uygurların elçisi ile birlikte Çin sarayına gitmiştir. 650 yılından sonra Doğu Gök Türk ülkesinde yapılan yeni teşkilatlanmada Yen-jan Tao-tu-fu'luğu sınırları içinde yer aldılar. Onların reisinin unvanı sağ büyük generaliydi. O ölünce Sai-fu, büyük ilteber unvanıyla askeri valiliği devam ettirdi.[47] Tölengitler, daha sonraki devirlerde Altay Dağlarına doğru kuzeybatı yönünde çekilmiş olmalılar. Çünkü onları günümüzde Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti içinde görebilmekteyiz. Cengiz Han, Büyük Moğol İmparatorluğu'nu genişlettiği sırada ona bağlanan Tölengitlerin bir kısmı diğer bölgelere götürülmüştür. Nitekim Kazak boyları arasında Tölengit kalıntıları bulunur.

Tu-po'lar

Kırgızların doğusunda yaşadıklarına işaret edilen Tu-po boyunun tam anlamıyla bugün Tuvaların yaşadığı alanı kapladığı söylenebilir. Onlara aynı zamanda Tu-p'o adını verdikleri de bildirilir. Tu-po topraklarının kuzeyde Küçük Deniz'e (Hsiao-hai) dayanması Baykal Gölü'ne sınır olduklarını akla getirir. Batıda Kırgızlar ile güneyde Uygur Kağanlığı ile çevriliydiler. Tek bir boydan değil üç alt kabileden müteşekkildirler. Ortak hareket etmezler ifadesinden aralarında bir birlik olmadığı sonucunu çıkıyor. Her biri bağımsız yaşıyordu. Onların geleneğinde yıl, zaman kavramlarının bulunmadığının bildirilmesi Çinliler tarafından yeterince tanınmadıkları anlamına gelir. Diğer taraftan otları toplayıp kulübeler yaptıkları ve ziraati bilmedikleri kaydedilmiştir. Yaşadıkları topraklarda yüzlerce ot türünün mevcut olması ekonomik

47 TT 1081a; WHTK 2699b; HTS 217B, s. 6142.

zenginlikler hakkında bilgi verir. Ayrıca bunların köklerinin toplanarak yemek yaptıkları açıklanmıştır. Bunun yanında kuş, balık ve yabani hayvan yakalayıp beslenmek için kullanırlardı. Samur kürk ve geyik derisinden üretilen elbiseleri vardı.

Yoksullar yakaladıkları kuşların tüyünü elbise yaparlardı. Evlenirken zenginler çeyiz olarak kız tarafına at sunarlar; fakirler ise geyik derisi ile ot kökü verirlerdi.

Ölüleri ağaç kutu ile dağın içine ya da ağaçların üzerine koyarlar. Gömerken ağlayıp inlerler, bu gelenekleri Gök Türklerle aynıdır.

Cezalandırma yoktur. Mal çalanlar çaldıkları malın iki katını geri öderler. 648 yılında Kırkanların Çin sarayına elçi yolladıklarını duyunca, Tu-po'lar da elçi gönderip, Çin ile dış temas kurdular.[48]

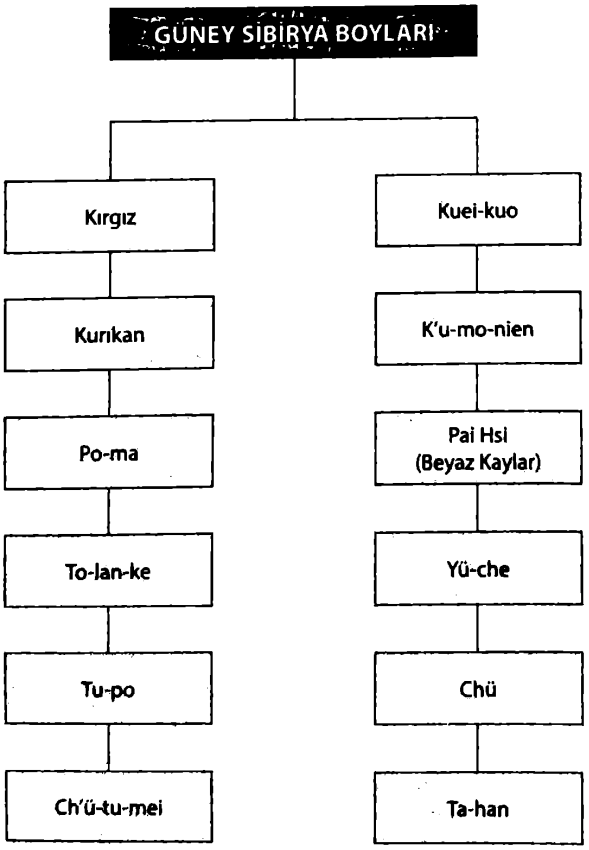

48 TT 1081a; HTS 217B, s.6144; WHTK 2699a.

KARLUKLARIN ETKİN ROLÜ

Orta Asya Türk tarihinde çok etkili olarak iz bırakmış boylardan biri Karluklardır. Kaynaklar Karlukların, Gök Türk hanedan ailesine yakın olduklarını bildirirler ve Töles boy grubuna dahil etmezler. Onların, Gök Türk Devleti'nin kuruluşundan sonra hanedan ailesini çıkaran A-shih-na boyundan erkenden koptukları sonucunu çıkarmak mümkündür. Adlarından ilk defa haberdar olunan Karluklar, 627 yılında Gök Türk hanedanına yakın bir boy olarak tarih sahnesine çıktılar. Kağanlığın içinde görev alarak ve felakete sürüklenene kadar Gök Türk hakimiyetine karşı başkaldırmadılar. Uzun süre yaşadıkları çeşitli bölgeleri Çin ve Arap kaynakları bize açıklamaktadır. Gök Türk Kağanlığı yıkıldıktan sonra Çin, Uygurlar ve Arap güç merkezleri ile kurmuş oldukları siyasi ilişkilerle Karluklar, Doğu ve Batı Türkistan güç dengesinin önemli bir unsurunu meydana getirmişlerdir. Uygur Kağanlığı'nın kurulmasına yardımcı olan, Talas Savaşı'nın kaderini değiştiren, Karahanlı ve Gazneli devletlerinde önemli roller oynayan Karluklar, Altay-Tanrı Dağları ve Fergana bölgesi gibi farklı alanlarda uzun süre etkili olma fırsatı elde etmişler ve günümüze kadar gelme başarısı göstermişlerdir.

Eski Türk boyları sisteminin İslam öncesi Türk tarihinde boy göstererek öne çıkanlarından biri de Karluklardır. Onlar Çin kaynaklarında Gök Türk hanedanına yakın gösterildikleri için Töles boy grubu içinde değil ayrı büyük bir boy olarak anlatılmışlardır.

Bu sebepten ve tarih sahnesindeki katkılarından dolayı Karlukları ana boy grubu olarak görmekte hiçbir sakınca yoktur. 627 yılını takiben Doğu Gök Türk Devleti'nin zayıflaması ve yıkılması diğer boy gruplarında olduğu gibi onların da serbest kalmalarını sağlayarak bir bakıma önlerini açmıştır. Ortaya çıkan siyasi boşlukta bağımsız hareket etme fırsatı bulmuşlardır. Aradan yüzyıldan fazla zaman geçtikten sonra, II. Gök Türk Devleti'nin zayıflaması üzerine Uygurlar ve Basmıllarla iş birliği yaptılar. Bu bağımsızlıkları ve kendi kağanlıkları için önemli bir adım olarak değerlendirilebilirdi. Her ne kadar bağımsızlık için adım atsalar da Uygurların hakimiyetini kabul etmek durumunda kaldılar. Daha sonra güneybatı istikametine göç ederek Tanrı Dağları havalisinde yerleştiler. Karahanlı ve Gazneli gibi iki büyük devletin kurulmasına katkı sağladılar.

Aslında tarih sahnesinde ilk göründükleri sırada Karluklar (Ho-luo-lu), Altay Dağlarının batısında Pu-ku-chen Suyu kenarında gösterilmektedir.[1] Ayrıca Beşbalık'ın kuzeybatısına atıf yapıldığını unutmamak gerekir. To-ta-ling adlı mevkinin kaydedilmesi ilginç bir durumdur. Burası onların ilk yurtları olmayabilir ya da Gök Türk hanedanı boyunun da bu bölgelerden doğuya geldiğini göz önüne alırsak, belki de Karlukların Gök Türk Kağanlığı'nı oluşturan topluluktan bu dönemde ayrıldığı dikkate alınabilir. Yani A-shih-na ailesinin büyük kısmı doğuya doğru ilerlerken onlar yerlerinde kalmış olabilirlerdi. Sonuç ne olursa olsun bu bilgi 630 yılından önce Karlukların yaşadığı bölge konusunda fikir vermektedir. Zaten daha sonra Tarbagatay Dağları'nın yaylaları ile bozkırlarında yayıldıkları ve karıştıkları tarihi olaylardan öğrenilmektedir.

Ağır iklim şartları ve siyasi sebepler yüzünden çıkan ekonomik problemler Doğu Gök Türk ülkesini derinden sarstı. 627 yılını takiben Doğu Gök Türk ülkesinde büyük bir boylar kalkışması meydana geldi. İşte o anda Batı Gök Türk ülkesi hükümdarı T'ung Yabgu'ya bağlı olan Sir Tarduşlar en kuvvetli boy olarak karşımıza

1 HTS 217B, s. 6143.

çıkmaktadır. T'ung Yabgu ile anlaşamayan Sir Tarduşlar, Doğu Gök Türk ülkesine göç ederek İl Kağan'a tabi oldular.[2] Böylece Tanrı Dağlarının kuzeyi boşaldı. Bu yüzden daha kuzeyde Altayların güney eteklerinde yaşayan Karlukların, boşalan Tarbagatay bozkırlarına yayılma fırsatı doğdu. Ayrıca onların doğuya gitmesinden ortaya çıkan boşluğu değerlendirip kuvvetlenme imkânı buldular.

Bu konuda başka bir dikkat çekici özellik yukarıda da sık sık işaret ettiğimiz 605 yılı dolaylarına ait Töles boyları listesinde Karlukların adlarından söz edilmemesidir. Karluklar, Töles grubuna dahil edilmemiş olup, Gök Türk hanedanına yakın boylardan biri şeklinde gösterilmiştir. Altay Dağlarının güney etekleri Gök Türklerin tarih sahnesine kesin olarak ilk çıktıkları yerdir. Karlukların da ilk zikredildikleri bölge orasıdır. Dolayısıyla Karluklar, Gök Türklere yakın en azından akraba bir boydur. Üstelik Karluklar, Töles boyları arasında değil, Türgişler gibi Gök Türk hanedanından gösterilirler.[3] Neticede Karlukların Gök Türklerin bir kolu olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Daha sonraki devirlerde gerçekleşecek, Karahanlılara giden yolda, onların üzerinden Gök Türk etkisi görülebilmektedir.

Karluklar tek bir boydan oluşmamışlardı. Bu devirde üç alt boya ayrılıyorlardı: Bunlar Mou-ts'e (Mou-luo), Ch'ih-ssu (P'o-fu), T'a-shih-li adlarını taşıyorlardı. Yukarıda belirtildiği gibi Altayların güneybatısı Beşbalık'ın kuzeybatısı, Pu-ku-chen Suyu'nun kenarında To-ta-ling'de yaşıyorlardı.[4]

Karluklar, 627 yılından sonra bağlı oldukları Batı Gök Türk Devleti'nin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan ettiler.[5] Batı Gök

---

2 TFYK 964, 1b; CTS 199B, s. 5344; ayrıca bkz.: Ahmet Taşağıl, *Gök Türkler*, s. 80; Taşağıl, *Boylar...*, s. 46, 47.

3 WHTK 22725a; HTS 217B, s. 6143.

4 WHTK 22725a.

5 Chiou T'ang Shu 194B, s. 5181; Hsin T'ang Shu 215B, s. 6057; T'ung Tien 1077b; Liu İ- t'ang, Hsin T'ang Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu, *Pien-cheng Yen-chiou-sou Nien Pao*, 14 1983, s. 177; Hüseyin Salman, "VII. ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15, Aralık, 1981, s. 170.

Türklerinin önemli boylarından biri olduğuna işaret edilen Karlukların başkaldırması çok kuvvetli bir durumda olan T'ung Yabgu'nun gücünü sarstı, zayıflamasına yol açtı.[6]

Kaynaklarda Karluk adı bundan sonra 648 yılına kadar görülmemektedir. Doğu Gök Türk ülkesine Sir Tarduşların 646'ya kadar hakim olmaları, Batı Gök Türk ülkesinde hanedandan gelen beylerin birbirleriyle taht için mücadele etmeleri, Karlukları Çin'in dikkatinden kaçırmıştır. Doğu Gök Türk Devleti 630 yılında yıkılınca bilindiği gibi Sir Tarduşlar, Çin tarafından tanınarak bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi. Bir kısım Gök Türk ahalisi de onlara bağlanmıştı. Ancak bu grup hanedandan gelen Ch'e-pi adlı beyi kağan yaparak kendi başlarına geçirmek istedi. Buna cesaret edememesine rağmen Ch'e-pi ortaya çıkan siyasi anlaşmazlıklara dayanamadı ve kaçarak Altay Dağlarının kuzeyinde üç tarafı sarp kayalarla çevrili bir yere sığındı. Sir Tarduşlar onu üç bin süvariyle takip ettiler, lakin yakalayamadılar. Kendini oraya sığınarak kurtaran Ch'e-pi, toprağı düz ve bol otlu bu geniş yerde gücünü artırdı. Zaten söz konusu bölge onun eskiden idare ettiği saha olduğu için yakından tanıyordu.

Aradan zaman geçip askerlerinin sayısı 30 bine ulaştığında bulunduğu yerden çıkarak etrafa siyasi otoritesini yaymaya başladı. Batısında To-ta-ling'de bulunan Karluklar, Yenisey Irmağı kaynaklarındaki Kırgızlar Ch'e-pi Kağan'a ilk bağlananlardı. Sık sık düzenlediği akınlarla Sir Tarduşların sürülerini yağmalıyorlardı.[7] Onun hakimiyetini güçlendirmesi etrafındaki boyları kendine bağlaması T'ang İmparatorluğu'nun dikkatinden kaçmadı. O esnada Çinlilerin Orta Asya'da hiçbir gücün büyüyüp, kendilerine rakip olmasına izin vermeleri mümkün görünmüyordu. Derhal harekete geçtiler. Ch'e-pi, Çin'e bağlanma teklifini açıkça reddetti. Bunun üzerine gönderdikleri elçilerden Han Hua, Karlukları kendi tarafına çekerek onun siyasi ve askeri gücüne

6 TT 1077a.

7 Taşağıl, *Gök Türkler* II, s. 40.

son vermeye teşebbüs etti. Onu ortadan kaldırmak istedi. Ancak kendisi için kurulan tuzağın farkına varan Ch'e-pi, oğlu Chih-pi Tegin'i onun üzerine yollayıp öldürttü. Arkasından diğer Çinli general elçi An T'iao-ch'e da öldürüldü. Çin imparatoru bu sefer Kao K'an adlı generali Ch'e-pi'nin üzerine yolladı. Bu general önce Uygur ve Bugu (Pu-ku) gibi boylarla iş birliği yaptı. Daha sonra Karlukların reisi Ni-shu Kül İlteber ve Ch'u-mu-k'un'ların erkini Bagatur da Ch'e-pi'yi terkedip, Çin ordusunun tarafına geçtiler. Çin, Uygur, Bugu, Karluk ve Ch'u-mu-k'un'lardan müteşekkil ordu, A-hsi Dağına ulaştı. Rakiplerinden korkmayan Ch'e-pi, kendisine bağlı olan bütün halkı savaşa davet etti. Ancak hiç kimse savaşmak istemeyince yanına hatununu ve birkaç yüz süvari alarak Altay Dağlarına kaçtı. Fakat Çinliler onu takip ederek yakaladılar. Başkent Ch'ang-an'a getirerek imparatora sundular; ancak öldürülmeyip hayatı bağışlandı.[8]

Devam eden süreçte Çin Orta Asya'nın doğusunda yaşayan bütün boylarla doğrudan temasa geçti. Boy idarecilerine Çince unvanlar verildi, boyların yaşadığı yerlerde de askerî valilikler kuruldu.[9] Karluklar da kendi alt yapılarını oluşturan üç boy ile Çin'deki T'ang imparatoruna itaat ettiler. Akabinde 657 yılında Çinliler Mou-luo kabilesine Yin-shan askerî valiliği, Ch'i-ssu kabilesine ise Hsüan-ch'ih askerî valiliği adı verildi. Sonradan Ch'ih-ssu boyu kendi içinde bölündü ve Chin-fu eyaleti kuruldu. Adı geçen Karluk boylarının reisleri ise askerî vali (Tu-tu) tayin edildiler. Daha sonra söz konusu kabilelerin üçü de güneye doğru hareket etti. Vardıkları yer muhtemelen Tanrı Dağları silsileleriydi. Epey kuvvetli hale gelmiş olmalılardı ki; onlar

8 TT 1073c; CTS 194A, s. 5165; HTS 215A, s. 6040, 6041; TFYK 986, 1a; TCTC 198, s. 6250; 199, s. 6262, 6265, 6271, 6272; WHTK 2691; Liu Mao-tsai, *Die Chinesichen* I, s. 155, 207, 210; Chang Jen-t'ang, *Doğu Gök Türkleri*, s. 116-118; Liu İ- t'ang, "T'u-chüe Chüan Shih-hsi-k'ao", *Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien pao*, s. 49-50.

9 J. Hamilton, "Toquz Oguz et On Uighur", *Journal Asiatique*, 1962, s. 33-54; M. Mori, "On Chi-li-fa...", s. 53 vd.; Taşağıl, *Gök Türkler* II, s. 41-47.

hakkında kaynaklarda "Batı Gök Türk ve diğer küçük devletler onlardan korkar hale gelmişti" ifadesi kayıtlıdır.[10]

Bundan sonra "*Üç Kabile Yabguluğu*" unvanını aldılar. Bu unvan onların siyasi ve askerî bakımdan oldukça kuvvetlendiklerini göstermektedir. Her ne kadar Karluklar, Ch'e-pi ihanet edip Çinlilerin tarafına geçtiler ve daha sonra onlardan unvanlar aldılarsa da bazı gruplarının ayrı hareket ettiği gözlemlenmektedir. Şöyle ki, 650'den sonra Çin'e karşı isyan eden Batı Gök Türk beyi A-shih-na Ho-lu'ya bağlı boylar arasında Karlukları görmemiz mümkündür.[11] Ch'u-yüe, Ch'u-mi, Ku-su ve Nu-shih-pi'ler gibi Karluklar da Batı Gök Türk Devleti'nin doğu tarafında yer almışlardı. A-shih-na Ho-lu, 652'de Karluk ve benzeri boylarla Turfan'ı işgal etmişti.[12] Bu boylar 654 yılında Çin ordusu kumandanı Liang Chien-fang ve Uygurlar tarafından mağlup edildiler.[13] Az önce de belirtildiği gibi 657 yılı Karlukların tam olarak Çin'e itaat ettiği tarihtir. Belki de artık en az dört ayrı kola bölündükten sonra bir daha birleşemeyip, güçlenme fırsatı bulamadılar.[14]

T'ang imparatoru Kao Tsung, 666 yılında kutsal T'ai Dağına ibadet etmeye gittiği sırada Karlukların reisi Ch'i-li Tudun ve otuzdan fazla boy reisi de yanında bulunuyordu. Bu boy reislerinin hepsinin törene katılması Çin imparatoru tarafından memnuniyetle karşılanmış, bundan dolayı tören yazıtına isimleri yazılmıştı.[15]

Bu tarihten sonra çok uzun sayılabilecek bir süre Karlukların adına Çin kaynaklarında rastlanmaz. Ancak 711 yılında Çin'e elçi göndermelerinden bahsedilir. Yaklaşık 46 yıllık devrede

10 HTS 217B, s. 6143; WHTK 2725b; Chavannes, *Documents...*, s. 33, 67n2; Salman, "VII. ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Bölgesi...", s. 173.

11 Chavannes, *Documents...*, s. 62; Salman, "VII. ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Bölgesi...", s. 73; Taşağıl, *Gök Türkler* II, s. 70

12 CTS 109, s. 3293.

13 HTS 215B, s. 6060; Taşağıl, *Gök Türkler* II, s. 72.

14 Salman, *Türgişler*, s. 175.

15 TT 198, 1073a; WHTK 2691b; HTS 215A, s. 6042.

Karluklar neredelerdi ve ne yaptı şeklindeki bir soruya herhâlde onların 682'de kurulan II. Gök Türk Devleti'ne itaat ettikleri yönünde cevap vermek mümkündür.

Kapgan Kağan'ın çok katı idaresine, Çinlilerin tahrikleri eklenince 708 yılından sonra çok sayıda boy bağlı oldukları II. Gök Türk Devleti'ne karşı isyan etmeye başlamıştı. Bunlardan birinde Karluklar, 711 yılında hem Kapgan'a başkaldırdılar hem de Çin ile ilişki kurdular.

Çin kaynaklarında Karluklar en son 666'da görünmelerinin sonrasında, 714'te yeniden yer almaya başladılar. Bu yılın 7. ayında bazı Türgiş kabileleri (On Ok-On Kabile)[16] ile birlikte Karluklar da Çin'e bağlılıklarını bildirmişlerdi. Chiou-pi-she She-po-lo başkanlığındaki 12 kişilik heyet Liang-chou'da Çin imparatoruna bağlanmışlardı.[17] Onların bu harketine çok tepki gösteren Kapgan Kağan, yaşadıkları bölgeleri yağmaladı.[18] Karluklar Çin sarayına 715 yılının 1. ayında, Pei Tarkan adlı önemli bir devlet adamlarını yolladılar. Karşılığında Çin imparatoru da ona *"gerçekten cesur"* ve Ko bölgesi prensi gibi unvanlar verdikten sonra sarı ve mor renkte balık şeklinde bir para çantasını hediye etti. Dostça gelişen Karluk-Çin ilişkilerinden üç ay sonra, Üç Karluk boyunun bir grubu bütün halkıyla T'ang imparatoruna iltica etti.[19] Çinlilerin kendilerine sığınanları menfaatleri doğrultusunda değerlendirmeleri normaldi. Karlukları A-shih-na Hsien isimli bir Gök Türk beyi kumandasında Türgişlerin üzerine gönderdi. Ancak Türgişler uzun süren savaşlarda kendilerini başarı ile savundu (719'a kadar). Sonra Karluklar, Kapgan Kağan'ın Azların üzerine tertip ettiği sefer sırasında Karagöl'de ona karşı hücumda bulundular. 715 yılında Tamıg Iduk Baş'ta olmak üzere

16 Tu-lu'lardan Hu-lu-wu, Shu-ni-she kabileleri.

17 Ts'e-fu Yüan-kuei'den Chavannes, "Notes Additional sur les Tou-kioue(turc)", *Occidentaux*, Paris, 1941, s. 29.

18 Taşağıl, "Kapgan Kagan", *Belleten*, 217, s. 69.

19 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden I, 1958, s. 258; Chavannes, "Notes...", s. 30-31.

Gök Türklere saldırdılar. Kül Tegin'in üstün başarılar gösterdiği savaşta Karluklar ağır bir bozguna uğradılar[20] ve bu yüzden 4. ayda tekrar gidip Çin'e bağlandılar.[21] Ağır darbeler alan Karluklara, T'ang hanedanı ve onlara sığınan Gök Türk beyi A-shih-na Hsien yardım etmeye çalıştı.[22] Yine de Karlukların, II. Gök Türk Devleti'ne karşı ayaklanmaları durmak bilmiyordu. 716'da Kül Tegin bir defa daha Karagöl'de Karlukları mağlup etti.

Karluklarla Gök Türkler 720'de yapıldığı tahmin edilen savaşta bir kez daha karşılaştı. Çarpışmalar Çin sınırlarına yakın yerlerde gerçekleşiyordu. Sonuçta Tudun Yamtar'ın idare ettiği Gök Türk ordusu Karlukları bir kez daha yenilgiye uğratıyordu.[23] Bilge Kağan'ın yönetimine karşı Çinlilerin teşvikleri sayesinde bazı isyanlar çıktı. Bu olaydan sonra 742'ye kadar Gök Türklerle Karluklar arasında bir çatışma olduğuna tesadüf edilmez. Karluklar Çin hesabına başka faydalı iş yapamadılar. Bu arada 728 yılının 9. ayında Türgişlerden yüksek düzeyde bir memur ve Karluklardan İ-nan-ch'u Pei gibi bazı beyler Çin sarayına gelmişlerdi. Görüşmeler sonucunda diğerlerine olduğu gibi Karlukların reisine de Chung-lang-chiang unvanları verilirken, mor elbiseler ve gümüş süslü kemerler hediye edildi.[24] Bilindiği gibi 734'te Bilge Kağan'ın ölümünden sonra II. Gök Türk Devleti gerilemeye yüz tutmuş, kısa zamanda başa geçen kağanların yetersizliği sebebiyle devlet idaresi çatırdamıştı. Dolayısıyla sayı ve nüfuz bakımından kuvvetli olan boylar hareketlenmeye başladı. Bunlardan biri Karluklar diğer ikisi Basmıllar ve Uygurlar idi. Üç boy devlet adamlarının birbiri ile mücadele ettiği II. Gök Türk Devleti'ne karşı isyan edip kağan Ku-tuo'yu öldürdüler. Zafer kazanıldıktan sonra ittifakla Basmılların reisi Hsie-hsie-chih'yı kağanlık makamına oturttular. Uygurlar, Doğu (Sol) kanat yabguluğunu alırken, Karluklar batı

20 Kül Tegin Yazıtı, Kuzey, 2-4.

21 TFYK 964, 11b, 12a.

22 Chavannes, *Documents...*, s. 284.

23 Bilge Kağan Yazıtı, Doğu, 38.

24 TFYK 975, 8b; Chavannes, "Notes...", s. 48; Salman, *a.g.e.*, s. 184.

(Sağ) Batı yabgusu olmuşlardı. Uğradıkları bozguna rağmen Gök Türkler tamamen yok olmamışlar ve Wu-su-mi-shih'yı kağan seçmişlerdi. Çinliler Wang Chung-ssu'yı göndererek, Gök Türklerin arta kalanlarını yok etmeye çalıştı. Adı geçen Çinli general, Karluklar, Uygurlar ve Basmılları; Gök Türklere saldırtarak, onları 745'te tamamen ortadan kaldırttı.[25]

Bu arada Uygurlar, Çinlilerle özel (gizli) olarak temasa geçmiş ve ardından Karluklarla birleşerek Basmıl Kağan'ı Hsie-hsie-chih'yı öldürmüşlerdi. Neticede Karluklar Sol Yabguluğu yani daha yüksek mertebe olan kesimi teşkil ettiler.[26] Üstelik Uygur Devleti'nin öncü kuvvetini meydana getiriyorlardı.[27]

Uygur-Karluk dostluğu daha fazla devam etmedi. Altaylarda oturan Karluk grubu, Uygurlara saldırmaya niyetlenince 746-747 yılında mağlup edildiler ve batıda Türgişlerin bölgesine kaçtılar.[28] 751 yılında Bolçu'da bir kere daha Uygurların hükümdarı Bayan Çor'un baskınına maruz kaldılar.[29] Arkasından Basmıllarla anlaşan Karluklar, yine Uygurlara savaş açtılarsa da netice alamadılar.[30] Daha sonra Türgişler ve Karluklar tekrar hücuma kalktılar. Fakat Bayan Çor Kağan, Basmıl ve Karlukları Yogra Yarış'ta yenmeyi başardı.[31] Buna rağmen bazı kişiler kaçıp Karluklara sığınınca[32] bir savaş daha olmuş, nihayet başsız kalanlar Türgişlere sığınmışlardı.[33] Bunun sonrasında Uygurlarla Karluklar arasında son bir savaş daha cerayan etmiş, Karluklar bir daha

25 Lin En-hsien, *T'u-chüe Yen-chiou*, Tai-pei 1988, s. 10,29; Taşağıl, "Gök Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, S. 236, 1999, s. 24-29.

26 HTS 215B, s. 6054 vd.; TTCTC 215, s. 6809 vd.

27 Karabalasagun Yazıtı, 5; Ögel, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi", *Belleten*, S. 59, 1951, s. 363.

28 Şine Us Yazıtı, G, 2; Ögel, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi", s. 373.

29 Şine Usu Yazıtı, G, 1, 2.

30 Şine Usu Yazıtı, G, 3.

31 Şine Usu Yazıtı, G, 7.

32 Şine Usu G, 10, 12.

33 Şine Usu, B, 1.

onların karşısına çıkamamışlardı[34] Son savaşların kesin tarihini tespit etmek mümkün değil ise de bunların 751-759 arasında olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bilindiği gibi Şine Usu Yazıtı Bayan Çor adına 759 yılında dikilmiştir.

Her ne kadar Uygur Devleti'ne itaat etseler de daha başlangıçta 746 yılının 10. ayında Tun-a-pao-i-chien Çor'u elçi göndererek, Çin'e olan bağlılığını arz etti.[35] 751 yılının 3. ve 11. aylarında yine elçi gönderdiler.[36] Karluklar, Uygurlarla mücadele ederken Çinle yakınlaşmayı sürdürüyorlardı. Belki de T'ang hanedanıyla olan dostluklarını göstermek için 753 yılı Tun Bilge, 9. ayda, T'ang imparatoruna karşı isyan etmiş olan A-pu-ssu'yu yakalayıp Çin sarayına sundu.[37] Hâlbuki A-pu-ssu isyan ettikten sonra yenileceğini anlayınca Karluklara sığınmış, onlar da onu hiç bekletmeden Çin başkentine göndermişlerdi. İmparator da onlara bir fermanla yüksek Çin unvanlarını takdim etti. Aynı yılın 12. ayında Karluklar kendi memleketlerinin mahsullerini sunmak için elçi göndermişler, karşılığında Çinliler de 754 yılının 5. ayında bir mektup yollamışlardı.[38]

Bundan sonra ancak 791 yılında Çin kaynaklarında Karluklara ait bilgi vardır. Bu kayda göre Tibetlilerle ittifak yapan Karluklar onlarla birlikte Kağan Stupa'yı (Beşbalık'ın kuzeyi) aldılar. Zaten artık onların Çinlilerle komşuluğu kalmamıştır. 11. ve 12. yüzyıllarda Kuku Nor civarında görülen Karluk bakiyelerinin bunlar olduğu sanılmaktadır.[39]

Türgişlerin, batıda zayıflayıp yıkılışa gitmeleri üzerine onların bıraktığı boşluğu Karluklar doldurmaya başladı. 712 yılında Kapgan, Batı Gök Türk ülkesine doğru yaptığı seferde Sarı Türgiş

34 Şine Usu, B, 2.

35 TFYK 971, 15b; Chavannes, "Notes...", s. 76.

36 TFYK 971, 18a; Chavannes, "Notes...", s. 84.

37 HTS 5, s. 149; CTS 9, s. 228; Taşağıl, "Gök Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, S. 236, 1999, s. 30, 31.

38 TFYK, aynı yer; Chavannes, "*Notes...*", s. 90.

39 Chavannes, "Notes...", s. 305; Lin En-hsien, *a.g.e.*, s. 302.

siyasi birliğine ağır bir darbe vurmuştur. Altayların güneyindeki Karluklar da yavaş yavaş güneye doğru kaydılar. Bu arada 716'da Karagöl'de Kül Tegin'in hücumuna maruz kalmışlardı.[40] Karluklar, buna rağmen Tokmak civarına yerleştiler ve Türgişlerle iş birliğine gittiler. Neticede iki Türgiş devleti ortaya çıktı. Biri Tokmak'ta diğeri 717'de Talas'ta kurulan Kara Türgiş Devleti'ydi.[41]

Taşkent'te idarecisi Batı Gök Türk hanedanından gelen ve Tudun unvanını taşıyan devlet kuzeyde Sır Derya kıyısındaki Kara Türgiş Devleti'yle 740'tan sonra çatışmaya başladığında doğudaki Karlukları kendine müttefik yaptı ve üstünlük sağladı. Neticede Taşkent'te İ-nai-t'ou-tu-ch'iu-le idaresinde yeni bir siyasi birlik kuruldu. Yeni kurulan devlette Karluklar da görev almışlar ve yabgu olmuşlardı. Ancak çok geçmeden Taşkent şehir devletçiği Çin'in vassalı olduğunu kabul etti.[42]

751 senesinde Orta Asya tarihinin akışını değiştirecek bir hadise meydana geldi. T'ang imparatoru adına Doğu Türkistan'ı idare eden Kao Hsien-ch'ih, Taşkent Tudununu hapse attı. Tudunun oğlu batıdaki diğer devletçiklere kaçarak durumu anlattı. Bunun üzerine Doğu Türkistan'ı, Çin'in elinden kurtarmak için Arap kuvvetlerini ikna ettiler. Akabinde adı geçen Çinli vali yaklaşık 350 km'lik bir yürüyüşten sonra Talas şehrine yaklaştı. Atlah denilen mevkide Arap ordularıyla Çin ordusu beş gün süren bir savaş yaptılar (Temmuz 751). Bu çarpışmaların şiddetli anında Isık Göl Karlukları, Arapların tarafını tutarak Çin'e karşı cephe aldılar. Neticede önden ve arkadan saldırıya maruz kalan Çin ordusu yenilip geri çekildi.[43]

---

40 Z. V. Togan, "Eftalitlerin Menşeî Meselesi", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV, 1-2, 1964, s. 58; Salman, "Karluk...", s. 189.

41 Bu konuda ayrıca bkz.: *Qazaqstan Tarihi*, Almatı, s. 307.

42 Chavannes, *Documents...*, s. 142.

43 V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (çev. H. D. Yıldız), İstanbul, 1981, s. 252; H. D. Yıldız, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", *Edb Fak. 50. Yıl Armağanı*, İstanbul, 1973, s. 71-82; D. M. Dunlop, "A New Source of Information on the Battle of Talas or Atlakh", *Ural-Altaische Jahrbücher*, Wiesbaden, 36, 3-4, s. 326-330.

Bundan sonra serbest kalan Tanrı Dağlarının kuzey silsileleri, Isık Göl tarafları ardından Talas-Seyhun boylarına doğru Karluk grupları yayıldı. Ağırlık merkezleri artık Batı Türkistan'dı. Tokmak, Evliya-ata ve diğer şehirleri ele geçirdiler. 766'ya doğru bir Karluk devleti kuruldu.[44]

Bu arada Toharistan'da 710 yılından itibaren Karluk ismi İslam kaynaklarında görülür. Söz konusu tarihte Bedehşan'da oturup Kuteybe tarafından öldürülen Eftalit Tarkan'ı Neyzek'in emrinde bir Karluk yabgusundan söz edilmektedir. 737'de de Arap kumandanı Esed'in faaliyetleri dolayısıyla bir Karluk yabgusundan bahis vardır. Ona mağlup olan Türgiş kağanı Su-lu, Toharistan'a giderek Karluk yabgusunun yanına sığındı. 809 yılında Feyzabad yakınındaki Vascirt adlı yerde Karlukların varlığı bilinmektedir. 10. yüzyılda İbn Rüsteh, Amu Derya'nın kollarından Vahşab civarında Karlukların yaşadığını zikretmektedir. *Hudud'ül-alem*'de ise Karlukların Hilend ve Belh'e kadar yayıldıkları bildirilmektedir. 12. yüzyıldaki olaylarda Buhara Karluklarının, Karahanlı Devleti'nde adları geçer ve Çağaniyan ile Tirmiz, Nahşab ve Kiş'te Karluklar Batı Karahanlı hükümdarları ile savaştılar. Celaleddin Harezmşah, Gazne'ye geldiğinde karşısında yine Karlukları bulmuştur. Onların reisi Seyfeddin Hasan kendisine itaat etmişti. Moğollardan kaçarken topraklarının bir kısmını Seyfeddin Hasan'a bıraktı. Aynı yüzyılın sonunda onların Belh ve Tirmiz'e kaydıkları anlaşılmaktadır.[45]

Çin'in, Tanrı Dağları civarından elini çekmesi, bu havalide ve kuzeyde yaşayan boyların işine yaradı. Bundan sonra Tokmak (Suyab) ve Talas bölgesine gelen Karluklar, Türgişlerin

44 İbn el-Esir, *İslam Tarihi*, (çev. A. Özaydın) V, 365; H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhatı*, (Türk. çev.), İstanbul, 1930, s. 80; Salman, "Karluk...", s. 191; *Qazaqstan Tarihi*, s. 307; P. B. Golden, "The Turkic Steppe in Early Samanid Times", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge, 1990, s. 343, 348.

45 *Hudud'ül-alem*, (İng. çev., V. Minorsky), London, 1937, s. 288; Togan, *Eftalitlerin Menşeî Meselesi*, s. 60; Omeljan Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, s. 268; Salman, "Karluk...", s. 192-193.

Nu-shih-pi boyunun bulunduğu sahaları ve Batı Gök Türklerinin eski merkezlerini ele geçirmişlerdi ve başkentleri Balasagun'du.[46] Tuo-lu ve diğer Türgiş boyları onlara tabi olurken 766-775 yılları arasında Kaşgar'ı aldılar. Fergana'yı da Abbasilerin elinden alıp, Oğuzlarla ittifak ederek, Peçenekleri yendiler. Tibetlilerle iş birliği yaparak Beşbalık'ın kuzeyindeki Kağan Stupa şehrini işgal ettiler. Kısacası 766'yı takip eden yıllarda müstakil bir Karluk Devleti söz konusudur.[47]

Aslan İl Türgig bu esnada onların hükümdarıydı ve Kaşgar, Yarkent ve Talas bölgelerini yönetiyordu (780 sıraları). Adı geçen hükümdarın bir unvanı da Burguçan idi.[48] 791 yılında Karlukların Tibetlilerle iş birliği yapıp Kağan Stupa'yı almasından sonra Karlukların Uygurlarla çarpışması görülmemekle beraber 821 yılına ait Kara Balasagun Yazıtının Çince kısmında, 791-812 tarihleri arasında Uygurlara mağlup oldukları bildirilmektedir. Uygurlar, topraklarının taciz edilmesine karşı 791'de Karlukları bozguna uğrattılar. Muhtemelen 812 yılındaki hadisede ise Uygur hükümdarı ülkesine tecavüz eden Karlukların hükümdarını Fergana'ya kadar, ülkesini terk etmeye mecbur etmiştir. Neticede çok sayıda esir yakalayan Uygur hükümdarı ganimetle ülkesine dönmüştür. Bundan sonra Uygur kağanı Chin-chu-chi-huei'i bir kısım Karlukların üzerine yabgu tayin etti.

840 yılındaki Kırgız baskını sonrasında bir kısım Uygur, Hsi-shih-pang-t'e-le liderliğinde Karluklara sığındı. Diğer yandan 9. yüzyılın ikinci yarısından sonra Tanrı Dağlarının doğu kısmına gelen Uygurlar da Karlukları tehdide başladı. *Hudud'ül-Alem*'e göre İli ve Isık Göl havalisindeki savaşlarda kesin netice elde eden taraf olmadı.[49] Aynı devirde Kırgızlar da kuzeyden sürekli Karlukları taciz ettiler. Onların Bancul kasabası Kırgızların eline

46 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 138-139.

47 Ayrıca bkz.: Chavannes, *Documents...*, s. 85; O. Pritsak, "Von den Karluk den Karachaniden", s. 270; Salman, "Karluk...", s. 194, 195.

48 Donuk, *Eski Türk Devletlerinde Askeri İdari Unvan ve Terimler*, s. 11.

49 *Hudud'ül-alem*, s. 287.

geçmişti.[50] Tibetlilerle 791'de ortak hareket ederek Kağan Stupa'yı ele geçirmişlerdi. 817-836 arasında kralları Ralpa-can devrinde bir Karluk elçisi Tibet kralını ziyarete gitti. Bundan sonra genelde ilişkileri dostça gelişti.[51]

Batı yönünde Karlukların Abbasilerle ilişki kurmaları gayet normal bir durumdu. Önce Fergana'yı ele geçiren Karluklar bir süre sonra buraları elde tutamayarak kaybettiler. 772'de orayı tekrar işgal ettiler. 775'te Halife Mehdi'nin üstünlüğünü tanıyanlar arasında Karluk Yabgusu da vardı. Aynı yabgu 792-793'te Fergana'yı ele geçirince üzerine gelen Amr b. Cemil'i yenmeyi başarmış, ancak Yahya el-Bermekî'yi durduramamıştı. Daha sonra patlak veren Rafi b. Leys isyanına Karluklar da katıldılar. 809'da Karluklar ve diğer Türk boyları Rafi'yi terketti. Halife Memun zamanında bu tip mücadeleler devam etti. Abbasiler Karluk yabgusuna arazisi üzerinde mülkiyet tanımak zorunda kaldılar (811). 816'da Otrar'da Karluklar, Vezir Fadl b. Sahl'ın karşısında ağır bir hezimet aldılar. Karısı ve çocuklarını esir olarak veren Karluk yabgusu, Kimek ülkesine kaçtı. 822'de Fergana, Karluklar tarafından bir kez daha işgal edildi ise de Horasan valisi tarafından geri alındı. Karluklar 9. yüzyılın ikinci yarısında zayıflamaya başladılar. Kendi içlerinde karışıklığa sürüklendikleri gibi doğudan gelen Uygurların hücumları da onları sarsmış, nihayet Samanî Devleti'nden İsmail b. Ahmed'in 893 yılında Sır Derya'nın doğusuna yaptığı seferde 10 bin Karluk öldürmesi onlara ağır bir darbe vurmuştur. Talas şehri dahi Samanilerin eline geçerken Tunguz adlı Karluk hükümdarının hatunu dahil 15 bin kişi de ele geçirildi.[52]

---

50 *Hudud'ül-alem*, s. 98.

51 H. Hoffmann, "Die Qarluq in der Tibetischen Literatur", *Oriens*, S. 3, 1950, s. 199 vd.; P. B. Golden, *The Turkic steps...*, s. 350; Salman, "Karluk...", s, 200, 201.

52 V. Bucher, "Samaniler", *İA*, s. 140; Barthold, *Türkistan*, s. 285; R. R. Arat, "Karluk", *İA*; Smagulov, Grigoryev, İtenov, *Oçerk po istorii srednevekogo Turkestana*, Almatı, s. 9-12; K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda Kazahstana*, Almatı, 1998, s. 84.

893'ten sonra, Karluklara bir başka darbe Oğuzlar tarafından vuruldu. Oğuz Yabgusunun dahi öldüğü savaşlar yapıldı. Kaşgar şehri tarafında savaş yağmalarla devam etmekteydi. 943'e doğru Kaşgar'dan hareket eden Karahanlı hükümdarları Çu vadisine girerek Karluklara son verdiler.[53]

Hudud'ül-alem'de Karluklara ait 15 yer ismi gösterilmiştir. Karluk ülkesinin doğusunda Tibet'in bazı kısımları, yağma ve Dokuz Oğuz sınırları, güneyinde yağmaların bazı kısımları ile Maveraünnehir ülkesi, batısında Oğuz sınırları ile kuzeyinde Tuhsi, Çigil ve Dokuz Oğuz ülkeleri vardı. Burası mamur, mutedil iklimi olan bir yerdi. Karlukların kendisi hoş ahlaklı ve medeni insanlardı. Eski zamanlarda Karluk hükümdarları Cabguy veya Yabgu unvanını alıyorlardı. Onların bir kısmı avcı, bir kısmı çiftçi, bir kısmı çobandı. Zenginlikleri koyun, at ve çeşitli kürklerdi.[54] 10. yüzyılda Çırçık Irmağı'nın ve Narın Irmağı'nın kenarında Karlukların Basham bölgesi bulunuyordu.[55] Yine aynı asırda Karluk hükümdarları Atasagun unvanını taşıyordu.[56]

Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca (840) Karlukların siyasi nüfuzu artmış, neticede bu bölgede kurulan Karahanlı Devleti'nin esas kütlesini meydana getirmişlerdir.[57] Hatta *Pendname*'nin bildirdiğine göre Gazneli Devleti'nin kurucusu Sebük Tegin, bir Karluk şehri olan Barshan'dan çıkmıştır.[58] Karluklar zamanla Karahanlı Devleti'ne cephe almışlardı. Bu durum doğudan gelen Karahıtayların işini kolaylaştırmıştır.[59] Özellikle Katavan (Katvan)

53 Salman, "Karluk", s. 199.

54 *Hududül alem*, s. 97, 98; Gerdizî, s. 256, 257'den Şeşen, *a.g.e.*, s. 63, 64.

55 G. Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 482.

56 Donuk, *a.g.e.*, s. 32.

57 Pritsak, "Karahanlılar", *İA*; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 139.

58 Erdoğan Merçil, "Sebük Tegin'in Pendnamesi", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI, 1-2, 1975, s. 222-227

59 İbn'ül-Esir, XI, s. 80-84; Atamelik Cuveynî, *Tarih-i Cihan-guşa*, (çev. M. Öztürk), Ankara, 1999, s. 305; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 140; R. R. Arat, "Karluk", *İA*, VI, s. 351 vd.

savaşında olumsuz etki yaptıkları ve 1137 yılından sonra onların Horasan'a kadar sokulmalarına sebep oldukları bilinmektedir.[60]

627 yılında Gök Türk hanedanına yakın bir boy olarak tarih sahnesine çıkan Karluklar uzun süre Altay-Tanrı Dağları arasındaki geniş Tarbagatay bozkırlarını mekân tuttular. Gök Türk hanedanıyla fazla bir bağları kalmadığı gibi aksine çoğu kez çatıştılar. Uygurların devletinin kuruluşuna yardımda bulundular. Ancak onlarla da araları pek iyi gitmedi. Arkasından Tanrı Dağları havalisinde yayıldılar. Karahanlı Devleti'nde önemli roller oynadıkları gibi Gazneli Devleti'nin kurulmasına katkı sağladılar. İlerleyen yüzyıllarda Fergana bölgesi onların yoğunlaştığı alan oldu. Böylece Doğu Özbekistan onların yurdu haline geldi. Devamında Kuzey Afganistan da onların yayılma alanlarından biri oldu.

60 Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 52 vd.; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu Devleti* II, Ankara, 1954, s. 326-329; Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara, 1987, s. 69.

TÜRGİŞLER

Türk tarihinde Batı Oğuzlarını, yani Selçuklulardan başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan Ön Asya Türklüğünü anlamak için Türgişlerden başlamak gerekir. Türgişlerin oluşumu dolayısıyla meydana gelen boy hareketlenmeleri daha sonraki yüzyıllara kadar gidecek boy örgütlenmelerinin temelini atmıştır. Onlar Çin kaynaklarında Türgiş olarak görülürler. Yazıtlarda da böyle geçer, çok kalabalık insan toplulukları ve 200 bine ulaşan asker sayılarıyla dikkat çekmişlerdir. 766'larda sonra Türgiş adı aniden ortadan kalkar; yerine Oğuz adı gelir. Bunu takiben Müslüman kaynakları onlara Türkmen adını verinceye kadar bu adla yani Oğuz olarak anılacaklardır. Bu anlamda Türgişlerin Oğuzlara giden yolun esası olduğunu kabul etmek gerekir.

Aslında Türgişler, Batı Gök Türk ülkesinde 634'ü takip eden yıllarda meydana gelen çeşitli iç mücadelelerin ortaya çıkardığı boy grubudur. Gerçekleşen yeni boy yapılanmaları sonucunda Orta Asya tarih sahnesinde yer almış bir topluluğun adıdır. Takip eden yıllardaki gelişmelerden onların Batı Gök Türk hanedanından geldiğini açıkça anlaşılmaktadır. En azından her bir boyun başındaki beyin Gök Türk hanedanını oluşturan A-shih-na kabilesinden geldiğini söylemek mümkündür. 630 yılında Batı Gök Türk ülkesinde Tong Yabgu Kağan amcası tarafından öldürülünce birçok siyasi karışıklık çıkmıştı. Bazı Türk beyleri Çin'e gidip oraya sığındılar. Ülkesini terk etmeyen hanedandan gelen bir bey

Işbara, dağılmış olan boyları bir araya toplayabilmek için yeni bir örgütlenme yoluna gitti. Bütün boyların beylerini topladı. Balkaş Gölü'ne dökülen İli Irmağı civarında büyük bir kurultay yapıldı. 634 yılında gerçekleşen bu olayda kağan Işbara ülkesini 10 boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde anılmaya başlamıştı.[1]

Devam eden süreçte doğuda yer alan beş boya Beş Tuo-lu, diğer beşine ise Nu-shih-pi adları verilerek boylar arasındaki ayrım daha da netleşti. Beş Tuo-lu, hiyerarşik olarak daha üstün kabul edilerek çorluklar halinde tesis edilmiş ve Tokmak'ın (Suei-ye/ Suyab) doğusunda oturmuştu. Sağ, yani batı grubu oluşturan Nu-shih-pi'ler ise erkinlikler halinde teşkilatlandırılıp Tokmak'ın batısında ikamet edeceklerdi. Bu bölge daha sonra Karahanlıların ilk başkenti olacaktır. Coğrafi dağılıma göre böyle bir boy yapılanmasına gidilirken Sır Derya'ya doğru Talas Irmağı yönünde, hatta daha sonra Aral'a kadar uzanacak geniş alanda Oğuzların temeli atılıyordu. Yeni teşkilatlanma sonrası kurultay sonunda her bir boya bir ok verilmişti. Ok boyların her birini temsil etmesine rağmen, aynı zamanda bağımlılığı da gösteriyordu. Bu örgütlenme biçiminden dolayı Türkçe yazıtlarda "On Ok", Çince kaynaklarda aynı anlama gelen "Shih-hsing" (On Kabile) olarak yazılmıştır. Çinlilerin tanımlaması terimin Türkçe açıklamasına da yardım etmektedir. Nitekim bu olaydan sonra Türk tarihi farklı mecralarda akacaktır.[2] Ayrıca *Oğuz Destanı*'nda geçen yer ve olay isimleri, bu bölgenin batısına işaret eder. Bunun yanında özellikle Güney Kazakistan ve Kırgızistan'ın Koçkar bölgesinde bulunan onlarca taşa kazınmış yazıtta On Ok tabiri geçmektedir. Neticede Ötüken'in dışında Türk kökenli halklar için yeni

1 CTS 194B, s. 5184; HTS 215B, s. 6059; Chavannes, *Documents...*, s. 21, 24, 47; Salman, *Türgiş...*, s. 4 vd.; Taşağıl, *Gök Türkler* II, s. 66 vd.; Taşağıl, *Boylar...*, s. 119.

2 Taşağıl, *Boylar...*, s. 67; Chavannes, *Documents...*, s. 21, 24; Liou İ-t'ang, *Hsin T'ang Shu T'u-chüe chüan k'ao-chu, Pien-cheng Yen-chiou-sou Nien Pao*, S. 14, s. 206, 207 vd.

bir ağırlık merkezi ortaya çıkmıştır. Burası Güney Kazakistan ve Kırgızistan'ın kuzeyidir. Genel olarak siyasi ağırlık merkezinin Çu Irmağı havzası olduğunu kabul etmek gerekir.

Batı Gök Türk ülkesinde bu gelişmeler yaşanırken yine hanedandan gelen kahraman bir bey A-shih-na Ho-lu kağan olmuştu. Onun 651'den sonra Batı Gök Türk ülkesinde yeniden hakim olması, devamında idare merkezini Ming-bulak'a naklet-mesi yeni gelişmelere sebep olmuştur. Yaklaşık 15 sene önce yeni teşkilatlanmayla oluşan Beş Tuo-lu ve Nu-shih-pi boylarını yani On Ok kabilelerini hakimiyeti altına almayı başardı. Bu olaylar anlatılırken doğuda yerleşmiş Beş Tuo-lu boyu arasında ilk defa Türgiş adından bahsedilmektedir. Buna göre Tuo-lu boyu grubunun içinde Türgiş Ho-lo-shih Çor tarafından idare edilen bir boy vardı ve Ebinor'a dökülen Borotala Irmağı civarında bulunuyordu. Diğer On Ok boyları ise Tuo-lu'lardan Ch'u-mu-k'un Çor Imıl Irmağı civarında, Hu-lu-wu Chü Çor Ayar Göl'ün güneyinde, She-she-t'i-tun Çor Ebinor yakınlarında, Shu-ni-shih Ch'u-pan Çor Yıldız vadisinde oturuyordu. Çu Irmağı'nın batısında yaşayan Beş Nu-shih-pi boyu ise A-hsi-chie Ch'üe Erkin, Ke-shu Ch'üe Erkin, Pa-sai-kan shao-po Erkin, A-hsi-chie Ni-shu Erkin ve Ke-shu-ch'u-pan Erkin'di.[3]

Kahraman lider A-shih-na Ho-lu (Kara) hiçbir zaman Çin'e teslim olmayı kabullenmedi. Uzun süren bağımsızlık mücadelesine girişti. Ancak 659 yılında Batı Gök Türk ülkesinde A-shih-na Ho-lu'nun uzun süren bağımsızlık mücadelesi sona erdi. Bu tarihten sonra Çinliler tam anlamıyla Tanrı Dağlarının kuzey ve güneyindeki sahalara hakim olmayı başardılar. Bu sırada Ch'u-mu-k'un boyu Fu-yen askerî valiliği olurken Türgişlerin Suo-ho-mo-he boyu Wen-lu askerî valiliği adını aldı. Yine Türgişlerin A-li-shih boyu Ch'i-shan askerî valiliği adını aldı.[4] Böylece Batı

3 Chavannes, *Documents...*, s. 34, 60; Salman, *Türgiş...*, s. 8; Taşağıl, *Gök Türkler* II, s. 71.

4 Bu sırada diğer Türk boyların valiliklere ayrılması konusunda bkz.: Taşağıl, *Gök Türkler* II, s. 75; Hsüe Tsung-cheng, *a.g.e.*, s. 404-414.

Gök Türk ülkesi kesin bir şekilde bağımsızlığını kaybediyordu. Daha sonraki yıllarda gelişen olaylardan Çin kontrolünün üst düzeyde gerçekleşmediğini, sadece uzaktan siyasi üstünlüğünü tanıma şeklinde meydana geldiği anlaşılır.

Bu olayların en önemli sonucu artık Batı Gök Türk teriminin kaynaklarda görülmemesi ve yerine Türgiş adının gelmesi ve Batı Gök Türklerin siyasi olarak tam anlamıyla tarih sahnesinden kalkmasıdır. Böylece ortaya çıkan otorite boşluğunda yavaş yavaş Türgişler ön planda yer almaya başlamışlardı.

Yine de Batı kabilelerinin (On Ok) gittikçe zayıfladıklarını söylemek mümkündür. Bir araya gelemeyen Tuo-lu ve Nu-shih-pi gibi iki ana boy grubunun insanları liderleri olmayışı yüzünden etrafa dağıldı. Batı Gök Türk hanedanından gelen A-shih-na She-er ve A-shih-na Pu-chen'ın oğulları Yüan-ch'ing ve Börü Şad Çinliler tarafından generallik unvanları ile ödüllendirildiler. Bahsedilen iki lider kendi aralarında kağan olabilmek için mücadele ediyorlardı. Neticede 686 yılında kağan tayin edilen Börü Şad Hu-se-lo'ya karşılık Yüan-ch'ing'e işten el çektirilmişti. Börü Şad'ın unvanı Chie-chung-shih-chu Kağan idi. Aradan geçen 30 yıldan fazla süre zarfında boylar bir arada toplanıp büyük bir siyasi organizasyon kuramadılar.

Buna rağmen Çinlilere karşı zaferler kazanmaktan da geri durmadılar. Nitekim 692 yılında Batı Gök Türk boyları (On Ok boyları) A-shih-na Suei-tsu adında birini kağan ilan ettiler. Adı geçen hükümdar Tibetlilerle ve Çinli General Wu-wei-tao idarecisi Wang Hsiao-chie ile Ling-ch'üan'da (Soğuk Pınar), Ta-ling-ku'da (Büyük Tepe Vadisi) savaştı ve onu bozguna uğrattı. Bu arada Tokmak'ın idarecisi Han Ssu-chung Ni-shu Erkin, kendi milletinden olan Gök Türk Shih-chih-han ve Hu-lu gibilere karşı zafer kazandı. Arkasından Tibetlilerin Ni-shu-mei-ssu kalesini işgal etti.

Doğu Gök Türk topraklarında 679 yılından itibaren Çin esaretine karşı birbiri ardına isyanlar çıkmış; nihayet 682 tarihinde İlteriş Kutlug zafere ulaşarak II. Gök Türk Kağanlığı'nın

bağımsızlığını ilan etmişti. Daha sonra Çin'de hapiste bulunan Tonyukuk bir fırsatını bularak Kutlug'un yanından kaçtı. Onun gelişine sevinen Kutlug, Apa Tarkan unvanıyla askeri ve idari işlerin başına getirmiştir. Bundan sonra 10 yıl içinde Çin'deki esir Türklerin büyük kısmını kurtardıkları gibi, Orta Asya'da birliği sağlamaya çalıştılar. O dönemde önemli sayılabilecek iki rakipleri vardı: Biri Güney Sibirya bölgesinde yaşayan Kırgızlar, diğeri Batı Gök Türk ülkesinin geniş bozkırlarını baştan başa kaplayan Türgişler, yani On Oklar'dı. Dolayısıyla kurulacak bir Orta Asya bozkır birliğinde iki büyük güç ile çarpışacaktı. Nitekim öyle de oldu.

Hızla yükselerek, 696 yılında II. Gök Türk Devleti'ni kudretinin zirvesine çıkaran Kapgan Kağan'ı durdurmak gerekiyordu. Bunun için Kırgızlar, Çinliler ve Türgişler ittifak yaptılar. Kırgızlar, 696-697 kışında ağır bir şekilde mağlup edilerek devlete itaat ettirildi. Bundan sonra batı yönüne doğru Türgişlerin üzerine büyük bir sefer düzenlendi. Ancak bu sefer için yola çıkıldığı esnada hatunu ölen Kapgan Kağan, onun cenaze törenine katılmak üzere geri döndü. Bunun üzerine Gök Türk ordusu komutasında yeni tayinler gerçekleştirildi. Buna göre orduya Tonyukuk, İnel Kağan ve Tarduşların şadı Bilge kumanda edecekti. Dolayısıyla Gök Türkler Türgiş-On Ok ülkesine doğru büyük bir sefer için harekete geçtiler. Ordu Altayları aşıp Yarış Ovası'na ilerledi ve Bolçu'da[5] karşılaştığı Türgişleri ağır bir hezimete uğrattı.

Önce Altay Dağlarında bir araya gelip savaş planları yapan ordunun kumandanları gerekli harekât yolları üzerinde anlaştı. Bu arada Tonyukuk'a gelen üç kaçaktan yani casuslardan Türgişlerin, Yarış Ovası'nda toplandığı haberi alınmıştı. Verilen rakamlara göre Türgiş ordusunun 100 bin civarında olduğu bildirilmektedir. Gök Türk ordusundan katbekat daha fazla oldukları halde yenilmekten kurtulamadılar. Savaşın yüksek kumandanlığını Tonyukuk ve İnel yürütmüş; Tarduş Şad'ı olan Bilge başka bir mevkide mevzilenmişti. Sonuçta Türgişlerin kağanı esir

5 Urungu Gölü'nün güneybatısında Tokoi kasabası.

düştüğü gibi yabgu ve şadları öldürülmüştü. Yakalanan 50 asker diğer Türgiş/On Ok beylerinin bulunduğu yere gönderilmiş ve halklarının büyük kısmının teslim olmaları sağlanmıştı. Az bir grup ise batıya doğru kaçmayı başarmıştı. On Oklar doğudan gelen Gök Türklerin kendi soydaşları olduğunu çok iyi anlamışlar ve başsız kalınca onlara itaat etmişlerdi. Bundan sonra Gök Türk ordusu On Ok ordusu ile birleşerek Demir Kapı'ya kadar yapılan uzun sefere ortaklaşa gittiler.[6] Aslında yazıtlarda Türgiş halkı Bilge Kağan tarafından kendi halkı olarak tanımlanmıştır. Fakat devlete ve kağana karşı hatalı hareket ettikleri için çok ızdırab çektikleri vurgulanmıştır.[7] Bilge Kağan, Türgiş (Batı Gök Türk) idarecilerinin kendileriyle aynı soydan geldiklerini de biliyor ve vurguluyordu. Bundan sonra birbiri ardına yapılan başarılı sefer ve savaşlarla Maveraünnehir'e kadar (Kengü Tarban) her taraf Gök Türk egemenliğini kabul etmiştir.[8] Devamında Çinliler tarafından 699 yılında Börü Şad Hu-se-le, Batı orduları baş kumandanı olup bu bölgeleri kontrol altına alıp Çin'e bağlı hale getirmek maksadıyla görevlendirildi. Ancak aynı sıralarda Wu-chih-le liderliğindeki Türgişler çok kuvvetlenmişti. Onun gücünden çekinen Hu-se-le, Çin'den ülkesine geri dönmeye cesaret edemedi. Kendisi Ch'ang-an'da öldüğü gibi yanında bulunan 60-70 bin kişi kadar olan halk topluluğu Çin'in iç bölgelerine dağıtılarak yerleştirildi. Kendisine duyulan minnettarlığın sonucu olarak oğlu Huai-tao'ya sağ muhafızları generalliği verildi.[9] Çinlilerin 630'lardan sonra başlattığı Türk beylerini kendi tarafına çekerek, onları kendi milleti üzerine ordu kumandanı göreviyle yollama işi hâlâ devam ediyordu. Diğer yandan Çin'e göç eden Batı Gök Türk halkının bir an önce Çinlileşmesi için ülkenin iç taraflarına gönderilmesi işlemi sürüyordu.

6 T,29-43.

7 KT,D,18,19; BK,D,16.

8 KT,D,21; BK,D,18; ayrıca bkz.: Klyaştorny, *Orhon Abidelerinde Kengü Kavmi Yer Adı*, s. 92-96; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 111; Giraud, *a.g.e.*, s. 45.

9 HTS 215B, s. 6065; WHTK 2697c.; Hsüe Tsung-cheng, s. 629 vd.

Batı Gök Türk hanedanından gelen bir bey olan A-shih-na Hsien, 702 yılında başarısız bir idare yürüten sağ cesur muhafızları generali olan ve Hsing-hsi-wang Kağan'ın yerine On Okları idare etmek ve Çin kontrolü altında tutmak göreviyle yollandı. Ayrıca bu beye Beşbalık Büyük Valisi unvanı da sunulmuştu. 704 yılında diğer bir bey Huai-tao, Meng-ch'ih genel valiliğine getirildi. Bu arada Hsien'in kendisine, Chi-hsi (Çölün Batısı) özel idarecisi gibi ilginç bir unvan daha sunuldu. Çinlilerin yeni tayinlerle baskı kurmalarına rağmen On Ok boylarından Tou-tan başkaldırdı. Kendini Çin'e hizmete adamış Hsien, derhal ona hücum etti. Ağır bir yenilgiye uğratarak onun gücünü dağıttı. Üstelik öldürülen Tou-tan'ın kesik başını Çin sarayına ulaştırdı. Arkasından batıya ilerleyişine devam ederek, Tokmak'ın batısında yaşayan 30 bin kişiden oluşan boyları kendine itaat ettirdi. Dolayısıyla Kırgızistan'ın batısı, Kazakistan'ın güneyi Türk kökenli bir kumandan tarafından Çin'deki T'ang hanedanına bağlanmıştı. Çin adına kazandığı söz konusu askeri başarıları, Çin sarayını çok memnun etmişti. Nitekim kendisine bir mektup gönderilerek çalışmaları takdir edildi.

Aynı sıralarda Kapgan Kağan'ın idaresindeki II. Gök Türk Devleti'ne bağlanmak istemeyen Karluk, Shu-ni ve Hu-wu gibi üç boy da Çin'e sığınmak zorunda kaldılar. Kapgan Kağan'ın askeri hamleleri Çinliler tarafından önlenemiyordu. Onların isyankâr faaliyetlerini duyan Kapgan Kağan üzerlerine baskın düzenleyip onların bu hareketini cezasız bırakmadı. Kendilerine bağlanan ya da bir şekilde müttefik olanları harekete geçirdiler. Nitekim onun bu saldırılarına karşı ittifak kuran Çin'in Orta Asya'daki tayinli memuru olan A-shih-na Hsien ve Beşbalık genel valisi T'ang Chia-huei ve diğerleri Kapgan'a hücum ettiler. İttifak ordusunun saldırı şekli "boynuz" gibi oldular şeklinde ifade edilmiştir. Bu askeri savaş taktiği ile *Turan Taktiğine* atıf yapılmaktadır. Ancak herhangi bir zafer kazanamadılar. Kapgan'ın baskılarından kurtulmak isteyen Türgişler, en sonunda gizlice

sınırlara gelip, kendilerinin Çin sarayına gelmeleri konusunda Hsien'e arabuluculuk yapmasını teklif ettiler.

Ancak İmparator Hsüan-tsung buna izin vermeyince teklif kabul edilmedi. Buna rağmen Çinli generallerden Wang Huei, onları itaate alma özel memuru olarak görevlendirilmişti. Neticede Türgiş valisi Ch'e-pi-shih Çor Su-lu, devlete sadık dük unvanıyla ödüllendirildi. Sonra Türgişler, Po-han (Yaka Arık) ve Ta-shih-ch'eng'ı (Aksu) kuşatma altına aldılar. Aslında Dört garnizonu ele geçirmek için planlar yapıyorlardı. Çinli General T'ang Chia-huei ve Kuca genel askeri valisi, yine üç kabile Karluklarla ve A-shih-na Hsien'le birlikte hareket ederek onlara saldırdılar. İmparator, Türgişleri tamamen sıkı bir kontrol altına almak için plan yapılmasını emredeceği sırada Ying ve Ting isimli vezirler "*Türgişlerle Karlukların birbirleriyle mücadele ettiklerini, kuzeyin yabancılarının karşılıklı savaşarak kendilerini zayıflattıklarını ve Çin'den oraya gidilmesine gerek olmadığını, büyük olanın yaralanacağını küçük olanın yıkılacağını, her durumun Çin'in menfaatine olduğunu, Wang Huei'in sefere çıkıp onlarla savaşsa dahi Çin açısından problemin çözülemeyeceğini*" söylediler. Bu arada Çin destekli A-shih-na Hsien yaptığı bütün faaliyetlere rağmen duruma hakim olamadı, Türgişlerden Suo-ke'nın kuvvetlenmesi üzerine ülkesinde kontrolü tamamen elinden kaçırdı. Hizmet ettiği Çin'e, Ch'ang-an'a dönüp orada hayatını kaybetti.

Mağlubiyetten kurtulamayan Türgişlerden T'u-huo-hsien sahneden çekilince, Huai-tao'nın oğlu Hsin, On Ok Kağanlık makamına oturdu. Bunu fırsat bilen Çinliler, kendisine Meng-ch'ih askeri valiliği ve Çin yüksek makamlarından üç tane sundular. Hanımına ise Liang-kuo Fu-jen'lık ve Chiao-he Prensesliği unvanları verildi. Hsin, Suei-ye'deki (Tokmak) Chü-lang şehrine vardığında bir Türgiş beyi Baga Tarkan tarafından öldürüldü. Sonuçta eşi olan Chiao-he prensesi ve onun oğlu Chung-hsiao tutunamadılar, çok zor şartlar altında perişan olup Çin'e döndüler. Bu başarısızlıkları yaklaşık 50 yıldan fazla Çin'deki T'ang

hanedanına itaat eden Batı Gök Türk beylerinin sona ermesine sebep oluyordu. Zaten Güney Kazakistan ve Kırgızistan sahasında On Ok beyleri kontrolü ele almışlar, onların doğusunda Türgiş adlı boy yükselmişti. Çin'e giderek onlardan yardım bekleyen beylerin sonu da başarısızlık oldu.

Batı Gök Türk ülkesinde yükselerek kağanlık makamına oturan bir başka Türgiş lideri Wu-chih-le'dir. 659'dan sonra Batı Gök Türklerinden iki kağan gidip Çin'in hizmetine girince başsız kalan ülkede Wu-chih-le, önce Hu-se-lo'ya bağlı olarak Baga Tarkan unvanını alarak şöhret bulmuştu. Fakat Hu-se-lo'nun, başarısız yönetimine karşı halkın hoşnutsuzluğu ortaya çıktı. Bunun üzerine boylar daha başarılı buldukları Wu-chih-le'nın yanında yer alarak toplandı. Bunun üzerine Türgişler çok daha fazla güçlenerek dinamik bir hale dönüştüler. Bu yüzden güçlenen Wu-chih-le her birine 7.000 asker verdiği 20 valilik kurarak yeni bir idari yapılanmaya gitti. Dolayısıyla siyasi durumunu çok kuvvetlendirmişti. Tokmak'ın (Suei-ye) kuzeybatısında, Güney Kazakistan'da Merke ve Çu bölgelerinde konuşlanarak durumunu sağlamlaştırdı. Sonrasında Tokmak'ı alarak merkezini ortaya taşıdı. Tokmak yakınından geçen Çu (Suei-ye) Çayı'na büyük merkez adını verdi. Balkaş Gölü'ne dökülen İli Irmağı kenarındaki Ying-yüe'yi de küçük merkez haline dönüştürdü.

Kuzeyde toprakları Doğu Gök Türk ülkesine kadar uzanıyor, bütün Soğdlular ve Beşbalık'ı içine alıyordu. Aslında ortaya kuvvetli yeni bir devlet çıkmıştı. Kısacası kendisinden önce Hu-se-lo'nun idare ettiği Batı Gök Türk topraklarını kendine bağlamayı başarmıştı. Bu durum bir anlamda Batı Gök Türk Kağanlığı'nın yeniden canlanması gibi değerlendirilmelidir. Arkasından 699 yılında oğlu Che-nu'yu Çin sarayına yollayarak dış temas aradı. O yıllarda Kapgan Kağan yaptığı akınlarla T'ang hanedanına ağır darbeler indirmiş, zor durumda bırakmıştı. Neticede II. Gök Türk Kağanlığı'na karşı çok zor durumda kalan T'ang hanedanında kontrolü elinde tutan İmparatoriçe Wu, Türgiş elçisine

gayet iyi davranmış ve derin hürmette bulunmuştu. Nitekim II. Gök Türk Kağanlığı'nın maruz bıraktığı tehlikeye karşı Türgişlerin kuvvetlenmesi onun için değerli bir fırsat olarak ortaya çıkmıştı. 706 yılında Wu-chih-le'ya Huai-te bölgesi prensliği gibi yüksek bir Çin unvanı sundu. Ancak bu yılın sonunda Wu-chih-le'nın ölmesi kurulacak ittifakı yarım bıraktı.[10]

Bir başka Türgiş beyi Wu-chih-le'nın yerini oğlu Suo-ke aldı. Aslında Suo-ke daha önce Wen-lu-chou askeri valiliği görevini yürüttüğü sırada Çinlilerden sol cesur muhafızları generalliği ve bazı asalet unvanları almıştı. Başa geçmesinden sonra da askeri gücü daha da artarak ordusunun sayısı 300 bine yükseldi. Böylece artık önemli bir güç haline yükseldiği için Çinlilerin dikkatini çekti. On Ok kağanı A-shih-na Huai-tao'ya özel elçi ve Çin sarayındaki kızlardan dört tane gönderildi.

Çin sarayına elçi gönderdiğinde İmparator Chung-tsung, sarayın önünde Türgiş elçisini karşıladı (708 yılı). 10 bin kişiden oluşan iki süvari birliğini ona refakat ettirerek huzuruna kabul ettirdi ve olağanüstü ihsanlarda bulundu. Bu arada aniden kumandanlarından Kül Çor Chung-chie ile arası açılmış askerleri çatışmışlardı. Aralarındaki savaşlardan netice alınamayınca, Suo-ke Çin sarayına Kül Çor Chung-chie'yi şikâyet etti ve Çin'e girilmesine izin verilmesini talep etti. Ancak Chung-chie, 1.000 altın ile Başbakan Tsung Ch'u-k'o ve diğerlerine hediye vererek kendi yanına çekti. Rüşvet alarak taraf değiştiren Çinli devlet adamları, Tibetlilerin Türgişlere saldırtılarak Suo-ke'nın cezalandırılmasını rapor etti.

Aldığı dış destekle kendine güveni artan Chung-chie, Feng Chia-pin ile iş birliği yaparak Suo-ke'ya karşı saldırıya geçti. Ancak Suo-ke, boyun eğmedi ve başarılı bir şekilde savaşarak Feng Chia-pin'i öldürdü. Ayrıca Suo-ke'nın kardeşi Che-nu, ordularını karşı harekâta geçirip Çin sınırlarına akın yaptı. Bu arada

10 Liou İ-t'ang, T'u-chüe K'o-han Shih-hsi-k'ao, *Pien-cheng Yen-chiou-sou Nien Pao*, 7, s. 81.

An-hsi Büyük Genel Askerî Valisi Niou Shih-chiang, Huo-jao-ch'eng ile savaştı ve Niou Shih-chiang öldü. Arkasından Çin imparatorundan kendisine karşı düşmanlık yapan Tsung Ch'u-k'o'nın öldürülmesini istedi. Kuo Yüan-chen, imparatoruna doğruyu söyledi. Neticede imparator gerçeği anlayıp, onun ülkesinin batıda olmasına, varlığını sürdürmesine razı oldu. Böylece Türgiş Kağanlığı, Çin imparatoru tarafından tanınmış oldu.

Ülke içindeki muhaliflerini ortadan kaldıran ve Türgişleri her yönden güçlendiren Suo-ke'nın başındaki dertler bitmek bilmiyordu. Nitekim sonrasında kardeşi Che-nu ile araları açıldı. Fakat Che-nu'nun kendisine bağlı boyların sayılarının az olmasından kaynaklanan sebepten dolayı askeri kuvveti az bulunuyordu. Bundan dolayı doğudaki II. Gök Türk Devleti'nin kağanı Kapgan'a bağlanarak kendini kurtarmaya çalıştı. Üstelik ona ağabeyine karşı yapılacak bir seferde rehberlik edeceğini bildirdi. Kapgan Kağan, Che-nu'nun teklifini kabul etti. Onu geride bırakıp kendisi 20 bin askerle Suo-ke'ya hücum etti ve yakaladı. Kağan dönüşte her iki kardeşe "*siz ağabey kardeş birlikte idare edemediniz. Nasıl bana sadakatla bağlı kalırsınız?*" diyerek her ikisini de öldürerek cezalandırdı (710). Çin'e yakınlaşma politikaları Türgişlerin bu bölümünün hiçbir işine yaramamıştı. Aksine Çin'den daha fazla çıkar sağlama gayretleri de boşa çıkmıştı. Zaten o dönemde doğudaki II. Gök Türk Kağanlığı Kapgan liderliğinde çok dinamik ve üstün bir durumdaydı. Nitekim Kapgan her iki Türgiş liderini cezalandırarak onların siyasi güçlerini ortadan kaldırdı.

Bu arada Kapgan Kağan'ın aşırı sert, zalimce idaresi yüzünden II. Gök Türk Kağanlığı da sarsılacaktı. Ona karşı birbiri ardına patlak veren isyanlara Türgişler de katılarak mücadele ettiler. Yine de Bilge ve Kül Tegin kardeşlerin kumandasındaki Gök Türk ordusu 711'de Altay Dağlarını aşıp, İrtiş Irmağı'nı geçerek, Bolçu'da Türgiş ordusunu bastı. Kağanları orada ölürken, yine halkı eskiden olduğu gibi Gök Türklere teslim oldu. Hatta, Kül Tegin onların

içindeki Az valisini kendi eli ile yakalamıştı. Teslim olan Türgiş halkı Tabar'da yerleştirildi.[11] Bundan sonra Gök Türk ordusu ileri harekâta devam etmiş Seyhun boylarına çekilen Kara Türgişler Kül Tegin tarafından yenilgiye uğramaktan kurtulamamıştı.[12]

Sayıca çok kalabalık ve geniş alana yayılmış Türgiş boylarının yaşadığı alanda ortaya çıkan siyasi boşluktan faydalanan bir başka bey ön plana çıkmaya başladı (715 yılı). Ch'e-pi-shih-su-lu adındaki bu bey, diğer Türgiş halk kitlelerini etrafında toplamış ve kendini kağan ilan etmişti. Onun boylarını idare etmekte gösterdiği üstün yeteneği sayesinde kendisine bağlananların sayısı hızla arttı ve kısa zamanda 200 bin kişiye ulaştı. Bütün Batı Türkistan'ın en güçlü lideri konumuna yükseldi. Çin sarayı ile 717 yılında temasa geçtiğinde Çinliler kendisine Sağ Muhafızları Generalliği ve Türgiş Askerî Valisi gibi unvanlar sundular. Arkasından Wang Huei isimli bir elçi Su-lu'ya bazı Çin unvanları ve nakış işlemeli bir gömlek ile altın işlemeli bir kemer ve balık şeklinde yedi kese vermekle görevlendirildi. Onunla daha da yakınlaşmak için ertesi yıl Çinliler yine ona İtaatkâr ve Sadık Kağan unvanlarını takdim ettiler. Bilge Kağan yönetimindeki Gök Türklerden çekinen Çin imparatoru, daha önce Çin'e sığınmış A-shih-na Huai-tao'nın kızı ile Su-lu'yu evlendirerek daha da sıkı ilişkiler içine girmeyi planladı. Aynı sıralarda 721 yılında Türgiş ordu kumandanlarından birinin adı İslâm kaynaklarında Kür-Sûl (Kül Çor) olarak kaydedilmiştir.[13]

Bilge Kağan, Türgişlerin kökeninin özellikle idareci kesimlerinin kendi soyu ile yakınlığını biliyordu. Onları kendi kağanlığına bağlamak için bir başka yola başvurdu. Kızını Türgiş kağanının oğluna verdiği gibi, onun kızını da kendi oğluna eş olarak almıştı.[14] 732 yılında tertiplenen Kül Tegin'in cenaze törenine Bilge'nin

11 KT,D,36-38; BK D,27,28.

12 KT,D,39-40; Bazin, *Calendriers...*, s. 228; Hsüe Tsung-cheng, *a.g.e.*, s. 650 vd.

13 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 213; Donuk, *a.g.e.*, s. 14.

14 BK,K,9,10.

oğlu (damadı) Türgiş kağanından Makaraç Tamgacı gelmişti.[15] Ayrıca Bilge Kağan, Türgişleri kendine çok yakın hissetmiş olmalı ki, Kül Tegin Yazıtında yazdırdığı sözlerin özellikle On Ok oğullarının (Türgiş) tarafından da görülmesini dilemektedir.[16]

Başarılı yönetimini sürdüren Su-lu Kağan, 719 yılında, Batı Gök Türklerinin eski başkenti ve stratejik noktası Tokmak'ı Çin istilasından kurtarmayı başardı. Bu yılın sonunda Türgişler genç atları satmak üzere An-hsi'ye girdi. Elçiler Genel Askerî Vali Tu Hsien'in yanında söz konusu prensesin teklifleri iletince Tu Hsien kızarak "*A-shih-na kızına bana kuralları öğretme cesaretini kim verdi?*" dedi. Onun elçileri cevap veremedi. Su-lu da kızdı. Tibetlilerle gizlice anlaşarak askerleriyle dört garnizonu yağmaladı.[17] An-hsi'yi kuşattı. Tu Hsien, Çin'e gitti. Chao İ-cheng, Kuca'ya genel askeri vali olarak gönderildi. Uzun süre orada kalan yeni vali ilk çıkışı yaptı; fakat, yine mağlup olmaktan kurtulamadı. Devam eden süreçte Su-lu insanların hayvanlarına el koydu ve tahıl ambarlarını yağmaladı. Başarısızlıklara uğrayan Tu Hsien'in Çin'e dönmek üzere ayrıldığı haberini alınca kendisi de ülkesine doğru yola çıktı.

Su-lu, sonrasında Ye-chih-a-pu-ssu adlı bir elçiyi Çin'e yollayarak yakın ilişkilerini sürdürmek istediğini bildirdi. Ancak bu esnada iyi ilişkiler içinde bulundukları II. Gök Türk Türk Kağanlığı'nın da elçisi T'ang sarayına gelmişti. İmparator Hsüantsung, Türgişlerin küçük ülke olduğunu ayrıca Gök Türklere vassal durumda bulunduklarını, bu yüzden birinci mevkide oturamayacaklarını söyledi. Su-lu'nun elçisi dedi ki: "*Eğlence benim için tertip edildi, ikinci sırada oturmam mümkün değil*". Sonra doğuda ve batıda iki çadır kuruldu ve Su-lu'nun elçisi batıdaki çadırda ikamet edip ziyafette vakit geçirdi.

15 KT, K,13.

16 BK,K,15.

17 Dört garnizon; Kuca, Hoten, Kaşgar, Tokmak kale-şehirleri. Bu konuda ayrıca bkz.: Chavannes, *Documents...*, s. 114; Salman, "Çin İmparatorluğunun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askerî Hat (Dört Garnizon)", *Belleten*, S. 211,1991, s. 921.

Adil ve temiz bir kişiliğe sahip Su-lu, bundan ötürü savaşlarda elde ettiği ganimetleri halkına dağıtıyordu. Bu davranışından dolayı halkın büyük çoğunluğu ile diğer bütün boylar mutlu oluyorlar ve ona bağlanıyorlardı. Neticede güçleri birleşiyor, günden güne kuvveti artıyordu. Bunun yanında Tibetlilerin ve Gök Türklerin kızı ile evlenmiş, böylece üç devletin kızı aynı anda hatun olmuş, kadınlardan doğan çok sayıda çocuk da yabgu tayin edilmişti. Aradan epey zaman geçince kendisi de iyice yıprandı ve yorgun düştü. Bu durum kontrolü kaybetmesine yol açtı. Kazanılan ganimetleri halkı arasında adil bir şekilde dağıtamaz hale geldi. Bunun üzerine yönettiği halk ve boylar arasında memnuniyetsizlik ortaya çıktı. Zaman ilerledikçe memnuniyetsizlik çoğalarak kendisine karşı muhalefete dönüştü. Ayrıca maruz kaldığı felaketler bununla kalmamış, hastalanmış ve bir eli felç olup iş göremez duruma düşmüştü. Gittikçe artan muhalafet, bunun önde gelen büyük liderlerinden Baga Tarkan ve To-mo-chih'nın etrafında toplandı.

Onların boyları kuvvetlenip zenginleşmişlerdi. Ayrıca bu boyların insanları Suo-ke'dan gelenler Sarı kabileler, Su-lu'dan gelenler Kara Kabileler diye adlandırılıyorlardı. Bu bir tür toplumsal bölünmeye yol açıyor, kendi aralarında anlaşmalarını engelliyordu.

Su-lu Kağan'ın beklemediği bir anda bir gece Baga Tarkan ve Tou-mo-chih ona saldırıp katlettiler. Hedeflerine ulaşmalarına rağmen yine de iki bey aralarında anlaşamamışlardı. Tou-mo-chih tekrar Baga Tarkan'a karşı çıkıp öldürdükleri Su-lu'nun oğlu T'u-huo-hsien-ku Çor'u kağan olarak tahta geçirdi. Yeni kağan Tokmak'ta (Suei-ye) oturmaya başladı. Kara Türgiş kabilelerinin kağanı Er-wei ise daha batıya giderek Talas kalesinde yerini aldı. Her iki kağan iş birliği yaparak beraberce Baga Tarkan'a karşı mücadele ettiler.

Türgişlerin arasında çıkan iç mücadeleler Çin'in dikkatini çekti. Fırsattan istifade ederek derhal devreye girdiler ve Kai Chia-yün adlı bir devlet adamını Fergana ve Türgişlerin bölgesine yolladılar. Çinli elçi muhaliflerin hepsini birleştirdi. Baga Tarkan, Taşkent hakimi Bagatur Tudun, Keş hakimi Se-chin-t'i

birlikte Su-lu'nun oğlu T'u-huo-hsien Kağan'a hücum ettiler (739 yılı).[18] Tokmak'taki bu savaşta Türgiş kağanı ağır bir darbe yedi. Kağan T'u-huo-hsien ve kardeşi Tun Apa Yabgu savaş meydanından kaçtılarsa da neticede yakalandılar. Başka bir ordu Kaşgar ve Fergana hakimi Arslan idaresinde, Talas'a hücum edip Kara Kabile kağanının kardeşi Po-se'yı öldürdüler ve Ye-chien kalesine girdiler. Burada Su-lu'nun ve Er-wei'in hatununu yakaladılar ve döndüler. Savaşlarda perişan olan 10 binlerce insana yiyecek verildiği gibi hepsi Fergana'ya bağlandı. Artık bütün ülkeler Fergana'daki beylik üzerinden Çin'e bağlanmışlardı.

Diğer muhalif boylar serbest kaldı. Ch'u-mu-k'un'ların reisi Fuyen Kül Çor gibi boylar Çin imparatoruna mektup göndererek minnettarlıklarını bildirdiler. 740 yılında esir düşerek tahtını kaybeden kağan, Kai Chia-yün tarafından Çin'e götürüldü. Fakat İmparator Hsüan Tsung tarafından idam edilmeyip affedildi. Üstelik kendisine ve kardeşine çeşitli Çin unvanları sunularak taltif edilmişti.

Su-lu Kağan gibi bir kahramanı öldürerek Türgiş Kağanlığını tam bir kaos içine sürükleyen Baga Tarkan asla kağan olamadı. Çevirdiği bütün entrikalar boşa gitmişti. Çinliler kendi ülkelerinde bulunan A-shih-na Huai-tao'nın oğlu Hsin'i On Ok Kağan'ı tayin ettiler. Buna kızan Baga Tarkan "*Su-lu'nun öldürülmesi benim başarım; şimdi Hsin kağan oldu neden?*" diyor ve boylarıyla isyana hazırlanıyordu. Bunun üzerine imparator tekrar Kai Chia-yün'ü durumu yakından incelemekle görevlendirdi. Bunun üzerine Baga Tarkan fikrini değiştirdi. İmparatorun gözüne girebilmek için karısını, çocuklarını, idarecilerini ve önde gelen adamlarını yanına alarak Çin imparatoruna bağlılığını bildirince bulunduğu yerde halkını idare etmesine izin verildi.

Buna rağmen birkaç yıl sonra Hsin'in kağanlığı Çinliler tarafından tekrar ilan edildi. Çinliler onu kendi valileri gibi görmüş olmalılar ki, onu korumak amacıyla Çinli askerler yollandı. Ne var ki, adı geçen kağan Chü-lang'a varmak için yola çıktığı sırada

18 Liou İ-t'ang, *a.g.e.*, s. 82; Christian, *a.g.e.*, s. 262.

Bagatur tarafından saldırıya uğrayarak katledilerek ortadan kaldırıldı. Ardından Bagatur'un kendini kağan ilan etmesi hiçbir işe yaramadı. Çünkü Kuca özel idarecisi Fu-meng-ling-ch'a ona hücum ederek öldürdü. Neticede Büyük Sancak Tou-mo-chih Kül Erkin, Üç Kabile Yabgusu seçildi.

Diğer Türgiş boyu Kara kabilelerin İl Etmiş Kutlug 742 yılında Bilge Kağan oldu. Çinlilerle iyi geçinebilmek ve onların desteğini almak için birçok defa elçi gönderip hediyeler takdim etti. Aradan 12 yıl geçtikten sonra Kara kabilelerin başında Tengli İ-lo-mi-shih isminde birini kağan olarak görürüz. O da Çinlilerden bir unvan almıştı.

Uygur kağanı Bayan Çor, Şine Usu Yazıtında verilen bilgiye göre 747 yılından önce Üç Karlukları yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine mağlup Karluklar, On Okların, yani Türgişlerin bulunduğu yere giderek onlara sığındı.[19] Takip eden süreçte adı geçen Uygur kağanı Karluk ve Türgişleri bir kez daha bozguna uğrattı.[20]

Türgişler 756 yılından sonra güçlerini tamamen kaybetmeye başladılar. Bunun temel nedeni aralarındaki bölünme faaliyetleridir. Sarı ve Kara kabileler kendi kağanlarını tahta geçirip karşılıklı mücadele ettiler. Bu dönemde Çin'de çok sayıda büyük çapta isyanlar çıktığı için o taraftan herhangi bir karışma söz konusu olmadı. Yine de 759'da Kara Kabile kağanı A-to Pei-lo Çin sarayına adam gönderebildiğinden söz edebiliriz. Karluklar 766'dan sonra çok kuvvetlendiğinde batıya doğru hareket edip Suei-ye (Çu/Suyab) Çayı'nda ikamet ettiler. Türgişlerin her iki kabilesinin de gücü artık kalmamıştı. Bir kısmı Karluklara ve Hu-se-lo'nun geride kalan boyları da Uygurlara katıldı. Liderlerinden T'e-p'ang-le Karaşar'da ikamete başladı ve yabguluğunu ilan etti. Uğradıkları çok sayıdaki felakete rağmen geride bozkırlarda kalarak ayakta durmayı başaran başka boylar Chin-so Tepesine sığındılar ve nüfusları başka katılımlarla birlikte 200 bin kişiye yükseldi.[21]

19 Şine Usu, K, 11.

20 Şine Usu, G, 5.

21 HTS 215B, s.6066-6069.

Hoyt Tamır Yazıtlarında Türgiş adı iki yerde geçmektedir. Büyük ihtimalle Türgişlerin üzerine düzenlenen seferler söz konusu edilmiştir.[22] Tuba Yazıtının (III) 3. satırında da Türgiş adı kaydedilmiştir. Buradaki bilgiye göre Türgiş ilinin içinde Ezgene 26 yaşındayken öldürülmüştür.[23] 702-756 yılları arasında Türgişlerin batı sınırı Sır Derya'ya kadar uzanmıştır.[24] Türgişler hakkında Tibet kaynakları da bilgi vermektedir.[25]

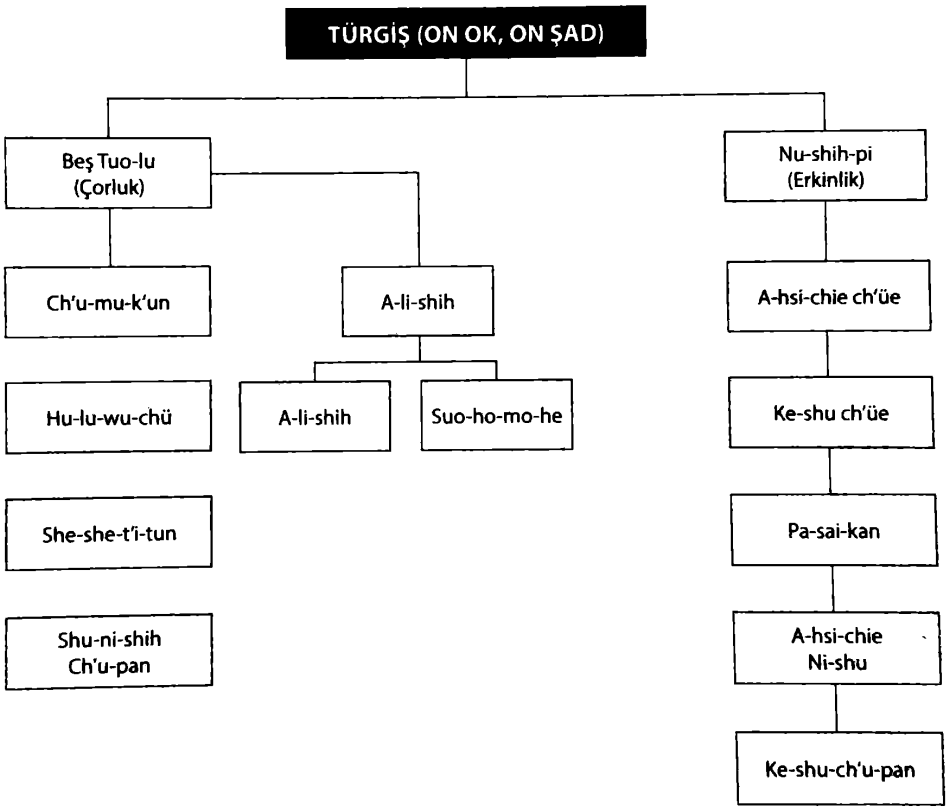

22 Hoyt Tamır, III, 2, IV, 3.

23 Tuba, III, 3.

24 S. G. Klyaştorny, *Drevnetyurksie Runiçeskie pamyatniki kak istoçnik po istorii sredney Azii*, Moskova, 1964, s. 139-140; E. Smagulov, F. Grigorev, A. İtenov, *Oçerki srednevekogo Turkestana*, Almatı, 1999, s. 8.

25 G. Uray, "The Old Tibetan Sources of History of Central Asia up to 751 A:D: A survey", *Proglemena to the Sources on the History of Pre-İslamic Central Asia*, Budapeşte, 1979, s. 275-303.

OĞUZLAR VE OĞUZLUK KAVRAMI

Avrasya bozkırlarındaki Türklerin tarihinin en dikkat çekici özelliklerinden biri, boylar ya da boy grupları meydana getirerek yaşamış olmalarıdır. Nitekim Kıpçaklar ile Oğuzlar ve Oğuzluk kavramı bunun zirvesidir denilse yanlış olmaz. Çünkü milattan önceki çağlarda başlayan bozkır Türk boyları kompozisyonun son halkası Oğuzlardır. Oğuzların kökenini ararsak milattan önceki çağlarda efsanevi kaynaklarda anlatılan Ti(di), sonra Kızıl Ti ve Ak Ti kavramlarına kadar gidilebilir. Bu da Türklerin en derin köklerine ulaşılmasını sağlar. Bununla birlikte boylar ve boy grupları meydana getirerek yaşama biçimi Avrasya bozkırlarının derinliklerinde tarihin en erken devirlerinden 20. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür.

O hâlde burada Türk tarihini Oğuzlar ve Oğuzluk üzerinden farklı bir bakış açısı ile değerlendirmek daha doğru olacaktır. Hun, Tabgaç, Gök Türk, Uygur, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı gibi büyük hanedanların yanında her devirde boylar ya da boy grupları söz konusudur. Bir başka ifade ile tarihlerinin arka planında, adı geçen büyük imparatorlukların daha doğrusu hanedanların dayandığı boy kitleleri bulunmaktadır. Dolayısıyla boy gruplarını anlamak eski Türk tarihini öğrenmenin başlıca yollarından biridir. Bu açıdan bakıldığında Batı Türkistan sahasında Oğuzlar, Avrasya'nın kuzey hattında yayılmış Kıpçaklar gibi başlangıç değil, sonuçtur. Ancak 534-627 yılları arası bütün

boyların genel adı olarak tanımlanan Töles boy gruplarından Oğuzlara doğrudan giden bir yol vardır. Bu yüzden Töles boyları ve coğrafi dağılımları çok önemlidir.

Yukarıda Türgiş konusunda belirtilen 634 yılı öncesi On Ok deyimi kaynaklarda geçmez. Türgiş adı ise ilk defa 651 olayları dolayısıyla kullanılmıştır. Konuya bu açıdan bakarak 627 tarihinde Gök Türk ülkesindeki boy kalkışmalarını dikkatten kaçırmamak gerekir. Oğuz adı yazıtlarda sıklıkla kayda geçmiştir. Çin kaynaklarında Töleslerle ilgili haberler takip edildiğinde ve buna coğrafi dağılımlarını eklendiğinde On Ok konusu daha doğrusu Batı Oğuzları meselesi çok iyi anlaşılır. Bu arada yazıtlarda geçen Altı Oğuz, Üç Oğuz, Sekiz Oğuz ve Dokuz Oğuz tabirleri doğrudan Oğuz kelimesinin ifade ettiği anlamla ilgilidir. Oğuz kabileler, yani boylar demektir.

Türgiş veya On Ok olarak kaynaklar tarafından bildirilmeleri, ayrıca 766'dan sonra ise (Batı) Oğuzları diye adlandırılmaları doğudaki Dokuz Oğuzlardan farklarını göstermek, her şekilde tarihi bilgi ve belgelerle mümkündür. Neticede Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarını kuran Oğuz Türkleri işte bunlardır. Karluklar, Gök Türk ve Uygur devletlerinin içinde yer aldıktan sonra bağımsız hareket etmeye başladılar. Nihayet en önemli tarihî rollerini Karahanlı Devleti içinde oynadılar. Günümüzde Fergana (Özbekistan ve Kırgızistan) vadisi ağırlıklı olmak üzere Kuzey Afganistan'da yaşamaktadırlar. Bu arada Dokuz Oğuzlar, en doğuda oturduklarından Uygur Devleti'nin esas kütlesini teşkil ettiler. 840'ta Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca bir kısmı Çin'e gitmiştir. Bir kısmı da Turfan civarına gelerek Karahanlı Devleti'ne katıldılar. Kırgızlar zaten eskiden beri Yenisey bölgesinde yaşıyorlardı. Cengiz Han döneminden sonra yavaş yavaş Altay Dağlarından güneye inerek Cungarya'ya ulaştılar. Ardından adım adım Tanrı Dağları havalisine yayıldılar. Ama bu durum 1700'lü yıllara kadar devam eden bir süreçti. Bir kısmı ana yurtlarında kaldı ve günümüzde Hakas adıyla anılmaktadır.

Uygurlar, Töleslerin doğu grubundandılar. Dokuz Oğuzların üzerine devletlerini kurdular. Devletleri yıkılınca bir kısmı Çin'e (Kansu) bir kısmı Turfan'a geldi

Kısacası Orta Asya sahasında mevcut ana kitleden her devirde bir boy yükselmiş, diğerlerini kendine bağlamış ve siyasi bir kuruluş hâline dönüşmüştür. Bu bozkır Türk devletlerinin kuruluş biçiminin esasıdır. Devletin kuruluşunda yer almayan ana kitle ise kendi halinde yaşamaya devam etmiştir. Söz konusu ana kitle boylar grubudur. Buna, Türk kökenli halkların ana gövdesi demek çok doğru olacaktır.

Çin kaynaklarına göre kuzey ve kuzeybatıda devlet kuramamış boy grubu (Hunlar hariç) Ti (狄) (Türkçe okunuşu Di)'lerdir. Daha sonra bunlar Kızıl Ti (赤狄) ve Ak Ti (白狄) olmak üzere iki ana kütle hâlinde gösterilirler. M.Ö. 3. yüzyılın başında Hun İmparatorluğu Mo-tu (M.Ö. 209-174) liderliğinde yükselmeye başladığında farklı boy adları karşımıza çıkar. Zamanla bunlar devlete bağlanır ve devletin önemli bir unsuru hâline gelirler.

Büyük Hun İmparatorluğu zamanında devlete bağlı Ting-ling (丁零), Ke-k'un (Kırgız) (隔昆), Ho-chie (呼揭) gibi bazı boy isimlerinden bahsedilir. Bunların içerisinden geniş bozkır sahasında Altaylardan Urallara kadar uzanan geniş bölgede yaşayan Ting-ling'ler de çok sayıda alt boya ayrılan bir boy grubuydu. Genel çerçeveden yaklaşıldığında ve yayıldıkları alanlara bakıldığında ana kitlenin Ting-ling'ler olduğu açıkça anlaşılır.[1]

M.S. 2. yüzyıldan itibaren onların yerini Kanglı'lar (Yüksek Arabalılar, Kanglılar/Kanglı, Kağnılı Türkçe tercümeye uygun düşmektedir) aldı.[2] Bu sadece bir isim değişikliği olup aslında aynı topluluğun devamı niteliği taşıyordu. Kanglı'lar (高車) da yani *Yüksek Arabalılar* da Ting-lingler gibi çok sayıda boyun adıydı. 534'te Kanglı ismi tarih sahnesinden çekilince yerini Tölesler (鐵

1 SC 110, s. 2893; HS 94A, s. 3753; Ting-ling'ler hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Taşağıl, *Boylar...*, Ankara, 2004, s. 7-13.

2 PS98, s. 3270; Wei Shu 103, s. 2307; Taşağıl, *Boylar...*, s. 28-40.

勒) aldı. Öncelikle vurgulamak gerekir ki, Töles adı sadece bir boyun adı değildi. Bu konu tarihçiliğimizde maalesef çok karıştırılmıştır. Kaynaklar tarafından açıkça ifade edildiği gibi I. Gök Türk Devleti döneminde (552-630) bütün boyların genel adıydı. Burada *Genel Ad* kaydı bizi daha eskilere Ting-ling, Kao-ch'e boy gruplarına kadar götürmektedir. Nitekim Töles adı da Gök Türk Kağanlığı bünyesinde 627 yılına kadar aynı fonksiyonu icra etti.[3]

I. Gök Türk Devleti (552-581) döneminde Töles boylarının oynadığı rolü anlamak için Bumın Kağan'ın bağımsızlığını kazanmadan önce onları yenip kendine bağladığını ve neticede kendisine güveni arttığı için bağlı olduğu Juan-juan'lara başkaldırmaya teşebbüs ettiğini bilmek gerekir. 552 öncesinde Töles boylarının en az 50 bin kişilik insan kitlesini kendi gücüne katınca uzun süreden beri sürdürdüğü bağımsız hareket etme faaliyetlerine hız vermiştir. Çünkü askeri gücü artmıştı. Zaten takip eden olaylar insan unsuru bakımından onların devlete katkılarını açıkça ortaya koyacaktır.

Doğu Gök Türk Devleti'nin merkezî yönetiminin 626'dan sonra çatırdamaya başlaması devlete bağlı boyların kıpırdanmasına yol açtı. Özellikle Sir Tarduşlar ve devamında Tola Irmağı boyundaki boylar başkaldırdılar. Sayıları dokuz olduğu için kaynaklarda ilk defa Chiou-hsing (Dokuz Boy, Dokuz Kabile) (九姓) tabiri kullanıldı.[4] Artık boy grupları değil, teker teker boyların her biri ön plana çıkmaya başladı. Bunların ilk ve en önemlisi Dokuz Oğuz grubuna dâhil olmamalarına rağmen Sir Tarduşlardır. Sir Tarduşlar, Doğu Gök Türk ülkesini 647'ye kadar yönettiler. 627 tarihinde ise Töles boyları listesinde Tola Irmağı boylarında yaşıyor gösterilen boylar sayıları dikkate alınarak, Dokuz

3 Töles boylarını müstakil başlık adı altında anlatan Çin kaynakları: SS 85; PS 99; TT 199-1080; TFYK 956, 33,34; WHTK 344, 2698 a,b'dir. Bu kaynakların tanıtımı için bkz.:.Taşağıl, *Gök Türkler* I, s. 2-5.

4 J. Hamilton, "Toquz Oguz et On Ouighur", s. 23-63; Mori, "On Chi-li-fa", s. 123,124; Taşağıl, "Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", *Mimar Sinan Üniv. Fen-Ed. Fak. Dergisi*, 1, İstanbul, 1992, s. 234-243.

Oğuz olarak adlandırıldılar. Bu yeni adlandırma boy sistemleri açısından bakıldığında çok önemli bir tarihî dönüşümdür. Bu dönemle beraber söz konusu boylar bağımsızlığın tadına varacak, 648'de Sir Tarduşların ortadan kalkmasından sonra Çin'deki T'ang hanedanı ile doğrudan temas kuracaklardır.

Batı Oğuzlarının Ortaya Çıkması

Görüldüğü gibi Oğuz konusunun anlaşılabilmesi için Türk tarihinin de boy sistemi içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. 627'de Tola Irmağı civarında yaşayan boylar için kullanılan Chiou-hsing/Dokuz Oğuz, 634'te Batı Gök Türk ülkesinde boy örgütlenmesi için kullanılan Shih-hsing/On Ok tabirleri hem Oğuz kelimesine hem de taşıdığı anlama açıklık getirmektedir. O hâlde bunun bir öncesi olması gerekmektedir. Öncesinin yani tarihî temellerinin açıklanması için en eski dönemlere gitmek gerekir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında M.Ö. 3. yüzyılın sonunda Moğolistan'da hakim olan Hun merkezi hakimiyetine göre batıdaki geniş bozkırlardaki Ting-ling'ler ilk boy grubudur. M.S. 2. yüzyılda aynı coğrafi kuşakta Kao-ch'e (Kang-lı/Yüksek Arabalı) boyları onun devamıdır. Onların da yerini 535'ten itibaren Töles-ler almıştır. Daha doğrusu Kao-ch'e'lar Tölesler olmuştur. Töles-ler hakkında bilgi çoğaldığı gibi siyaset sahnesinde daha fazla rol oynadıklarına tanıklık edilmektedir. 627'de ise âdeta bir dönüm noktası yaşanmış; Töles boylarının her biri bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Bu arada Moğolistan'da Tola boyundaki dokuz kabile; kabile sayısına uygun olarak Dokuz Oğuz/Chiou-hsing (九姓) olarak adlandırılmıştır. Batıda geniş Kazakistan ve Kırgızistan bozkırlarında yaşayanlar ise 634 yılında kendi aralarında İli Irmağı'nın doğusunu ve batısını esas alarak örgütlenmeye gitmişler ve On Ok/Shih-hsing (十姓) adıyla anılmaya başlamışlardır. Bu arada her bir boya, bir ok verilerek bağımlılığına dikkat çekilmesi ilginç bir ayrıntıdır. Bu on kabileden biri güçlendiği için 651

sonrasında kaynaklarda T'u-ch'i-shih/Türgiş olarak tanınmışlardır. Türgiş adı 766 sonrasında yerini Oğuz adına bırakmıştır. Böylece Batı Oğuzlarının tarihi başlamış, Sır Derya boylarında Oğuz Yabgu Devleti ortaya çıkmıştır.

Oğuz adı üzerine çok çeşitli açıklamalar yapılmışsa da artık kabileler anlamına geldiği yani *ok+u+z* olduğu genellikle kabul edilmektedir.[5] Zaten Batı Gök Türk Devleti'nde 634 yılını takip eden hadiselerde On Okların ortaya çıkması ve Türgişlerin meydana gelmesi[6] hadiseleri Oğuzlar konusunda filolojik delilleri desteklemektedir. Gök Türk tarihinin 627 yılına kadar olan sürede Oğuz isminin hiç geçmemesi, her şeyden önce Töleslerin, Oğuz öncesi fonksiyonunu icra ettiklerini göstermektedir. Bir başka ifade ile 627 yılından sonra Töles adı ve terimi önemini kaybetmiş, Orta Asya'da yeni boy dalgalanmaları ve yapılanmaları meydana gelmişti.

Batı Gök Türk ülkesinde de Töles boyları hanedan yönetimine karşı hoşnut olmadıklarından isyan edecekler, devleti zor duruma düşüreceklerdir. Yani Kırgızistan ve Kazakistan topraklarında 634'ten sonra On Ok (Çince Shih-hsing 十姓) organizasyonu boy gruplaşması ortaya çıkmıştı. Bu organizasyon daha sonra Türgiş adını aldı ve Oğuz kitlelerinin alt yapısını oluşturdu.

Aslında Türgişler, Batı Gök Türk ülkesinde 635 yılını takip eden yıllarda muhtelif siyasi olaylarda yeni boy teşkilatlanmaları sırasında tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Daha sonraki gelişmelerden onların Batı Gök Türk hanedanından geldiği anlaşılmaktadır. 634 yılında kağan olan Işbara ülkesini on boya bölmüş,

---

5 F. Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul, 1992, s. 14; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 141; ayrıca *DLT* I, s. 37, 48; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi* I, İstanbul, 1958, s. 134. Diğer görüşleri ileri sürenler: P. Pelliot, *T'oung Pao*, 1930, s. 256-257; D. Sinor, "Oğuz Destanı Üzerine Bazı Mülahazalar", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV, 1-2, s. 1-14 (Oguz=öküz=ögüz); L. Bazin, "Notes sur les Mots Oguz et Turk", *Oriens*, 1953, VI, s. 315; J. Hamilton, "Toquz Oghuz et On Ouighur", s. 23-25 (klan-oguş).

6 TT 1078c; Chavannes, *Documents...*, s. 67, 68, 271; Taşağıl, *Gök Türkler* II, s. 71 vd.; Salman, *Türgişler*, s. 12, 13 vd.

her boya birer ok verilmiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştı.[7] Akabinde beş boya Beş Tuo-lu, diğer beşine ise Nu-shih-pi adları verildi. Beş Tuo-lu, çorluklar hâlinde tesis edilmiş ve Tokmak'ın (Suei-ye) doğusunda oturmuştu. Sağ yani batı grubu oluşturan Nu-shih-pi'ler ise erkinlikler hâlinde teşkilatlandırılıp Tokmak'ın batısında ikamet edeceklerdi. Bu teşkilatlanmadan sonra genel olarak ortaya çıkan boylar On Ok (On Boy) (十姓) adıyla zikredildiler.[8]

A-shih-na Ho-lu, 651'den sonra Batı Gök Türk ülkesinde yeniden hakim olmuş, akabinde merkezini Ming-bulak'a naklederek, 15 sene önce yeni teşkilatlanmayla oluşan Beş Tuo-lu ve Nu-shih-pi boylarını idare altına almıştır. Bu sırada Beş Tuo-lu boyu arasında ilk defa Türgiş adından bahsedilmektedir. Buna göre Tuo-lu boyu grubunun içinde Türgiş Ho-lo-shih Çor tarafından idare edilen bir boy vardı ve Ebinor'a dökülen Borotala Irmağı civarında bulunuyordu. Yukarıdaki bölümde de bahsettiğimiz gibi; diğer On Ok boyları ise Tuo-lu'lardan Ch'u-mu-k'un Çor Imıl Irmağı civarında, Hu-lu-wu Chü Çor Ayar Göl'ün güneyinde, She-she-t'i-tun Çor Ebinor yakınlarında Shu-ni-shih Ch'u-pan Çor Yıldız Vadisinde oturuyordu. Çu Irmağı'nın batısında yaşayan Beş Nu-shih-pi boyu ise A-hsi-chie Ch'üe Erkin, Ke-shu Ch'üe Erkin, Pa-sai-kan shao-po Erkin, A-hsi-chie Ni-shu Erkin ve Ke-shu-ch'u-pan Erkin'di.[9]

659 yılında Batı Gök Türk ülkesinde A-shih-na Hu-lu'nun uzun süren bağımsızlık mücadelesini kaybetmesinden sonra Çinliler tam anlamıyla Tanrı Dağlarının kuzey ve güneyindeki sahalara hakim olmuşlardı. Bu sırada Ch'u-mu-k'un boyu Fu-yen askerî valiliği olurken Türgişlerin Suo-ho-mo-he boyu Wen-lu

7 CTS 194B, s. 5184; HTS 215B, s. 6059; Chavannes, *Documents...*, s. 21, 24, 47; Salman, *Türgişler*, s. 4 vd.; Taşağıl, *Gök Türkler* II, s. 66 vd.

8 Taşağıl, *Gök Türkler* II, s. 67; Chavannes, *a.g.e.*; Liou İ-t'ang, *Hsin T'ang Shu T'u-chüe chüan k'ao-chu*, Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao, S. 14, s. 206, 207 vd.

9 Chavannes, *a.g.e.*, s. 34, 60; Salman, *Türgiş...*, s. 8; Taşağıl, *Gök Türkler* II, s. 71.

askerî valiliği adını ve Türgişlerin A-li-shih boyu Ch'i-shan askerî valiliği adını aldı.[10] Batı Gök Türklerin siyasi olarak tam anlamıyla tarih sahnesinden kalkmasıyla meydana gelen otorite boşluğunda yavaş yavaş Türgişler ön plana çıkıyordu.

738'de kağanları Su-lu'nun öldürülmesi üzerine güçlerini kaybeden Türgişler, Uygur Kağanlığı'nın kurulması sonrasında Oğuz olarak görülmektedirler. Demek ki artık gerçek anlamda Batı Oğuzları söz konusudur. Dokuz Oğuzlar, Uygur Devleti'nin dayandığı esas kitleydi. Karluk, Oğuz, Basmıl, Kırgız gibi diğer boylar da vardı. Ama açıkça anlaşılacağı üzere Oğuz kitlesi Uygur Kağanlığı'nın batısında bulunuyordu.

Yazıtlarda Oğuzlar

İlteriş, kağan olduktan sonra güneyde Çinlilerden, doğuda Kıtanlardan, kuzeyde ise Oğuzlardan pek çok kişiyi öldürmüştü.[11] Burada kastdedilen aslında Dokuz Oğuzlardır. Daha sonra İlteriş'e karşı kurulan Kıtan, Çin ve Dokuz Oğuz ittifakından söz edilir.[12] Herhâlde bütün Oğuzlar Karakum'da oturan Kutlug ile Tonyukuk'un üzerine yürüyeceklerdi. Neticede Tonyukuk, Kutlug'dan "orduyu gönlünce sevk et" talimatını aldıktan sonra Kök Öng Irmağı'nı geçmiş, Ötüken Dağlarına doğru ilerlemişlerdi. İngek Gölü ile Tola Irmağı'ndan (Dokuz) Oğuzlar saldırıya geçtiler. 2.000 kişilik Gök Türk ordusu 6.000 kişilik Oğuz ordusunu yendi ve bundan sonra Dokuz Oğuzların hepsi gelip, II. Gök Türk Devleti'ne tabi oldu. Bundan sonra II. Gök Türk Devleti'nin merkezi Ötüken'e taşındı.[13] Kutlug Kağan, 682-691 arasında (Dokuz) Oğuzlarla beş defa savaşmıştı.[14]

---

10 Bu sırada diğer Türk boyların valiliklere ayrılması konusunda bkz.: Taşağıl, *Gök Türkler* II, s. 75; Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüe Shih*, Tai-pei, s. 404-414.

11 Tonyukuk Yazıtı, 7. Satır.

12 Tonyukuk Yazıtı, 9-10,12,15.

13 Tonyukuk Yazıtı, 15-18.

14 Tonyukuk Yazıtı, 40.

Kapgan döneminde 696'yı takip eden yıllarda ona karşı kurulan Kırgız, Çin, Türgiş ittifakına Dokuz Oğuzların katılmamalarına rağmen yine de huzursuz oldukları anlaşılıyor.[15]

715 yılında Kül Tegin ve Bilge, II. Gök Türk Devleti'ne karşı büyük isyanlar çıktığında sırasıyla 714'te Karlukları, 715'te Azları, İzgilleri, Dokuz Oğuzları ve Edizleri mağlup ettikten sonra Bolçu'da Oğuzlarla savaşmışlardı. Bu Oğuzlar da bozguna uğratıldı.[16] Söz konusu savaşta Kül Tegin kır atına binip hücum ederek mızrakla savaştı. Askerlerini mızraklayıp, ülkelerini aldılar. Dördüncü çarpışmasını Çuş Başında yaptıktan sonra Gök Türk halkı çok zor durumda kalmıştı. Beşinci savaş Ezgenti Kadız'da meydana gelmiş, yine Kül Tegin ve Bilge Kağan galip gelmişlerdi. Zaferden sonra Ötüken'e dönmeyen Bilge ve Kül Tegin kardeşler, Amga Korugan'da kışladılar ve o yılın ilkbaharında Oğuzların karargâhını bir daha bastılar. Hep beraber o kadar zor durumda kaldılar ki; Bilge, "*Eğer kardeşim olmasaydı, annem hatun başta olmak üzere, annelerim, ablalarım, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariye olacaktı*" demek suretiyle bu savaşların önemine işaret etmektedir.[17]

(Dokuz) Oğuzlar, bu seferler sırasında Gök Türk ordularını epey hırpalamışlardı. Hatta onlar Amga Korugan'da kışlarken kıtlık dahi olmuştu. Bahardaki sefer sırasında üç (Dokuz) Oğuz ordusu aynı anda bastırmış ve iki hedef seçmişlerdi. Birinin amacı Bilge ve Kül Tegin'in ordularını bozguna uğratmak, diğerininki ise onların evlerini, barklarını yağmalamaktı. İçine düştükleri zor şartlara rağmen Bilge ve Kül Tegin, Oğuzları dağıtmayı başardılar. Mağlup Oğuzlar, Dokuz Tatarlarla birleşip yeniden geldilerse de Bilge, Ağu'da büyük bir savaş daha yaparak galip geldi.[18] 717 yılında bir grup Oğuz kaçıp Çin'e gittiği için üzülen Bilge, onların çocuklarını ve kadınlarını ele geçirmişti.[19]

15 Tonyukuk, 22.

16 Kül Tegin Yazıtı, Kuzey, 6; Bilge Kağan Yazıtı, Doğu, 32.

17 Kül Tegin, Kuzey, 6-13; Bilge Kağan, Doğu, 29-31.

18 Bilge Kağan, Doğu, 32-34; Kül Tegin, Kuzey, 8.

19 Bilge Kağan, Doğu, 23; Kül Tegin, Doğu, 28.

Oğuzlar, Bilge Kağan zamanında (716-734) Ötüken'e göre kuzeyde bulunuyorlardı.[20] Ongi Yazıtı dahi bunu bildirmektedir.[21] Barlık Yazıtı I.'de de Oğuz ismi geçmektedir.[22] Yine Bilge döneminde Oğuzlara, Kıtay, Tatabı ve Çin'e karşı 12 kez sefer tertip edilmişti.[23] 751 yılında Çin'deki Oğuzlar oradan dışarı çıkmışlardı.[24]

İslam Kaynaklarında Oğuzlar

Her ne kadar Oğuzların, Seyhun (Sır Derya boylarına) 775-785 (Halife el Mehdi zamanı) dolaylarında geldikleri tahmin edilse[25] de onların Türgişlerin devamı olduğu tarihî süreç açısından kabul edilmelidir.[26] Dolayısıyla Asya Hun İmparatorluğu zamanından beri Sır Derya boylarında Oğuzların ataları yaşıyordu. Ayrıca, 766 yılından sonra Uygurların baskısıyla Tanrı Dağları Isık Göl-Yedisi-Çu-Talas havalisine gelen Karlukların sıkıştırmasıyla Türgişler daha da batıya Sır Derya boylarına ve kuzeybatıya doğru kaymışlardır. Bundan sonra Oğuzlar ve Oğuz Yabgu Devleti ortaya çıkmıştır.

Bu bölge zaten Türgiş, onun da öncesinde Batı Gök Türk ülkesi toprakları içindeydi. Muhtemelen 603 dolaylarında o bölgede yaşayan listede adları verilen Töles boyları daha sonra On Okları, yani Seyhun Oğuzlarını oluşturdular. 11. yüzyılda Oğuzların varlığı artık İslam kaynaklarında iyice belirgin hale gelerek kaynaklarda açıkça varlıklarından söz edilmektedir.[27]

Artık günümüzde Çimkent'in doğusundaki İsficâb şehrinden Hazar Denizi'ne kadar uzanan Mangışlak dahil geniş bir

20 Kül Tegin, Doğu, 28; Bilge Kağan, Doğu, 23.

21 Ongi, 5.

22 Barlık, I, 2; H. N. Orkun, *a.g.e.*, Ankara, 1987, s. 471.

23 Bilge Kağan, Doğu, 23; Kül Tegin, Doğu, 28.

24 Şine Usu, G, 8.

25 Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 143; Sümer, *Oğuzlar*, s. 49.

26 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar...*, s. 258; ayrıca, Salman, *Türgişler*, s. 12-94.

27 İstahrî'den naklen Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1987, s. 155; Sümer, *Oğuzlar*, s. 46.

alan Oğuzların yurdu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu arada Mangışlak'ta güney sınır Gürgenç (Curcan) idi. Siyah-kûh (Karadağ) yarımadası tamamen Oğuzlar tarafından işgal edilmişti. Sınır da Gürgenç'in sınırındaki Jit kasabasından başlıyordu.[28] Doğuya doğru gittikçe Aral Gölü'nün güneyindeki Baratekin kasabasına varıyordu. Buhara'nın kuzey sınırlarına kadar yayılan Oğuzların esas ağırlık merkezi Seyhun (Sır Derya) boylarıydı. Karaçuk adıyla kaynaklarda geçen Karadağların (Karatav) kuzeyindeki Sozak, Oğuzların en doğudaki şehirleri olmalıdır. Kuzeyde sınırlar İtil ve Cim-Emba Irmağı'nın kuzeyine ulaşıyordu. Sır Derya boyundaki Yenikent, Cend, Barçınlıg-kend, Sığnak, Karnak, Süt-kent, Savran (Sabran), Aşnas, Otrar (Farab), İkan, Özkend, Sayram-İsficab belli başlı Oğuz şehirleriydi.[29] Zaten *Dede Korkut* ve *Oğuz* destanlarının konuları bu bölgede; Sır Derya boyundaki Karadağlar'da geçmektedir.[30] Buna göre Hazar Kağanlığı, kuzeyde ve kuzeydoğuda Kimekler, doğuda Karluklar, kuzeybatıda Bulgarlar, hatta Mangışlak'ın kuzeyinde Peçenekler, Türk kökenli komşularıdır. Diğer yandan Talas'ta bulunan ağaç yazıtta da İç Oğuz tabiri geçmektedir.[31] Yine Şine Us Yazıtında Sekiz Oğuz ifadesi vardır.[32]

10. yüzyılın başlarına gelindiğinde Oğuzların kışlık merkezi Yeni-kent olan bir devlet kurdukları görülmektedir. Hükümdarın unvanı yabgu olup, ona naiplik eden ise kül erkin idi. Orduya sübaşı (sü ordu demektir) kumanda ediyordu. Ayrıca yınal (inal) ve tarkan gibi unvanlar taşıyan devlet adamları da vardı.[33] Bu

28 İbn Hurdadbih'ten naklen Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre...*, s. 154, 184, Sümer, *Oğuzlar*, s. 46; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 144.

29 Oğuz şehirlerinin kalıntıları ve diğer eserleri için bkz.: T. Qongıratbaev, *Ertedegi Eskertişter*, Almatı, 1996, s. 68-155.

30 *Dede Korkut* destanları için bkz.: Ögel, *Türk Mitolojisi* II; *Korkut Ata*, Almatı, 1999; M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 1981.

31 Orkun, *a.g.e.*, s. 623.

32 Şine Usu, Doğu, 1, 3, Batı, 8.

33 Tufan Gündüz, *Oğuzlar/Türkmenler, Bozkırın Efendileri*, İstanbul, 2016, s. 6 vd.

makamların Gök Türk Kağanlığı'nda da görüldüğü Çin kaynakları ve Türkçe yazıtlardan bilinmektedir.

Abbasilerin Horasan valisi Abdullah b. Tahir zamanında (828-844) yaşanan ilk olaylarda Oğuzların adı geçer ve 838-840 yıllarında mağlup edilip 1.000 esir verirler. Diğer yandan Peçeneklerin bir kısmı da Avrupa'ya gitmeyip Oğuzların yanında kaldılar.

Anlaşıldığına göre Oğuzlar, doğudaki Karluklar, kuzeyde Kıpçak ve Kimekler, Hazarlar ve kuzeybatıdaki Peçeneklerle sürekli mücadele hâlindeydiler. Nitekim Karluklarla Oğuzlar arasında yapılan savaşların birinde Oğuz Yabgusu öldürülmüştü. Son Samani şehzadesi Ebu İbrahim (Muntasır) Maveraünnehir'i Karahanlılardan geri almak için bir ara Oğuz Yabgusunun yanına gitmiş, onunla ittifak kurmuştu. Neticede Yabgu Müslüman oldu (1001-1002).[34] Aslında yardım istenilen kişinin Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu olduğu da bildirilmiştir.[35]

Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkılış tarihi belli değildir. Yalnız Reşideddin'in destanî vasıfta verdiği bilgiye göre Ali Han adında bir yabgu onların son hükümdarıdır.[36] 1000'li yıllara doğru Oğuz Yabgu Devleti yıkıldı. Yıkılış sebebi, Selçuklu ailesinin kendilerine bağlı büyük kütlelerle ayrılmaları (985'ten sonra) ve kuzeyden Kıpçakların baskısıdır.[37]

Sır Derya boyunu takip eden ticaret yolunun Kimeklerin ülkesine oradan da İrtiş Irmağı'na gittiği kaynaklardan bilinmektedir. Otrar müzesinde bulunan nehir taşımacılığına ait küçük gemi kalıntılarının Oğuzların Sır Derya Irmağı'nda ticaret yaptığını göstermesi çok ilginçtir.

En önemli Oğuz ihraç ürünü koyundu. Koyunlar daha çok Maveraünnehir ve Horasan'a ihraç edilirdi. Oğuz koyunlarının

34 Gerdizî'den naklen Sümer, *Oğuzlar*, s. 60.

35 İbn'ül-Esir, IX, s. 362; ayrıca bkz.: Barthold, *Türkistan...*, s. 339-340.

36 Sümer, "Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler", *DTCF Dergisi*, XVIII, 3-4, 1961, s. 381.

37 O. Pritsak, *Der untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu*'dan naklen Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 145; Sümer, *Oğuzlar*, s. 65, s. 145; P. B. Golden, *a.g.e.*, s. 361-362.

meşhur olduğu, diğer bölgelere göre tercih edildiği bildirilir. Daha sonra Kıpçak ve Kazaklar tarafından da kullanılacak Sığnak şehri çok önemli bir ticaret merkezi haline dönüşmüştü. Sütkend, Savran, Mangışlak (Siyah Kuh), Karnak (Atabay), İkan, Yese (Türkistan), Cend, Yenikend belli başlı Oğuz şehirleriydi.[38] Karadağların ardında, yani doğusunda konuşlanmış olan Sozak yine kıymetli bir şehirdi. Sozak'tan sonra Betpak Dala adı verilen uçsuz bucaksız çölümsü bozkır uzanıyordu.

Tam olarak söylenemese de 10. yüzyılın başlarından itibaren Oğuzlar Müslüman olmaya başlamışlardır. İbn-i Fadlan'ın seyahatnamesinde bildirildiğine göre Oğuzlardan biri birine kızdığı zaman ya da kötülüğe uğradığında ellerini göğe kaldırarak "Bir Tengri" demeleri eski Türk inancıyla ilgili ilginç bir bilgidir. Yine aynı seyyahın naklettiğne göre bir Oğuz öldüğünde ev şeklinde toprağı kazarlar, elbiseleri, silahları ve özel eşyaları ile cenaze yerleştirilirdi. Eline içki kadehi verip önüne de içki dolu bir sürahi bırakırlar, sonra gömerlerdi. Ağaçla kapatılıp üstüne toprak yığılırdı. Ölen kişinin maddi gücüne göre 100-200 koyun kurban keserler ve yerlerdi. Kurban edilen hayvanların başları, ayakları ve kuyrukları mezarlarına asılırdı. Kurbanlar sayesinde ölünün cennete gideceği inancı vardı.

Herhangi bir Oğuz hastalanırsa, derhal çadırı diğerlerinden ayrılarak, salgın hastalık çıkması engellenirdi. Zinanın cezası oldukça ağırdı. Zina yapanlar iki ağacın dalları birbirine yaklaştırılmak suretiyle bağlanır, sonra dalların bırakılmasıyla parçalanırdı. Oğuz kadınları erkeklerden kaçmazdı. Gök Türklerdeki balbal geleneği devam ediyordu.

Oğuz Yabgu Devleti hükümdarlarının yabgu unvanını taşımasından Batı Gök Türk Devleti'ne, hatta I. Gök Türk Devleti'nin kuruluşunda Bumın'ın bağımsızlığının kazanılmasından sonra ülkenin batı tarafının idaresini verdiği kardeşi İstemi Yabgu'nun zamanına kadar gidebilir. Bu arada Batı Gök Türk

38 Gündüz, *a.g.e.*, s. 8.

Devleti'ni 621-630 yılları arasında yöneten T'ung Yabgu Kağan'ı da unutmamak gerekir. Bu devlette yabgudan sonra kül erkin unvanlı kişi gelirdi. Ülkenin iç ve dış meselelerinin tartışıldığı kengeş adı verilen meclisler bulunmaktaydı. Beylerin her birinin mecliste söz ve oy hakkı vardı.

10. yüzyıl sonuna doğru Selçuklu ailesinin Cend şehrine gelmesi Oğuz Yabgu Devleti'nin zayıflaması ile ilgilidir. Bir kısım Oğuz da Mangışlak taraflarına, başlıca kalabalık bir kütle de Karadeniz kuzeyine doğru göç ederek Uz olarak bilinen kitleyi oluşturdu. Rusların sadece Uzlara "Tork" demeleri ilginç bir durumdur ve önemli bir tarihi gerçekliğe işaret eder. Aynı devirlerde Müslümanlığı kabul eden Oğuzlara Türkmen denmeye başlanması da aynı gerçekliğin sonucudur. Çünkü Oğuzlar Türk Kağanlığı'nın doğrudan devamıdır. Rus ve İslam kaynakları bunu çok iyi bir şekilde bildirmektedir.

Bu arada Selçukluların Cend şehrine ulaşmaları ile başlayan ayrılık ve diğer siyasi oluşumlar, artık farklı mecraya akmanın göstergesidir. Kaşgarlı Mahmud, ilk defa Oğuz boylarından birinin adından bahseder. Ayrıca Maveraünnehir'de Avşar köyünden söz edilir.[39] Her ne kadar Selçuklular, Kınık boyundan olsa da Reşideddin'in eserinde Kayı, Yazır, Eymür, Avşar ve Beğdili boylarının hükümdar çıkarabilecek kadar güçlü olduğu bilgisi vardır. Bu arada İsficab'ın doğusunda ilk defa Türkmenlerden bahsedilmektedir. Yazlık olarak kuzeyde Karakum'a, Cim-Emba taraflarına göç ederler; kışlık olarak Sır Derya'nın aşağı mecrasına göç ederlerdi. Burada Cend ile birlikte Tumar-Utkul bulunuyordu.

Oğuz şehirlerinin neredeyse hepsi Karadağlar ile Sır Derya arasında daha verimli arazilerde kurulmuştur. Dağları aşınca son şehir olarak Sozak'ın adı geçer. Devamında ise Betpak Dala adı verilen çöl özelliklerine sahip elverişli olmayan topraklar vardı. Bunların içinde savran şehri Müslüman oluşu, ticareti ve iç şehirdeki camisiyle tanınmıştı. Oğuz bölgesinin tam içinde bulunan

39 Gündüz, *a.g.e.*, s. 11.

Farab (Otrar), bu dönemde dünyaca meşhur ilim adamı Farabi'yi (ö. 950) çıkarmıştır.

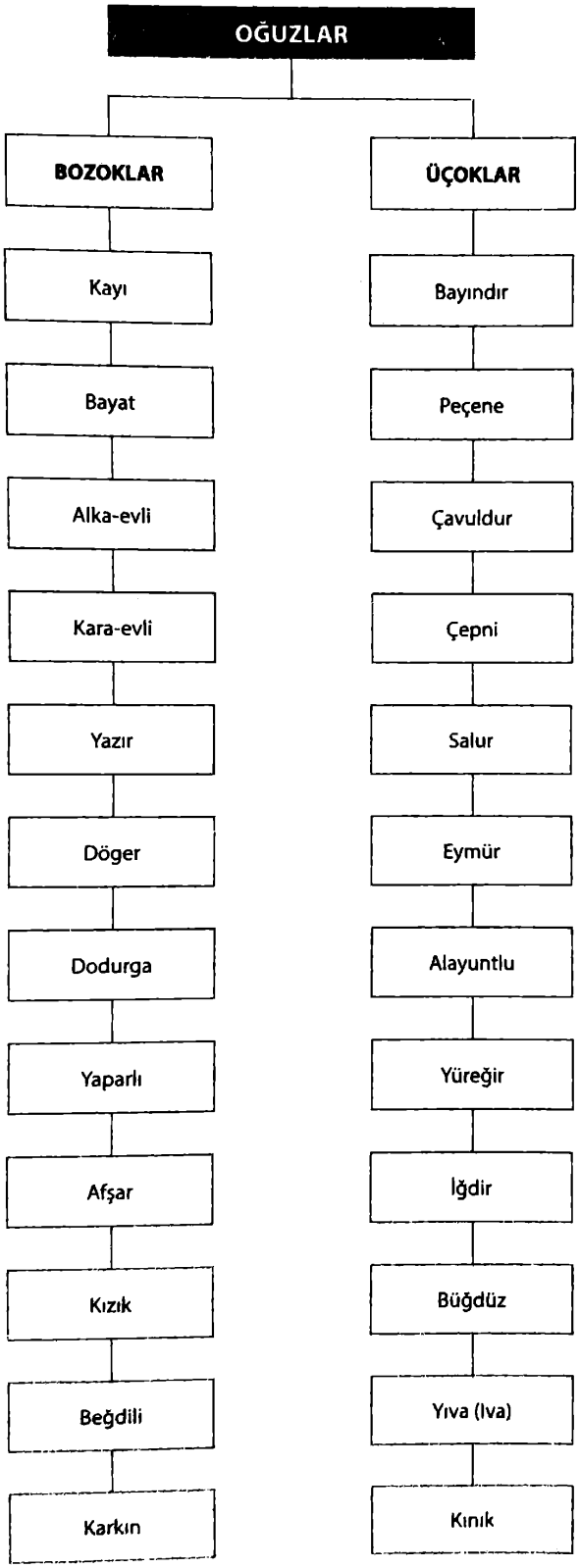

Binek hayvanı olarak at, taşıma için deve, beslenme için koyun yetiştirirlerdi. Ticaretle uğraşan çok sayıda Oğuz'dan da bahsedilir. Dede Korkut ya da diğer adıyla Korkut Ata bu dönemde Sır Derya boylarında ortaya çıkmış; daha sonra Ön Asya'ya doğru göç etmiştir. Kızıl Orda şehrinin yaklaşık 180 km kuzeyindeki Karmakşı ilçesinde mezarının bulunduğu söylenir.

Oğuzlar bu devirde Üç Ok ve Boz Ok olmak üzere ikili teşkilat halindeydiler. *Divanu Lugat'it-Türk*'te 22 ve *Camiüt-tevarih*'te 24 boyun adı kaydedilmiştir. Boz Oklar: Kayı, Bayat, Alka-evli (Alka Bölük), Kara-evli (Kara Bölük), Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı (*Divanu Lugat'it-Türk*'te yok), Afşar, Kızık (*Divanu Lugat'it-Türk*'te yok), Beğdili, Karkın, Üç Oklar: Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (ıva), Kınık.[40]

Oğuzlardan bir grup Uz diye anılmak suretiyle 870'lerden sonra Karadeniz'in kuzeyine geldi ve Rus kaynaklarında (965) "Tork" olarak kaydedildiler. 1055'te Özü'ye (Dnyeper), 1065'te Tuna'ya ulaşmışlardı. Ancak salgın hastalıklar, açlık ve korkunç soğuklara Peçenek saldırıları eklenince siyasi birliklerini koruyamadılar. Kalanlar ise Bizans'ın ve Rusların himayesine girdiler.[41]

40 24 Oğuz boyunun listeleri ve değerlendirilmeleri için bkz.: Sümer, *Oğuzlar*, s. 163-267; Ögel, *Türk Mitolojisi* I, s. 327, 354.

41 K. Bela, "XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair" (çev. H. Z. Koşay), *Belleten*, 1944, S. 29, s. 119-136; A. N. Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki...*, s. 65-68; Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 155-188; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 173; Sümer, s. 67; P. B. Golden, "The Oguz (Torki) in the South Russian Steppes", s. 275.

TOKUZ OĞUZLAR

(Dokuz Oğuz-Chiou-hsing)

Moğolistan'da Hentiy (Kentey) Dağlarından doğan Tola Irmağı güneye doğru geniş biy yay çizerek Orhun Irmağı'na katılır ve birlikte Selenga Irmağı'na kavuşup Baykal Gölü'ne akarlar. Özellikle Gök Türk ve Uygur dönemleri için, 552-840 yılları arası, bölge çeşitli Türk boylarına yurtluk yapmıştır. Bunun öncesinde Kanglı (Kao-ch'e) boylarının bazılarının batıdan doğuya doğru göç ettiği bilinmektedir. Fakat onlar ve geride kalanları hakkında açık bilgiler bulunmamaktadır. Gök Türklerin tarih sahnesinde belirmelerinden sonra, hatta aynı sıralarda Tölesler görülmektedir. Çin kaynaklarına göre Töles'in, Tola Irmağı'ndan Karadeniz'in doğusuna kadar geniş sahada yaşayan bütün boyların adı olduğuna işaret edilmiştir. Daha sonra bütün boyların adı birer birer ırmak boylarına ve havzalara göre sayılarak asker sayıları gibi özellikleri açıklanır. Bütün bu konuları Töles bölümünde açıklamıştık. Bu Töles boy grubunun en doğuda olan grubunun adı Dokuz Oğuz'dur. Çin kaynaklarında ilk defa 627 yılında bu ad Chiou-hsing (Dokuz Kabile) olarak geçer.

Aynı tanımlamayı 634 sonrasında Batı Oğuzları için kullanmışlardır. On Ok terimi Shih-hsing yani On Kabile olarak adlandırılmışlardır. Dolayısıyla batıdan Batı Oğuzları, doğudan Dokuz Oğuzlar doğmuştur. Dokuz Oğuzlar, Türk boylar grubunun en doğudaki kısmını oluşturarak önemli tarihi görevler üstlendiler. Öncelikle Gök Türk Fetret Devrinde (630-681) bağımsız

hareket etmeye başladılar. 648'de Sir Tarduş Kağanlığı'nın çöküşünden sonra her biri Çin'deki T'ang hanedanıyla doğrudan temas kurabildiler. Bu dönemde tatmış oldukları bağımsızlık duygusu daha sonra da devam etti. II. Gök Türk Kağanlığı'nın kuruluşu esnasında ve sonrasında Kutlug Kağan ile Tonyukuk'un mücadelesi sonucunda devlete bağlandılar. Bu olaylar ve daha sonraki isyanları dolayısıyla Gök Türk Yazıtlarında adlarından sık sık bahsedilir.

Uygurlar, 745'te Moğolistan bölgesinde hakimiyetlerini tesis ettiklerinde Dokuz Oğuzlar onların ana kitlesini meydana getirdi. Bu durum Çin kaynaklarında ve İslam kaynaklarında açıkça kendini gösterir. Hatta bu yüzden Uygurlara, İslam kaynakları Tokuz Guz demişlerdir. 840'ta Büyük Uygur Kağanlığı bir Kırgız baskını sonucu yıkılınca Uygurlar etrafa dağılarak o bölgede tutunamadılar. Aynı durum Dokuz Oğuz halk kitleleri için de söz konusudur. Onlar da Kansu ve Turfan bölgelerine, bir kısmı Tibet'e kadar uzanan göçler yaptılar. Ancak bunların içinden Kunların Liao (Kıtay) baskısı sonucu Tarbagatay Dağlarına uzanan göç hareketinde bulundular. Daha sonraki süreçte bunların Kimeklerle karışarak Kıpçakları meydana getirdiklerine dair bir görüş vardır.

Bu şekilde Dokuz Oğuz kavramının ne olduğunu anlaşılabilir. 626 yılını takiben Doğu Gök Türk Kağanlığı'nın gücünü kaybetmesi üzerine yukarıda açıklamaya çalışılan Töles boyları grubunun Tola Irmağı civarı ve Kerulen'e doğru yani Doğu Gök Türk ülkesinin doğu kısmında yaşayanların kaynaklarda bahsediliş biçimidir. Genelde Dokuz Oğuz boyları şu isimleri taşıyorlardı: P'u-ku, Hun (Qun), Bayırku (Pa-ye-ku), Tonra (T'ung-lo), Ssu-chie (İzgil), Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, Ediz (A-tie).[1] Doğu Gök Türk Kağanlığı hakimiyetini kaybetmeseydi; Tokuz Oğuz boyları ön plana çıkma fırsatı bulamazlardı. Çünkü

1 Liu, II, s. 592; Hamilton, "Toquz Oguz...", s. 23-63; M. Mori, *a.g.e.*; Kafesoğlu, s. 123, 124; Ö. İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, 1987, s. 13; Taşağıl, *Gök Türkler* II; "Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", s. 234-243.

Ötüken'e, devletin merkez hakimiyet alanına yakınlardı ve kontrol altına alınmaları daha kolaydı.

Söz konusu bu boylar adlarının başlığı altında kaynakların bilgi verdiği ölçüde *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları* adlı eserimde incelenmiştir. Özellikle Doğu Gök Türk Kağanlığı'nın yıkılışı sonucu Çin ile temas kurmaları ve çeşitli Çin askerî valilik unvanları almaları ilgi çekici bir durumdur.[2]

679 yılında Çin'deki T'ang hanedanına karşı başlayan Gök Türk istiklâl hareketinin başarıya ulaştıktan sonra öncelikle Dokuz Oğuz boylarıyla çarpışacağı açıktı. Bu yüzden Orhun Yazıtlarında da çokça bahsedilen Dokuz Oğuz-Gök Türk mücadeleleri sıklıkla meydana gelmiştir.[3]

Uygur Devleti'nin 742'den itibaren Ötüken merkezli olarak yükselmesi Dokuz Oğuzların onlara bağlanmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Uygurların bir parçası durumunda hayatlarına devam etmişlerdir.[4] Nitekim Uygur Devleti bu yüzden İslam kaynaklarında Dokuz Oğuzlar (Tokuz Guz) şeklinde kaydedilmiştir.[5]

Dokuz Oğuzların kağanı, II. Gök Türk Kağanlığı'nın kuruluşu sırasında Kutlug ve Tonyukuk'a karşı ittifak arayışı içine girdi. Bunu gerçekleştirmek için Çinliler ve Kıtanlarla bağlantı kurarak, az sayıdaki Gök Türk halkının çoğalıp kuvvetlendiğini, kağanlarının çok cesur olduğunu, sözcülerinin cesur olduğunu, onların var oldukça Çinlileri ve Kıtanları öldüreceklerini söyledi. Sonra ittifak yaparak onlara karşı savaşmayı önerdi. Ancak

2 Liu, II, s.592; Hamilton, "Toquz Oguz...", s. 23-63; Mori, *a.g.e.*; Ö. İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, 1987, s. 13; Taşağıl, *Gök Türkler* II, s. 41-47.

3 Taşağıl, "II. Gök Türk Devletinin Kuruluşu", s. 227-243.

4 Bu konuda bkz.: E. G. Pulleyblank, "Some Remarks on the Tokuzoghuz Problem", *UAJbr*, 1956, s. 28, 35; J. Hamilton, *a.g.e.*, s. 13-63; C. Mackerras, *The Uighurs, The Cambridge Earl History of Inner Asia*, s. 320.

5 V. Minorsky, "Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs", *BSOAS*, 1948, s. 281 vd.; diğer İslam kaynakları için bkz.: Şeşen, s. 17,19, 20-23, 42-45, 58, 60, 61-65 vd., 72 vd., 100 vd., 134 vd., 143 vd., 163.

casusları vasıtasıyla onların iş birliğinden önce harekete geçen Tonyukuk, Kök Öng (Ongi) Irmağı'nı aştıktan sonra orduyu Ötüken Dağlarına doğru sevk etti. Oğuzlar, İngek Gölü ile Tola Irmağı'ndan 6.000 kişilik ordu ile üzerlerine geldi. Tonyukuk'un asker sayısı 2.000'di. Neticede Dokuz Oğuzlar büyük bir bozguna uğradılar.[6] Uğradıkları bu yenilgi sonrasında Dokuz Oğuz boylarının hepsi gidip, Kutlug Kagan'a itaat ettiler. Onların katılmasından sonra Gök Türk Kağanlığı'nın gücünün hızlıca arttığı, Çin'e karşı çok sayıda zafer kazandıklarını görülmektedir.

Dokuz Oğuz beyleri ve halkının adı Bilge Kağan'ın yazıtında kendi milletine hitab ederek kendi sözünü işitmesi gerekenler arasında da geçer.[7] Onun ifadesine göre Dokuz Oğuzlar, Gök Türk Kağanlığı'nın en önemli unsurlarından biridir. Daha sonra II. Gök Türk Kağanlığı'nın kuruluşu ve gelişmesinde Kutlug Kağan'ın mücadele ettiği boylar arasında görülürler. Bu kez de Baz Kagan'ı, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtanlar ve Tatabılarla birlikte adlarından söz edilir. Ancak dikkat çekici nokta ilk zikrediliş-lerinde olduğu gibi bodun kavramıyla birlikte anılmalarıdır.[8] Bu da bize Dokuz Oğuzların tek bir boydan oluşmadıklarını, aksine kalabalık bir kitle halinde yaşadıklarını açıkça bildirir.[9]

Diğer taraftan 714 yılında Karluklar ve Basmılların isyanı, Bilge Kağan tarafından başarılı bir şekilde bastırıldı. Bundan sonra kendinden gördüğü Dokuz Oğuzlar da düşmanlık yapmaya başladılar. Bilge Kağan, bunu "*Gök ile yer arasındaki karışıklık sebebiyle ödlerine hased girdiği için düşman oldular*" şeklinde açıklamaktadır. Onlarla bir yılda dört kez savaşan Bilge, Togu Balık'ta, Antargu'da, Çuş Irmağı başında ve Ezgenti Kadız'da çarpışıp, hepsini hezimete uğratmıştır.[10] Uğradıkları başarısızlık sonucu bölgede

6 T, 9; ayrıca bkz.: Taşağıl, "Kutlug Kagan ve II. Gök Türk Devletinin Kuruluşu", *Bir Dergisi*, 4, s. 234-236.

7 KT, G, 2; BK, D, 1.

8 Tokuz Oguz Budun, ayrıca bkz.: Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüe Shih*, s. 226.

9 KT, D,14; BK, D, 12.

10 BK, D, 29-31; KT, K, 4.

tutunamayan Dokuz Oğuzların önemli kısmı 716 yılında yerlerini yurtlarını bırakıp Çin'e doğru gittiler.[11] Onların isyanlarında Kapgan Kağan'ın sert idaresinin etkisi olduğu da anlaşılmaktadır.

Taçam adlı bir Türk beyine ait olduğu sanılan Ongi Yazıtında da Dokuz Oğuzlardan bahsedilmektedir.[12] Yine onlarla savaşılmış ve devlete itaat etmeleri gerçekleştirilmiştir. Çünkü Gök Türkler, kağanlığı yeniden kurmadan Ongi Irmağı havzasında bulunuyorlardı. Buradan Dokuz Oğuzların üzerine yürüdüler. 716'lı yıllarda Kül Çor isimli bir Türk beyi adına dikilen İh Hüşot Yazıtında da Dokuz Oğuzlar anlatılmaktadır. Buna göre adı geçen bey Dokuz Oğuzlarla yedi kez savaşmıştı.[13]

Dokuz Oğuzlar, Bayan Çor Kağan ile de çok fazla mücadele etmiştir. Şine Us Yazıtında, Dokuz Oğuzlar üzerinde 100 yıl hakim olunup idare edildikleri yazılmaktadır.[14] Diğer yandan Bayan Çor Kağan'ın kendisi de Uygur Devleti'nin yükselişi sırasında Dokuz Oğuzların hepsini kendi hakimiyeti altında toplamıştır.[15] Yine Bayan Çor'un 751 yılında da Dokuz Oğuzlarla mücadele ettiği görülmektedir.[16] Bütün bu olaylardan ve daha sonra cereyan edeceklerden Dokuz Oğuzların zaman içinde nüfus açısından kalabalıklaştıklarını söylemek mümkündür.

Bu olaylar esnasında Dokuz Oğuzlar, Yenisey havalisine doğru ilerlediler. Nihayet Anı Irmağı kıyısında oturup Kırgızlarla ve Çiklerle ittifak kurdular. Ancak Uygur kağanına karşı başarı kazandıkları görülmemektedir.

Bazı Çin belgelerinde Uygurlar söz konusu edilirken Dokuz Oğuzların da adının geçmesi, daha doğrusu Uygur-Dokuz Oğuz bütünleşmesinin vurgulanması çok ilginçtir. Aslında bu Türk boy grubu hakkında vardığımız sonuçları doğrulamaktadır.

11 BK, D, 35.

12 Ongin, G, 6; Orkun, *a.g.e.*, s. 128,129.

13 İhe Hüşotu, D, 16.

14 Şine Usu K, 3.

15 Şine Usu, K, 5.

16 Şine Usu, D, 10 vd.

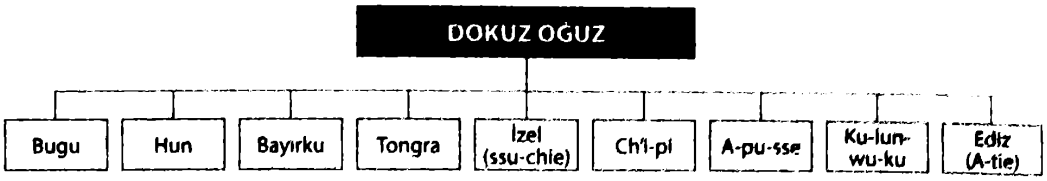

Arapça ve Farsça yazılı İslam kaynaklarında da Dokuz Oğuzlar hakkında bilgiler kaydedilmiştir. Bunlardan *Hudud'ül-alem*'e göre kuzeylerindeki Kırgızlar ile komşuluk yaparlardı. Yine Dokuz Oğuzlar nüfus bakımından en kalabalık Türk ülkesi olarak gösterilirler ki, bu durum Uygur Kağanlığı milleti şeklinde değerlendirilmelerine yol açmıştır. Yazları ve kışları kendilerine uygun topraklara göç ederlerdi ifadesinden eski Türk geleneksel bozkır hayat tarzını sürdürdükleri anlaşılmktadır. Kayda değer zenginlikleri vardı. Tacirler, İslam alemine onların ülkelerinden güzel misk, siyah, kırmızı ve çizgili tilki kürkleri, gri sincap, samur, kakum, fenek, sabica kürkleri, hutüvv boynuzları, yak öküzü derileri getirirlerdi. Değerli varlıkları yani en önemli hayvanlarının koyun, at ve sığır olarak gösterilmesi de ilginçtir. Kaynaklara göre Türk boylarının en zenginleri Dokuz Oğuzlardı. Ayrıca onlara ait 17 yer isminden bahsedilmesi yerleşim alanları hakkında bilgi verir niteliktedir.[17]

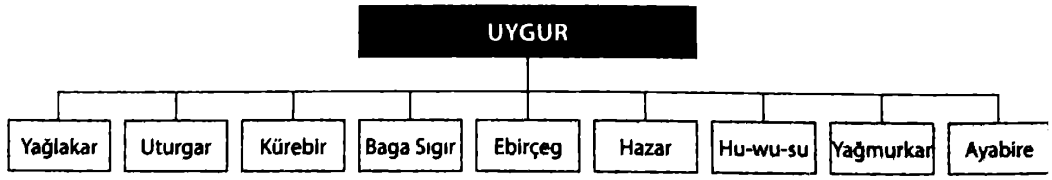

17 *Hudud'ül-alem*, s. 94, 95; Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 61, 62.

KIPÇAKLAR (KUMANLAR)

Türk tarihinde 11. yüzyıldan sonra en geniş alana yayılan boy grubu Kıpçaklardır. Avrasya coğrafyasının, Macaristan'dan Altay Dağlarına kadar uzanan önemli bir kesimini kaplamışlar ve Moğol istilasına kadar da bağımsız ve etkili olmuşlardır. Moğol hakimiyetine girdikten sonra Cengiz Han'ın neslinden gelen idarecileri kısa sürede hem Türkleştirirler hem de Müslümanlaştırırlardı. Dolayısıyla "*coğrafi ve ento-kültür bakımdan günümüz Türk dünyasının çoğunluğunun şekillenmesine en çok katkıda bulunan Kıpçak boylarıdır*" denilirse yanlış olmaz. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanu Lugat'it Türk*'ünde Kıpçakların önemli bir Türk boyu olduğu açıkça ifade edilmiştir.[1] *Kutadgu Bilig* gibi Türk kültürünün eşsiz hazinelerinden birinde dört farklı yerde adlarından bahsedilir.[2] *Oğuz Destanı*'nda ise Kıpçak adına ağaç kovuğu anlamı verilerek, yine tarihi Türk ana boy gövdesi içine dahil edilir.[3] Yani Türk boyları ağacının bir dalı olarak gösterilmesi çok ilgi çekici bir durumdur.

Diğer yandan Kıpçaklar mekân ve zaman denkleminde geniş hacimli bir tarihe sahiptir.[4] Bir anlamda Avrasya bozkırlarının

1 *Divanu Lügat'it-Türk*, s. 494.

2 *Kutadgu Bilig*, s. 261, 277, 343 ve 512.

3 Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 120, 171.

4 Kıpçaklar hakkında çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bunlardan bazıları: P. Pelliot, "A Propos des Comans", *Journal Asiatique*, XI, 1920, s. 125-185; A. B. Boswell, "The Kipchak Turk", *Slovenic Review*, VI, Londra, 1927; W. Barthold, *Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927, s. 134-237;

boylar konfederasyonu açısından son geliştirdiği modeldir. Daha sonra Türk kökenli halklar Kıpçak değil farklı farklı adlarla anılacaktır. Kıpçak kökenli topluluklarda bütün Türk kökenli halkların izlerini görmek mümkündür. Kıpçaklar şöyle özetlenebilir: Kuzey ve Doğu Kazakistan sahasında (Tarbagatay'dan başlayarak) yaşayan boyların 840 tarihinde Büyük Uygur Kağanlığı'nın yıkılışından sonra gittikleri yeni boy teşkilatlanması sonucu ortaya çıkan boy konfederasyonunun adı.

11. yüzyılda "Deşt-i Kıpçak" tabiri ilk defa kullanılmaya başlanır. Bu yüzyıllarca sürecek tarihi bir terimin ortaya çıkıp yaygınlaşmasıdır. Rus kaynaklarında ise ilk defa 1054'te "Polovets" olarak geçerler.[5]

Kaynaklarda-Kıpçak (Kuman) Adı

Orta Asya'dan Avrupa yönüne doğru 9. yüzyılda gerçekleşen hareketlenmelerde ilk önce Peçenekler batıya yöneldi. Onları yaklaşık yüzyıl sonra Oğuzlar (Uzlar) takip etti. Doğu Kazakistan'ın batısından Doğu Avrupa'ya doğru gerçekleşen kitleler halinde yayılmanın son aşamasında Kıpçaklar vardır. Aslına bakıldığında Orta Asya-Doğu Avrupa yönünde kitlesel göçlerin en son halkası

L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 136-156; "Tuna Havzasında Kumanlar", *TTK Belleten*, III/12-12, 1939; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII Yüzyıllarda Kardeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara, 1972, s. 71-97; B. Kumekov, *Gosudarstvo Kimakov IX-XI po Arabskom İstoçnikam*, Almatı, 1972; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1983, s. 185-196; A. P. Horvat, *Pechenegs, Cumans, İasian in Mediewal Hungary*, (İng. Tr. T. Wilkinson), Budapeşte, 1989; F. Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Ankara, 1992; Mustafa Safran, *Yaşadıkları sahalarda yazılan lugatlara göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara, 1993; A. Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000; Reşit Rahmeti Arat, "Kıpçak", *İA*, s. 713-716; G. Hazai, Kıpçak, *EI* (ing), V, s. 125-126; Mualla Uydu Yücel, "Kumanlar (Kıpçaklar)", *Doğu Avrupa Türk Tarihi* (ed. Osman Karatay-Serkan Acar), İstanbul, 2020; Mualla Uydu Yücel, "Kıpçaklar", TDAV, *İA*, s. 420-421.

5 S. M. Ahincanov, *Kıpçaki*, Almatı, 1995, s. 154 vd.

Kuman-Kıpçaklardır. 860'larda Peçenekler, daha sonra Oğuzlar (Uzlar) göç ederken, onları Kıpçaklar takip etti. Nihayetinde Kıpçakların tamamı Karadeniz'in kuzeyine gelmedi. Büyük kısmı esas yurtları Kazakistan'ın kuzey ve doğu bozkırlarında kaldı. Bu şekilde Moğol istilasında kadar bağımsız halde varlıklarını sürdürdüler.

Çok geniş alana yayıldıkları için yabancı kaynaklarda farklı okunuş, yazılış şekilleri ile kaydedildikleri görülmektedir. Kaynaklarda en çok Kuman adı ile bahsedilmesine rağmen, birçok farklı söyleniş şekli vardır. Kumanlara Ruslar "Polovets", Bizanslılar ve Latinler "Kumanos, Kumanon, Cumanus, Komani", Almanlar ve diğer Batılı milletler "Falben, Falones, Valani", Çinliler "Ch'in-ch'a", Ermeniler "Khartes", Macarlar "Kun", Müslümanlar (Arap ve Fars kaynakları) "Kıpçak" demişlerdir.[6]

Kuman ve diğer bütün farklı adlandırmaların, sarı-açık sarı saman rengi, sarışın gibi anlamlar ifade etmesi ilginç bir durumdur. Bundan bir kısım Kuman'ın gerçekten, beyaz tenli, kumral sarı saçlı olduğu sonucu çıkarılmaktadır. Bu ismin onlara diğer Türk boylarından farklı oldukları için de verilmiş olması da mümkündür. Kuman ismi 885'ten itibaren İslam ve Gürcü kaynaklarında "Kıpçak" ismi ile geçmektedir. Konuya bir başka açıdan bakıldığında aslında Kumanlar ile Kıpçakların farklı boylardan geldiği; ancak 10. yüzyıl ve sonrasında karıştıkları gibi bir soru akla gelir. Çünkü Kumanlar, Karadeniz'in kuzeyindeki Ogurların fiziki özelliklerini taşımaktadır. Ogurların Karadeniz'in kuzeyinde bulundukları sırada 10. ve 11. yüzyıllarda Kıpçakların Kazakistan bozkırlarından Karadeniz'in kuzeyine gelerek Kumanlara hakim oldukları sonucu değerlendirilebilir. Meydana gelen yeni kalıplaşma neticesinde Macaristan'dan Altaylara kadar geniş alanlarda Kuman-Kıpçak boy gruplarının Avrasya tarih sahnesinde ön plana çıktığını göz önüne almak gerekir. Aradan epey zaman geçtikten sonra Kıpçak adı Kuman

6 Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki...*, s. 72; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 179; Yücel, "Kumanlar (Kıpçaklar)", s. 543.

adının yerini alarak daha yaygın hale gelmiştir. Aslında Orta Asya tarih sahnesinde milattan önceki yüzyıllarda Ting-ling'lerden itibaren başlayan boy örgütlenme ve yapılanma sürecinin devamı gibi algılamak daha doğru olur.[7] Ancak bu konu hâlâ araştırmaya muhtaçtır.

Bu arada 10. yüzyılda Kıpçak boylarının Doğu Kazakistan bozkırlarında yaşadıkları esnada İşim ve İrtiş boylarında yayıldığını özellikle belirtmekte fayda vardır. O tarihten üç yüzyıl öncesine gidilerek Orhun Yazıtlarında atları geçen Çik ve Az boyları ile bir bağlantıları söz konusu edilebilir.[8]

Çok geniş alana yayılan ve kaynaklarda farklı farklı adlarla kaydedilen Kuman-Kıpçakların kökeni konusunda çok sayıda tartışmanın yapılmış olması ve farklı fikirlerin ortaya atılması normal karşılanmalıdır. Öncelikle tartışmalar onların fiziki özellikleri üzerinde odaklanmıştı. Kaynaklarda Kumanların tiplerinin sarışın, kumral, mavi gözlü olduklarının belirtilmesinden dolayı Hint-Avrupa kökeni iddiası gündeme getirilmiştir. Böyle bir iddianın sadece söz konusu sebepten doğru olamayacağı açıktır. Nitekim bunun yanında M.Ö. 2 yüzyıldan itibaren üç-dört yüzyıl boyunca Tanrı Dağlarının kuzey yamaçları ile Isık Göl dolaylarında oturan Wu-sunların da kumral ve mavi-yeşil gözlü olduğu Çin kaynakları tarafından bildirilmektedir. Ayrıca Güney Sibirya'da yaşayan Kırgızların ve diğer Türk kökenli boyların sarışın, mavi-yeşil gözlü oldukları bilinmektedir.

Diğer taraftan İslam kaynaklarında bildirildiğine göre 936 yılında Çin'de Liao (Moğol K'i-tan) adlı bir kavmin saldırıları sonucunda Kun adlı bir kavim Sarılar ülkesine çekilmiştir. Yani Ordos'tan batıya doğru göç etmişlerdir. Kun (Hun) boyu daha Gök Türkler zamanında Tola Irmağı civarında yaşayan Dokuz Oğuzlar arasında görülmektedir. Daha sonra Büyük Uygur Kağanlığı'na da katılıp önemli bir halk unsuru oldular. 840'ta Kırgızlar, Uygur

7 Taşağıl, *Boylar...*, s. 7-41.

8 Az ve Çik boyları için bkz.: Kül Tegin Yazıtı, Doğu 38; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu 26; Taşağıl, *Boylar...*, s. 50-51, 59

Kağanlığı'nı yıkınca Ordos ve Kansu bölgesine göç ettiler. Böylece onların aslında Dokuz Oğuz boylarından biri olduğu açığa çıkar. Nitekim daha sonra ayrıca 925 yılında Kansu Uygurları arasında Kun (Hun) adlı bir boyun da yaşadığı biliniyordu.[9] Dokuz Oğuz boyları arasında 7. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren Hun (Kun) adlı boy görülmektedir.

Neticede 10. yüzyılda Orta Asya'da boyların genel dağılımına bakıldığında Seyhun-İrtiş arasında Oğuzlar, Tobol ve İsim çevresinde Kıpçaklar, buradan Altaylara doğru Kimekler, Isık Göl etrafında ise Karlukların bulunduğu görülmektedir.[10] Daha doğu da ise Sarı Uygurlar yaşamakta ve bunlara bağlı olarak da bu civarda Kunlar varlığını sürdürmektedir. Kunların, Kıtan baskısı sonucu 1012'de Karluk ve Oğuz boylarının yaşadığı alanlara kadar, yani Güney Kazakistan'a göç edip yayılmaları söz konusudur. Devamında Orta Kazakistan ve Aral Gölü'nün kuzeyindeki sahalara yayılmışlardır. Sonra Yayık Irmağı'nın batısındaki alanlara doğru ilerlemişlerdir.

Burada tarihi kaynaklarda hakkında az bilgi bulanan Kimek boy ya da boylarına dikkat çekmek gerekir. Kimeklerin kökeninin Gök Türkler zamanındaki Az ve Çiklere kadar uzandığını düşünmek mümkündür. Dokuz Oğuzlar ise 627 yılında Töles boylarının en doğusunda gösterilirler. Tola Irmağı civarında yayılmış halde yaşarlardı. Uygur Kağanlığı devrinde de durum devam etti. 840'ta Kırgızlar Uygur Kağanlığı'nı yıkınca Kansu bölgesine doğru ilerlediler. Söz konusu dokuz boyun birinin adı Hun (Kun)'dur. Kunların daha sonra batıya göç ederek Kimeklerle karışıp Kuman-Kıpçakları meydana getirdiği de iddia edilmektedir.

Sonuçta Kunlar (Kumanlar), Kıtanların baskısı sonucu, beraberlerinde Sarı Uygurlardan bir kitleyi (Yugur) de yanlarında sürükleyerek, Cungarya'dan geçip, Karluk bölgesine geldiler.

9 L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 137; Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki...*, s. 72; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 177.

10 *Hudud'ül-alem*, s. 101

Oradan da Kuzey Kıpçak sahasına doğru ilerlediler. Aslında Kunların kuzeye doğru göçmelerinin sebebi güneyde Karahanlı hükümdarı Togan Han tarafından sıkıştırılarak kuzeye doğru püskürtülmeleridir. Diğer bölgelere uzaklığı açısından boylara bir tür ana kaynaklığı oluşturan kuzeye (İrtiş Irmağı) yönelen Kunlar (Kumanlar), Kimeklerin bir kolu olan, Tobol ve İşim ırmakları arasında oturan Kıpçaklar ile birleşip, Kuman-Kıpçak birliğini meydana getirdiler. Kısacası Kimekler, Kunlar, Yugurlar (Uygurlar) ve Kıpçaklar birleşerek Kıpçak federasyonunu oluşturdular. Diğer boy adları zaman içinde alt seviyede kalırken, üst seviyede Kıpçak adı yaygınlaştı. Karadeniz'in özellikle Kafkasların kuzeyinde yaşayan Kumanlar da bunlara katılınca daha büyük kitle haline dönüştüler.

Akabinde doğudan gelen Kıtan baskısı ve otlak darlığı sebebiyle İtil Irmağı'na doğru ilerlediler (1030) ve Uzları Balkanlara doğru ittiler.[11] 1064 yıllarında Uzları kesin olarak mağlubiyete uğrattıktan sonra Karadeniz'in kuzeyine yerleştiler. Bu tarihten sonra Doğu tarih kaynaklarında Karadeniz'in kuzeyi ve Hazar Denizi'nin kuzeyini adlandırmak için Kıpçak Çölü anlamına gelen Deşt-i Kıpçak deyimi kullanılmaya başlandı. Nitekim Altaylardan Don Irmağı'na kadar geniş sahayı kaplamışlardı. Neticede bazı Kıpçak boylarının İtil (Volga) civarına 1030'larda ulaştıklarını ve Oğuzların buralarda yaşayan gruplarını Don Irmağı'na kadar yerlerinden oynattıkları sonucuna varılır. Yerlerinden kalkarak Dnyeper Irmağı havalisine giden Oğuzlar, Peçenekleri yerlerinden itecektir (1048). Bu gelişmeler sonucunda Kıpçaklar, 1054'te Kiev Knezliği ile komşu olabildiler. Devamında onların Kiev'e ulaşmaları ve bölgeyi tehdit etmeleri sonucu Rus kaynaklarında hızlı ve yaygın bir biçimde tanınmalarına sebep olacaktır. Ayrıca bundan sonra Hazarlar, Peçenekler, Macarlar, Bulgarlar ve Romenler ile Bizanslıların kaderlerinde rol oynamalarının önü açılmıştır.[12]

11 Yücel, "Kumanlar (Kıpçaklar)", s. 543.

12 Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki...*, s. 70-72.

Batıya Doğru Göç

İslam kaynaklarından İdrisi'nin o devirde Kıpçakların yaşadığı yer olarak gösterdiği bölge, kaynaklarda Beyaz (Ak) ve Kara Cumania diye geçer. Devam eden süreçte vakit kaybetmeyen Kuman Kıpçaklar siyasi ve askeri kazanımlarının yanında, aynı zamanda ticaretin canlı bir şekilde yürütüldüğü Karadeniz limanlarında etkili olmaya başladılar. Yine kara ticaret yollarına da hakim olup kontrol altına aldılar. Yerli halktan da bir tür vergi almaya çalıştılar.

Kuman-Kıpçaklar Karadeniz'in kuzeyine gelir gelmez kendilerinden önceki Peçenek ve Uzların gerçekleştirdiği gibi Rus knezleri ile mücadele etmek durumunda kaldılar. İlk çarpışma Preyeslav Knezi Vsevolod ile gerçekleşti. Yapılan savaşlarda sonuç alınamamış olmalı ki, 1055 yılında iki taraf arasında barış sağlandı. Bahsedilen mücadeleler esnasında Kuman-Kıpçakların başbuğunun "Boluş" olduğu görülmektedir. Boluş'tan sonra 1061 yılında, Rus vekayinamelerinde geçen adıyla İskal (Sakal?) adlı başbuğ idaresindeki Kıpçaklar, Rusları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Daha sonra Rusların Kıpçaklara karşı Peçenek ve Uzları koruması üzerine 1068 yılında Kıpçak orduları tekrar Rus arazisine girip Kiev yakınındaki Alta Irmağı üzerinde knezlerin kendi aralarında birleşmiş Rus ordusunu çok ağır bir mağlubiyete uğrattılar. Bu yenilgi neticesinde Kiev'de karışıklıklar çıktı. Mağlup Knez İzyaslav, canını kurtarmak için Lehistan'a kaçmak zorunda kaldı. Ard arda kazanılan başarıların devamında Kuman-Kıpçaklar daha sonra Çernigov Knezliği'ne kadar sokulma başarısını gösterdiler. Takip eden yıllarda Rus topraklarına arka arkaya Kuman-Kıpçak hücumları görülmüştür. Bu akınlarda Kuman-Kıpçaklar 1071'de Rostovtsev ve Neyatin bölgesine, 1079'da "Voin" kasabasına, 1080'de ise Novogrod sahasına kadar ilerlediler. Kazanılan çok sayıda askeri başarı sonucu Kuman-Kıpçak hakimiyet alanı Don-Dnyester bölgesi ağırlık merkezi olmak üzere Balkaş-Talas havalisinden, hatta Doğu Kazakistan'daki İrtiş

Irmağı havzasından, Balkanlarda Tuna Irmağı ağzına kadar geniş bir sahayı kaplıyordu. Kafkaslarda Kuban sahası ile kuzeyde İtil Bulgarları ülkesine kadar uzanıyordu. Rus topraklarında Kuman-Kıpçak akınları 1080-1090 yılları arasında da devam etti. Bu akınlar Rus şehirlerine kadar ulaşmakla birlikte kuzeyin derinliklerine kadar gidiyordu. Kıpçakların akınları düzenlenmelerinin gerçek sebeplerinden biri, kendi aralarında geçinemeyen Rus knezlerinin çağrıda bulunmalarıdır. Hatta bazı akınlarda Rus şehirlerinin içleri dahi yağmalanıyordu. Ayrıca Rus knezleri tahta çıkar çıkmaz, Kuman-Kıpçaklarla barışı korumak için onlara, altın, kumaş ve sürü gönderiyorlardı.[13]

Balkanlara Ulaşma

11. yüzyılın ikinci çeyreğinde Karadeniz'in kuzeyine yerleşen Kıpçaklar, Ruslarla başarılı bir mücadeleye girişip kazanmışlardı. Hareketli dinamik bir toplum yapısına sahip olup bozkır hayat tarzını sürdüren Kıpçaklara bu alanın yetmeyeceği belliydi. Dolayısıyla gözlerini Balkanlara diktiler.

Peçenek başbuğu Tatuş'un 1087 yılında Kıpçaklara ittifak teklif etmesi onlar için iyi bir fırsat doğurdu. Kumanlar, söz konusu teklifi fırsat olarak değerlendirdiler. Tuna Irmağı'nı aşarak Balkanlara doğru ilerlediler. Gelişen olaylardan Kuman-Kıpçakların 1090 yılından itibaren en parlak devirlerine girdikleri anlaşılıyor. Bu sıralarda başlarında çok cesur oldukları vurgulanan yetenekli liderler (başbuğlar) bulunuyordu. Çok başarılı idareci olarak tanınan liderlerin bazılarının adları şunlardır: (Benek=-Bonyak, Tugorkan=Tugorhan, Sarıhan=Şaruhan ve Altınoba=Altınopa). Peçenekler 1087'de Silistre'yi ele geçirmek için ilerledikleri zaman Kumanlardan yardım istemişlerdi. Ancak onlar geç kalınca Peçenekler, beklemediler. Harekete geçerek Bizans'ı yendiler. Dolayısıyla ganimeti geciken ve savaşa katılmayan

13 Rasonyi, *a.g.e.*, s. 136 vd.

Kıpçaklarla paylaşmadılar. Böylece başlayan Peçenek-Kıpçak düşmanlığı ileride Bizans'ın işine yaramıştır. Nitekim Kuman-Kıpçaklar 1091 yılında Bizans ile ittifak yaparak, Peçeneklere çok ağır bir darbe vurdular. Peçeneklerin yok edilecek kadar zayıflatılmaları Bizans'ın büyük bir tehlikeden kurtulması anlamına geliyordu. Bununla yetinmeyen Kıpçaklar, 1092'de Lehistan topraklarına ulaşan akınlar tertip ettiler. 1092/1093'te daha önce ittifak yapmış olmasına rağmen Bizans arazisinde yağmalarda bulundular. Daha sonra bir grup Kuman-Kıpçak topluluğu Kapuç adlı bir başbuğ idaresinde Macaristan içlerine kadar sokuldu. 1093 yılında tekrar Kiev Knezliğine saldırıp, Toreçsk şehrini aldılar.[14]

Rus-Kıpçak İlişkileri

Aralarında geçen birçok çatışmaya rağmen 1094 yılında Kuman-Kıpçaklar ile Rus knezleri barış anlaşması yaptılar. Bu anlaşmanın en önemli maddesine göre Kuman-Kıpçak başbuğu Tugorkan'ın kızı ile Kiev knezi evlenecekti. Bu suretle Karadeniz'in kuzeyinde bir süre barış sağlanacaktı. Fakat knezlerin hainice hareketi yüzünden bu barış uzun sürmedi. Knez Vladimir Monomah'ın İtler ve Kıtan adlı Kuman-Kıpçak elçilerini ve maiyetindekileri hainice öldürmesi üzerine, Kuman-Kıpçak orduları tekrar, hiç vakit kaybetmeden Rus topraklarına girdi. Hatta Başbuğ Benek'in (Bonyak) bir pazar akşamı ani olarak Kiev'e kadar yaklaşıp knezin köşkünü yakması (1096), Kıpçak askeri başarısını göstermesi açısından önemlidir.

Kıpçaklar, Peçeneklerin daha önce yaptığı gibi Dnyeper (Özü) Irmağı'nı esas kabul edip doğusunda ve batısında ayrı iki siyasi birlik meydana getirdiler. Böylece alanda hakimiyetleri daha da pekişecekti. Bu, Gök Türk dönemindeki devlet örgütlenmesinde olduğu gibi sağ ve sol şeklindeydi. Dolayısıyla bu sistem

14 Kurat, *a.g.e*, s. 73, 74.

Orta Asya geleneksel bozkır örgütlenme biçiminin Karadeniz kuzeyine taşınmasıdır. Don havzasında yaşayanlara Kara Kıpçak, Dnyeper-Dnyester arasındakilere Ak Kıpçak yurdu adı verilmişti. Bu geleneksel Türk yön-renk sistemi bağlantısı ile ilgili olmalıdır. Doğudaki Kıpçak yurdunun sınırları çok geniş olup, İdil Bulgar ülkesine; Kama Irmağı'na kadar uzanırdı. Burada yaşayan Fin Ugor kökenli Burtaslar Kıpçaklara bağlanmışlardı.

Bir başka Kıpçak başbuğu Tugor Han ise Pereslavl şehrine saldırı düzenlendiğinde başarısız oldu. Fakat şehre yardım için gelen Rus knezleri Tugor Han'ı ve oğlunu yenerek öldürdüler (1096). Bu arada damadı (Svyatopolk), Tugor Han'ın cesedini Kiev'e götürerek düzenlediği törenle gömdü. Fakat Kuman-Kıpçaklar hiç boş durmadılar; derhal bu yenilginin acısını ani bir baskınla aldılar. Başbuğ Küre, düzenlediği akınla Kiev şehrine kadar geldi. O zamanki vekayinameyi yazan vak'anüvisin bulunduğu manastıra kadar giren Küre, değeri son derece yüksek bütün eşyaları ele geçirerek yanında götürdü.

Takip eden zaman sürecinde Rus knezlerinin Kıpçaklar arasında evlilik ilişkilerine dayalı dostluk kurma çabaları devam etti. Kiev ve Çernigov knezlerinin Kuman başbuğlarının kızı ile evlendiğini görülür. Bundan sonra kısa bir müddet barış dönemi yaşandı. Bu dönemde Volınya knezi David İgoroviç, Kuman-Kıpçaklarla ittifak yaparak 1099'da Macarlar üzerine sefer düzenledi. Macarlar, onlar karşısında ağır bir yenileye uğramaktan kurtulamadı. Arkasından Ruslar ile Kuman-Kıpçaklar arasında "Sakov" barışı yapıldı (1101). Fakat bu barış da kısa sürdü ve Kiev knezi Svyatopolk 1103'te Başbuğ Bonyak idaresindeki Kuman-Kıpçakları Suteni Irmağı kıyısında ani bir baskınla mağlubiyete uğrattı. Çarpışmalar esnasında ağır kayıplar veren Kıpçakların 20 kadar beyinin savaş meydanında can verdiği bildirilmektedir. Bu mağlubiyetin acısını unutmayan Kuman-Kıpçaklar, arka arkaya üç yıl Rus topraklarına akın yaptılar ve önceki akınlarda olduğu gibi çok fazla ganimet ele geçirdiler.

Neticede Kiev ve Pereyeslav çevreleri tamamen yakılıp yıkıldı (1105-1106).[15]

12. yüzyıl başında Kuman-Kıpçakların Don boyundan Gürcistan taraflarına doğru uzanmaları, aslında ağırlık merkezlerinin, Rusların rahatlamasına yol açmıştır. 1125'te Monomah ölünce Atrak, Gürcistan'dan geri döndü. Ama Çıldır bölgesindeki Kıpçaklar, orada kaldılar.

Kafkaslara Gidiş

Ruslar karşısında 1110'lu yıllarda yetenekli liderlerini (Tugor Han, Şaru Han, Bonyak/Benek) birer birer kaybeden Kıpçaklar, artık güçlerini kaybetme yoluna girmişti. Şaru Han'ın yerine geçen oğlu Otrok (=Atrak) kızını Gürcü kralı II. David'e vererek ittifak kurdu. Bu arada Kiev knezi Svyatopolk 1113'te ölünce oğlu Vladimir Monomah yerine geçti. Aynı sıralarda Rus knezi Vladimir Monomah, Kuman-Kıpçak topraklarına taarruza başlamıştı. Rus knezlerinin Kuman topraklarına saldırıları 1116 yılında da sürdü. Başbuğ Otrok, bu baskıya dayanamayarak 1118'de damadı II. David'in yanına gitti. Bu sırada Kafkaslarda birleşen Gürcü-Kıpçak orduları, Anadolu Selçuklularının Kafkaslara doğru ilerlemesini durdurdu. Daha sonra bu ordular Şirvan, İran ve Ermenistan'a başarılı seferler düzenledi.

Kafkaslarda Kıpçak Varlığı

Karadeniz'in kuzeyinde Rusların güneye inmesini önlemekten başka, Kuman-Kıpçaklar Dağıstan havalisini, Terek boyunu ve benzeri bölgelerin kesin olarak Türkleşmesini sağlamışlardır. Gürcü kralı II. David'in Kuman kökenli eşi güzelliği ile meşhur olmuştu. Kuman-Kıpçakların ağırlıklı bir grubu Kafkasların

15 B. Kumekov, *Gosudarstvo Kimakov IX-XI po Arabskom İstoçnikam*, Almatı, 1972; Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki...*, s. 75 vd.; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* s. 178; Yücel, "Kumanlar (Kıpçaklar)", s. 546.

kuzeyindeki Kuban Irmağı civarında yaşıyordu. Bunlar daha sonra Kafkasları aşarak Doğu Anadolu'ya kadar gelmişlerdir. Ruslar Kuman-Kıpçaklardan Otrok (Atrak) liderliğinde bir grubu yenerek, onun Gürcü kralının himayesine girmesine yol açtılar. 1118'de damadı Gürcü kralının daveti üzerine onun ülkesine gitti. Gürcü kralı da Kuman-Kıpçaklardan 40 bin kişilik ordu meydana getirdi. Bu ordudan oldukça üst düzeyde faydalanan Gürcüler, Anadolu Selçuklularının saldırılarını önleyebildiler. 1125'te Knez Monomah ölünce Atrak ülkesine geri dönmüştür. Ne var ki Gürcistan'a giden Kuman-Kıpçakların bir kısmı geri dönmeyerek orada kalmışlar, daha sonra Çıldır Gölü etrafı başta olmak üzere Doğu Anadolu'ya geldiler.[16]

Hazar Kağanlığı'nın yıkılışında Kıpçak rolü çoktur. Bu arada Kama Bulgarları ile Hazarlar arasında sıkışan Peçeneklerin doğuya gitmelerine izin verilmiştir. Dolayısıyla Karakalpakların ve Peçeneklerin Karadeniz'in kuzeyinden geri giden kitlelerini oluşturduğu yönde fikirler de vardır.

Rus üstünlüğüne rağmen 1150'yi takip eden yıllarda Dnyeper bölgesindeki Kıpçakların tekrar kuvvetlendiği görülmektedir. Onlar yeniden Rus arazisini akınlara başladı. Hatta 1154'teki akında Çernigov knezini esir aldılar, büyük hediyeler ve fidye karşılığında serbest bıraktılar. Bu akınlarda Pereyeslav Çernigov ve Novgorod-seversk knezlikleri büyük zarar gördüğü için ahalisi kuzeye Suzdal bölgesine göç etti.

Konçak ve Kobyak, Kumanların başında (Köpek-Kebek) adlı liderleri gördüğümüzde 1170 yılına gelinmişti. Bunlardan Konçak, Kıpçak birliğini oluşturmaya gayret ederek bir anlamda iktidarı tek elde toplamaya çalıştı.[17] Adı geçen liderlerin idaresinde Kuman-Kıpçaklar, Peresyeslav Knezliği üzerine akınlar düzenlediler (1177-1179). Ancak 1184'te Knez Svyatoslav idaresindeki Rus ordularına mağlup olup 7.000 esir verdiler. Esirler arasında

16 Bu konuda detaylı bilgiler için bkz.: Kırzıoğlu, *a.g.e.*

17 Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* s. 179.

mancınık benzeri ateşli silah ustası bir Müslümanın da bulunması ilginçtir. Kuman-Kıpçaklar, uğradıkları bu mağlubiyete karşılık vermekte geç kalmadılar. 1185 baharında Novgorod-Seversk knezi İgor kumandasındaki birleşik Rus ordusunu aşağı Don Irmağı'na bağlı Kayalı Irmağı kıyısında kuşatarak âdeta yok ettiler. Konçak'ın (Konçek) kumanda ettiği bu savaşta Prens İgor dahil Rus ordusundaki knezlerin hepsi yakalandı. Fakat Prens İgor, sonradan kaçmayı başardı. *Slovo o polku İgoreve* adlı meşhur Rus milli destanının konusu; bu 1185'te yapılan savaştır. Taktik gereği Kıpçakların bir kısmı önce geri çekilmişlerdi; daha sonra saklandıkları yerden başka Kıpçak boyları çıkarak Rusları ağır bozguna uğratmışlardır. *İgor Destanı*'nda seferin ayrıntıları, kahramanlık, üzüntü ve İgor'un karısının feryatları anlatılmıştır. Rus kültürü oluşmaya başladığı ilk devirlerden itibaren bozkırda yaşayan Türk kökenli halkların etkisi altında kalmıştır. Özellikle sosyal ve siyasi örgütlenmede Türk etkisi görülmektedir. Bu etkileme destanlara da yansımıştır. *İgor Destanı*'nda din, madencilik, savaş tekniği, donanım ve benzeri yönlerden Ruslar üzerindeki Türk tesiri açıkça fark edilmektedir.[18]

Harezmşahlar ile Kıpçaklar

1000'li yılların başında Karahanlıların hakimiyeti altında bulunan Yedisu, Talas ve Çu gibi bölgeler dışında bütün Kazakistan bozkırlarının Kıpçaklaştığını söylemek doğrudur. Nitekim bölgeden geçen ticaret yollarından faydalanabilmek için Oğuz Yabgu Devleti ile girişikleri mücadeleyi kazandılar. Bu başarı Sır Derya havzasının büyük kısmının ellerine geçmesini sağladı. Neticede Aral Gölü ile Sır Derya havalisine inerek bölgenin zenginliği ile tanışma fırsatı buldular. Kuzey bozkır kuşağı, yani İdil-İrtiş ırmakları arasında olduğu gibi güney alanlarda da kendi güçlerini göstermek imkânı elde ettiler.

18 Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki...*, s. 84-88.

Büyük Selçuklu Devleti'nin merkezi yönetiminin zayıflaması üzerine Harezm'de onların valisi olarak hüküm süren beyler, bağımsız hareket etmeye başladılar. Böylece Harezmşah Devleti doğdu. Zaten Harezm bölgesini daha önceden yöneten Memun bin Muhammed, Harezmşah unvanını kullanmıştı. Bunlar da o geleneğe uyarak aynı unvanı taşımaya devam ettiler. Bu arada Harezmşahların Kıpçaklardan geldiği iddiası söz konusu olmuşsa da doğru görünmemektedir. Daha çok Oğuzların Begdili boyundan geldikleri kabul edilir. Ancak çok ilginç bir biçimde Yugur adının Kıpçakların arasında geçmesi, akıllara Sarı Uygur; uzaklarda Çin'in kuzeybatısındaki Ordos bölgesini getirmektedir. Dokuz Oğuz boy grubundan Hunlara (Kun) ve onunla ilgili haberlere dikkat çekilmektedir. Hatta 840'ta Büyük Uygur Kağanlığı dağıldıktan sonra İrtiş civarına giden, belki de Aral'a kadar uzanan Uygur topluluğu iddiasına dikkat çekilebilir. İslam kaynaklarından Mesudi'nin *Murucuzzeheb* adlı eserinde nakledilen Aral Gölü kuzeyindeki Kimek-Bigur'lardan bahsedilmesi ilginç bir bilgidir.

11. yüzyılda Kıpçak adının yaygınlaşması zirveye çıktığında, daha doğrusu bozkırın bütün boylarının Kıpçak federasyonunu meydana getirdiğinde, Yugurlar da bu federasyonun içinde yer aldılar. Diğer yandan Harezmşah Devleti'nin sağlam temellere oturması Kıpçak toplulukları için önemli bir rakibin ortaya çıkmasını sağlayacaktı. Çünkü adı geçen devletin mücadele ve siyasi ilişkilerinin büyük kısmını Kıpçaklar oluşturacaktır. Bu arada bazı Kıpçak kabileleri Harezmşahlara bağlanırken, diğer kısmı da düşman olarak mücadele etti; Kıpçak boyları birbiri ile savaşarak ağır kayıplar vermişti. Söz gelimi 1097'de Kutbettin Muhammed tahta oturur oturmaz Mangışlak taraflarında Kıpçaklar ile çatışmalara girişti.[19]

11 ve 12. yüzyıllarda Kazakistan bozkırlarında bir Kıpçak kabile federasyonu meydana geldiği çok açıktır.[20] Bu konuda

19 Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1987, s. 78 vd. 108, 112, 199, 205.

20 Ahincanov, *a.g.e.*, s. 198-204.

bilginin çok uzaktaki Yüan Hanedanlığı tarihinde bulunması ilginç bir durumdur. Kıpçak kökenli General Tutuk'un hayatının anlatılması dolayısıyla meydana getirilmiş bir Kıpçak birliğinden söz edilir. Anlatıldığına göre kuzeyde bir yerde, ki orada yazlar çok kısa kışlar uzun sürmektedir, Ch'ü-wu, oğlu Samon, oğlu İnasi Kıpçak hanedanını oluşturdular. Şahıs isimlerinden bir şey anlaşılmasa da bir Kıpçak siyasi kuruluşundan söz edilebilir. Ayrıca yine bu bilgilerden Kıpçak birliğinin Ural Dağlarının doğu eteklerinde gerçekleştiği sonucuna varılabilir (1115-1125).

Ünlü Harezmşah hatunu Terken Kıpçak kökenliydi. Üstelik Yemek boyunun bir alt boyu olan Bayautlardan geldiği bildirilir. Buna rağmen kendisinin bir Kıpçak kızı olduğu açıktır. Bayautlar, 12. yüzyılın başında İlbörü (İlbari) hanedanının yerini almayı başardılar. Kaşgarlı Mahmud, Kıpçaklarda Tabar Han adlı bir yöneticiden söz eder. Bu ad aslında Abar olabilir (12. yüzyılda). Ayrıca yine Kaşgarlı Mahmud, Hazar Denizi'nin doğu taraflarına ve Aral Gölü etrafına Kıpçakların yayıldığını açıkça ifade eder.

Harezmşah Atsız'ın 1133'te Deşt-i Kıpçak'a yürümesi, Aral Gölü kuzeyinde son buldu. Atsız'ın Kıpçaklarla mücadelesinin 1152'ye kadar 20 yıldan fazla sürdüğü bilinmektedir. Bu olaylar neticesinde Kıpçakların ikiye bölündükleri sonucu ortaya çıkıyor. Doğu Kazakistan'daki Kıpçakların yaylakları İrtiş ve Tarbagatay'da, kışlakları ise Sarısu, Çu ve Talas ırmaklarının havzalarındaydı. İkinci ana grup Kıpçak ise Aral Gölü'nün kuzey ve kuzeybatısı, batısına doğru uzanan geniş alanlarda yaşıyordu. Yaylamak için Ural Dağlarına gidiyor, kışları ise Sır Derya'nın Aral'a döküldüğü alanlarında göç ediyorlardı. Bu arada İdil Irmağı'nın aşağı havzası da kışlak vazifesi görmektedir.[21]

1230 civarında yukarıdaki coğrafi dağılım geçerli olduğundan Moğol istilası ve hemen öncesini yansıtıyordu. 12. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kıpçaklarla Harezmşahlar arasında evlenmeler yoluyla yakınlaşmaların başladığı görülür. Bundan

21 Ahincanov, *a.g.e.*, s. 205-222.

dolayı çok sayıda Kıpçak, Harezmşah Devleti'nde görev alarak üst makamlara yükselmiştir. Ancak Harezmşah Devleti bünyesinde Kıpçak nüfus ve nüfuzunun artması iç problemlerin çıkmasına yol açacaktır. Buna rağmen Atsız'ın yerini alan oğlu İl Arslan (1156-1172) Kıpçaklara karşı daha dengeli bir siyaset yürüttü. Daha sonra tahta geçen Tekeş, aksine Kıpçaklara karşı başarıyla sonuçlanan seferler yaptı. 1182'de Kıpçak hanı Alp Kara Uran, Tekeş'in hakimiyetini kabul ederek Cend şehrine geldi. Takip eden süreçte Kıpçak askerlerini de kendi ordusuna katan Harezmşahlar, Karahıtaylara karşı Taraz'a kadar uzanan başarılı seferler düzenledi. Tekeş de bir Kıpçak hanı Ikran'ın (Kıran) kızı ile evlendi. Kıran daha sonra Müslüman olup Kadır Han unvanını alarak bu unvanla meşhur olmuştur.[22]

Bir başka Kıpçak beyi Bögü (Buku) Han'ın yeğeni Alp Derek, amcası ile arası açılınca Harezmşahlara sığındı.[23] Tekiş, Kutbettin Muhammed ile Alp Derek'i Bögü Han üzerine yollayıp bozguna uğrattı (1198). Daha sonra Alp Derek ile arası açılan Tekiş, esiri olan Bögü'yü onun üzerine göndererek savaştırdı. Dolayısıyla Harezmşahların kendi siyasetlerinin başarısı için Kıpçak beylerini değerlendirdikleri sonucunu anlamak mümkündür. Nitekim Alp Derek, güvenilir olmasından dolayı Harezmşah Devleti nezdinde İnalçuk unvanıyla anılmıştır.

1210'larda Harezmşahların Karahıtaylar üzerine sefer düzenlemesinden faydalanan Kıpçaklar, Cend bölgesine akınlar düzenlediler. Alp Derek, Harezmşah Devleti nazarında itibar görünce Otrar valiliğine getirildi. 1218'deki Moğol saldırıları esasında Otrar şehrini kahramanca savunan ve Gayır Han ya da Kadır Han adıyla anılan meşhur vali odur. Bu devirde Terken Hatun sayesinde Harezmşah Devleti içinde yükselen Kıpçak kökenli kişiler, çok etkili konuma geldiler. Sonuçta diğer devlet adamları ile çekişme ve çatışma başladı. Terken Hatun, kendi kökeni Kıpçaklara

22 Ahincanov, *Kıpçaki*, s. 203 vd.

23 Kafesoğlu, *Harezmşah*...; Arat, "Kıpçak", *İA*.

dayanan ayrı bir idare sistemi kurmuştu. Hükümdarın sözü onlara geçmiyordu. Böylece devletin iç birliği ve makamları arasındaki uyum ortadan kalktı. Doğudan gelecek Moğol istilası aslında her şeye son verecekti. Bu arada Cengiz Han'dan ağır darbe yiyen Merkitler, Kıpçakların arazisine kaçınca Moğol-Kıpçak düşmanlığı körüklenmiş oldu. Diğer yandan Kuzey Kazakistan bozkırlarındaki Kıpçak beyliğinin varlığını koruduğu bu yılda Baçman adlı beyleri Moğollara yenilince bağımsızlık tamamen ortadan kalktı.[24]

Kıpçak boyları arasında görülen Kanglıları da değerlendirmek gerekir. Sır Derya boylarındaki Kıpçak toplulukları arasında görülen bu boyun adı Çin kaynaklarındaki K'ang-chü veya yazıtlardaki Kengeres adıyla karıştırılmaktadır. Moğol istilası öncesi yaşadıkları Çu ve Talas ırmaklarının aşağı bölgelerinden Aral Gölü kuzeyine göç ettikleri değerlendirilmektedir.

13. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'da artık siyasi bir Kuman-Kıpçak üstünlüğü söz konusu değildi. Karadeniz'in kuzeyindeki Kuman-Kıpçakların çoğu çevredeki şehirlere yerleşerek ticarete başladılar. Doğudakiler ise Kıpçak, Kanglı, Yimek, Uran ve benzeri adlar altında yaşarken Harezmşahlar Devleti ile temas kurdular. Daha sonra bu devletle ilişkilerini geliştirerek Harezmşah ordusunda önemli görevler aldılar. Bu devletin hükümdarı Alaeddin Tekiş (1172-1200) bir Kıpçak prensesiyle evlenmişti. Harezmşah ordusuna Kıpçak gençlerinin akını çok fazla olmuş, büyük kısmı Kıpçaklardan teşkil edilir hale gelmişti. Moğol istilası sırasında onların karşısına çıkarılan Harezmşah ordusunun Kıpçak askerleri tarafından meydana geldiği ve bu ordunun neredeyse tamamen yok edildiği bilinmektedir.

Moğollarla Mücadele ve Onlara Katılma

Moğol istilası zamanında Harezmşah ordusunun büyük çoğunluğunu meydana getiren Kuman-Kıpçakların kendi ülkeleri, yani Deşt-i Kıpçak Moğol istilasından kurtulamadı. 1220 yılındaki bu

24 Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki...*, s. 88-95.

Moğol istilasından sonra 1226 yılında Kırım'daki Suğdak limanını Anadolu Selçukluları ele geçirdi. Bu nedenle Kuman-Kıpçaklar büyük iktisadi sıkıntıya düştüler. Yine aynı sırada doğudan Moğol felaketi geliyordu. Cebe ile Subitay komutasındaki Moğol ordusuna Ruslarla birleştikleri halde yenildiler. Arkasından Cengiz'in torunu Batu, İtil Bulgar'ı üzerine yürüdükten sonra Deşt-i Kıpçak içlerine kadar ilerledi. Daha sonra Don-Donetz nehirleri arasında yapılan savaşta Kuman-Kıpçak Başbuğu Körten'i yendi. Bu yenilgiden sonra Başbuğ Körten Macaristan'a iltica ederken ahalinin bir kısmı İtil Bulgarlarının yanına göç etti. Bundan sonra Bulgar ülkesinde Kıpçak Türkçesi Bulgar lehçesinin yerini aldı (1239). 1256'da bu bölgede Altın Orda Devleti kurulunca da Deşt-i Kıpçak tabiri uzun bir müddet kullanıldı.

1221'de Ruslarla Kuman-Kıpçaklar iş birliği yaparak Kırım'daki Suğdak limanına hücum ettiler. Diğer taraftan Kırım yarımadasında çok sayıda Kuman-Kıpçak yerleşik hayata geçmiştir. Üstelik bölgenin coğrafi konumu gereği ticarete dahi başladıkları bilinmektedir. Bu şehir daha sonra Türkiye Selçukluları tarafından zapt edildi.[25]

Kıpçakların Dil Hazinesi: *Codex Cumanicus*

Kırım'da 1303 tarihinde yazılan *Codex Cumanicus* adlı Latince-Kıpçakça-Farsça sözlük Türk dilinin tarihi açısından eşsiz bir hazinedir. Cenovalı ve Venedikli tacirler ve misyonerler tarafından meydana getirilmiştir. Kıpçak diline ait bazı gramer kuralları, *İncil*'den tercümeler ve bazı Katolik ilahilerinin Kıpçakça tercümeleri vardır. Ayrıca Kuman-Kıpçak kültür hayatına dair önemli bilgiler de bulunmaktadır. Sözgelimi Türkçe şehir hayatına, inşaata, mimariye, ev eşyasına, çeşitli yemeklere, demircilik ve madenciliğe okul ve yazı işlerine, musiki, sanat ve eğlencelere, devlet yönetimine, elbiselere, mücevherata, tıbba, tatlılara,

25 Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki...*, s. 99.

hesap işlerine, kokulu şeylere, taşıt işlerine ait ilgi çekici bilgiler kaydedilmiştir.[26]

Memluklara Kıpçak Katkısı

Kuman-Kıpçaklar 13. yüzyıl başlarından itibaren, gittikçe daralan ekonomik kaynakları sebebiyle fakirleştiler. Kendi aralarında birlik bulunmaması ve dağınık halde yaşamaları sebebiyle iyice kuvvetten düşerek askeri ve siyasi güçlerini yitirdiler. Arkasından kıtlıklar ve hayvan hastalıklarının birbirini takip etmesi iyice zayıflamalarına yol açtı. Bütün bunlar Kuman-Kıpçakların gürbüz çocuklarını para karşılığında daha zengin ülkelere göndermelerine yol açtı. Kuman-Kıpçakların çocuklarını gönderdiği ülkelerden birisi de Mısır'daki Eyyubi Devleti'ydi. Birçok Kıpçak delikanlısı Mısır'a giderek Eyyubi Devleti'nin hizmetine girdi. Zamanla Kıpçak nüfüsu ve nüfuzu bu devletin üst makamlarına ulaştı. Nitekim Eyyubilerin zayıflaması üzerine 1250'de İzzeddin Ay-Beg'in Mısır'da sultan ilan edilmesiyle devlet yönetimi Kuman-Kıpçakların eline geçti. Bundan sonra Sultan Kotuz, daha sonra Beybars (Baybars) başa geçti. Sultan Beybars kudretli bir asker olmakla birlikte, aynı zamanda iyi bir devlet adamıydı. Moğolları Suriye'den uzaklaştırmak gibi tarihe geçen önemli işler yaptı (Ayn-ı Calut Savaşı 1260). Yerine geçen oğlu Sultan Kalavun da Kıpçak'tı. Belki kendilerinin geldikleri ülke olduğundan dolayı Mısır Memlukluları en yakın ilişkiyi Altın Orda Devleti'yle kurmuşlardır.[27]

1279-1290 yılları arasında hüküm süren Sultan Kalavun da Ermeni, Frank ve Moğol birleşik ordularını yenerek zamanının en büyük İslam hükümdarı oldu. 1382 yılına kadar, bu devlet Türk devleti (Ed-Devlet-üt Türkiye veya Devlet'ül Etrak) diye

26 Saadet Çağatay, "Codex Cumanicus Sözlüğünün Başlığı Dolayısıyla", *DTCF Dergisi*, II (1944), Sayı 5, s. 759-772; Mustafa Argunşah- Galip Güner, *Codex Cumanicus*, İstanbul, 2015.

27 Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki...*, s. 99; Kafesoğlu, *Harezmşah...*, s. 181 vd.; "Beybars", *İA*.

anıldı. Çoğunluğu Arapça konuşan yerli halkın dışında kalanlar için genel dil Türkçe ve kültür Türk kültürüydü. Kıpçak Türkçesi ile yazılmış çok sayıda eser günümüze kadar gelebilmiştir.

Delhi Türk Sultanlığında Kıpçak Varlığı

Bozkırlarda herhangi bir siyasi birliğe bağlı olmayan Kıpçaklar Hindistan taraflarına gitmişlerdir. Tıpkı Orta Doğu'da olduğu gibi Kıpçak kökenliler Delhi Türk Sultanlığı adını verdiğimiz devletin içinde yükseldiler ve hanedanlık dahi kurdular. Hindistan Delhi Türk Sultanlığı'nda ikinci hükümdar sülalesinin kurucusu, Uluğ Han da (Sultan Balaban) (1266-1286) Kıpçak büyüklerindendi. Aslen memluk olan Balaban daha sonra devlet mekanizmasında yükselmiş, kendisinden önceki Aybek (1206-1210) ve İletmiş (1211-1236) gibi hükümdarlık tahtına oturmuştur. Balaban yaptığı reformlar ile sultanlığı sağlam temeller üzerine oturtarak üzerine aldığı saltanatı devam ettirdi. İslam dünyasının diğer bölgeleri ile ilişkileri kuvvetlendirildi. Zaten yerine geçtiği İletmiş, Abbasi halifesi El-Muntasır'dan resmen hükümdarlığının tanındığını belirten belge (menşuru) almıştı. Diğer yandan Moğolların önünden kaçan Maveraünnehir ve İranlı alimlerden faydalanmıştı. Bu hanedan zayıfladıktan sonra yerini 1290'da bölgeye gelen Halaç Türklerine bıraktı.[28]

Balkanlarda Siyasi Kalıntılar

Zaman geçtikçe Balkanlar sahasında yoğunlaşan önemli Kıpçak nüfusu etkili olmaya başladı. Bunu da II. Bulgar Devleti'nin kuruluşuna katkı yaparak gösterdiler. Kıpçak kökenli Asen (1187-1196) II. Bulgar Krallığı'nı kurmuştur. Selçuklular karşısında aldığı ağır yenilgi yüzünden Bulgarlara pek bir şey yapamayan Bizans, daha sonra onların üzerine ordu gönderince Bulgarlar Kıpçaklardan yardım istemek zorunda kaldılar. Kuman-Kıpçakların

28 Fuad Köprülü, "Balaban", *İA*.

yardımı ile Bulgarlar Bizans karşısında hatırı sayılır başarılar kazandılar. Nitekim Bulgar kralı Kaloyan (1197-1207) Kıpçak birlikleri ile birlikte İstanbul'a kadar uzanan sefere çıktı. Takip eden süreçte Kaloyan'ın Kıpçak askerleri Makedonya ve Trakya'yı yağmaladılar. 13 Nisan 1204'te IV. Haçlı seferi sırasında İstanbul'u işgal edilince, Kuman-Kıpçak kumandan 14 bin Kıpçak ile Edirne ve Selanik'e hücum etti. Bulgar kralı Kaloyan'ın eşinin Kıpçak olmasının onların Bulgar Krallığı'na yardım etmesinde etkili olduğu söylenebilir (1207). Adı geçen kralın ölümünden sonra yeğeni Boril, onun dul eşiyle evlenerek, Bulgarlara Kıpçak yardımının devamını garanti altına almıştır. Bir süre sonra Boril'in, Kıpçak kökenli hatunu bırakıp, Latin imparatorunun yeğeni ile evlenmesi üzerine dengeler değişmiştir. Bundan sonra Bulgar Krallığı içinde isyanlar çıkınca Kıpçaklar muhaliflere destek verdiler. Onların desteklediği II. İvan Asen tahtı ele geçirerek, krallığı güçlendirmiştir. Hatta Bulgar patrikhanesi yeniden faaliyete başlamıştır. Ancak bu sıralarda doğudan Moğol ordularının gelmesi Bulgar Krallığı'nı zayıflatmıştır. Moğolların 1238 istilası sonucu gücünü kaybeden krallık bir ara onları Doğu Trakya'ya gönderdi ise de liderleri Köten öldürülünce Bizans'ın tarafını tuttular. Nihayetinde İmparator III. Johannes Dukas Vatastes tarafından Menderes Vadisi, Makedonya ve Trakya'nın değişik yerlerine ikamet ettirildiler. Bu arada Rusya'nın güney düzlüklerinde yükselen Altın Orda Devleti, Bulgar Krallığı'nı da hakimiyeti altına almıştı. Ama yine de Kuman-Kıpçak kökenli I. Georgi Terter (1280-1292) zamanında Kıpçak etkisi kendi yeniden göstermeye başladı. Üst yönetime gelen Kıpçak kökenliler çok etkili oluyorlardı. Nitekim bu aile 1323'e kadar ülkeyi yönetti. Bundan sonra 1393 yılında Osmanlı hakimiyeti başlayana kadar yine bir Kıpçak kökenli olan Şişman Vidin'de, Terter'in kardeşi Eltimir Kızanlık'ta, başka bir Kıpçak lideri Balık da Dobruca'da kendi yönetimlerini başarıyla sürdürmüşlerdir.[29]

29 L. Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", s. 153 vd.; "Tuna Havzasında Kumanlar", s. 422.

Kuman-Kıpçaklar çok önceleri Avarların yaptığı gibi Slavlaşmış Bulgarlar üzerinde büyük tesirler yapmışlardır. Bulgarların istiklal mücadelelerine katıldıktan sonra Romenlerin teşkilatlanmasına da karışmışlardır. Hatta Çar Asen'in Kuman-Kıpçak olduğu da ileri sürülmüştür. Bu arada Romanya'da yaşayan Gagauzların Uzların devamı olduğu ileri sürülmekte, fakat bir kısım araştırıcılar ise Bizans'a sığınan Keykavus'a bağlı Türkmen birlikleri olduklarını iddia etmektedir.

Bugün Romanya'da yaşayan, açık sarı saçları ve mavi gözleriyle diğer topluluklardan ayrılan "Çango"ların Kumanlardan geldiği ileri sürülmektedir. Bu arada 1223'te Kalka Savaşı'nda Moğollara yenilen Kuman-Kıpçakların başbuğu Borç Han'a bağlı kütleler, Kuzeydoğu Romanya'da (Cumaia) Hristiyanlığı kabul edip, piskoposluk kurmuşlar, daha sonra Macaristan'a Tuna-Tissa arasına yerleşmişlerdir. Bundan dolayı bazı şehirler (Kiskunsag, Nagy Kunsag-Küçük ve Büyük Kumanlar, Debrecen ve Kartsag) onların izlerini taşır. Ayrıca Macar dilinde mevcut orta Türkçe devrine ait sözler Kuman-Kıpçakçaya aittir.

Balkanlarda özellikle Dobruca ve Deliorman etrafına kadar uzanan Kıpçak boylarından dolayı bölge "Kıpchakia" olarak ad kazanmıştır. Ayrıca Romen tarihinde çok önemli bir yer olan Curtca De Agres adı Türkçe olarak yorumlanmıştır.

Karadeniz'in kuzeyine ve Balkanlara hatta Orta Avrupa'ya gelen Kıpçakların neticede kitleler halinde Hıristiyanlığa geçtiği bilinen bir gerçektir. Bu arada günümüz Romanya'sındaki Çangoların (sarışın, mavi gözlü olarak tanınırlar) Kıpçaklardan (Kumanlardan) kalma olduğu kabul edilmektedir.

1330'lu yıllarda oluşumu gerçekleşen Romen devletinin Kuman-Kıpçak unsuruna dayandığı ve Tok-Temir oğlu Basar-aba tarafından kurulduğunu söylemek gerekir. Bu yüzden, bugün hâlâ Romanya'nın kuzeyi Basarabya bölgesi olarak tanınmaktadır. Bundan başka Dobruca'da kurulan küçük bir devleti de Kuman-Kıpçaklara bağlamak gerekir. Bir yandan Bizans imparatoriçesi Anna'nın

yardım istediği Başbuğ Balika'nın oğlu Dobrotiç (Dobruca) 1354 yılından itibaren, bu bölgenin hakimi olarak 1385'e kadar mühim rol oynamıştır. Dobrotiç'in oğlu İvanko zamanında bu devlet, 1417 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır.[30]

Dnyeper Irmağı'nın batısında yaşayan Kuman-Kıpçakların, doğudakilere göre daha sakin hayat sürdükleri anlaşılmaktadır. Bunların büyük kısmı Macaristan'a gidip Macar krallarının ordusunda yer aldılar. Özellikle süvari kuvvetlerini oluşturuyorlardı. 1132'de Çek kralı, Alman imparatoruna İtalya seferi sırasında yardımcı olmak için Kuman-Kıpçaklardan temin ettiği bir orduyu yollamıştı. Yaklaşık 70 yıl sonra IV. Otto'nun Türingye'deki ordusu arasında da Kuman-Kıpçaklar vardı.

Moğollar karşısında tutunamayan Köten, Macar kralı IV. Bela'dan (1235-1270) yerleşmek için arazi isteyince, Hıristiyan olmaları karşığında talepleri karşılanmıştır.

Bizanslılarla ittifak yapan Kıpçak başbuğu Bonyak, 1091 Lebunium Seferi sonrası Macaristan'ın Transilvanya ve Tzsa bölgelerine gitti. Bonyak 1099'da Ruslarla iş birliği yaparak Macarları ağır bir yenilgiye uğrattı. Devamında Polonya, Bizans, Macaristan ve Rusya topraklarına akınlar düzenlediler.

Moğol akınlarından zarar gören Kıpçakların Macarlar ile yakınlaşması 1223 sonrasında da devam etti. Moldovya'daki Kıpçaklar 1227 yılında liderleri Borç idaresinde 15 bin kişi ile vaftiz oldular. Neticede Macaristan kilisesine bağlandılar. Zamanla Macarlar ile Kıpçaklar arasında problemler yaşanmaya başladı. Daha çok hayat tarzının farklılığından kaynaklanan karışıklıklar patlak veriyordu. Hıristiyan olsalar da Kıpçaklar konar göçer bir halktı ve bu hayatı da Macaristan topraklarında sürdürüyorlardı. Bunun üzerine Macar idaresi Kıpçakları ülkenin değişik yerlerine dağıtmayı planladı.[31]

30 Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", s. 401-422.

31 Yücel, "Kumanlar (Kıpçaklar)", s. 561.

Bu arada Köten ve ailesi kılıçtan geçirilince Kıpçaklar, sınırlarına dayanan Moğolların Macarlar ile savaşlarında Macarlara yardım etmedi. 12 Nisan 1241'de Moki köyü yakınındaki savaşta Macar ordusu, âdeta Moğollar tarafından imha edildi. Moğollar geri dönünce Kıpçakların gönlünü kazanmaya çalışan Macarlar, onların sadece bir kısmını ikna ederek yanlarına geri çekmeyi başardı. 1247'de Kral Bela'nın oğlunun bir Kıpçak liderinin kızı ile evlendirilmesi sonucu her iki taraf arasındaki yakınlaşma pekişti. Düğün töreni esnasında 10 Kıpçak beyi Macar kralına askeri yardımlarda bulunacağına yemin ettiler. Bundan sonra Kıpçak beylerinden her biri Macaristan'da bir bölgeye giderek oralarda ikamete başladılar. Kıpçak askerleri de ücretli olarak yer aldıkları Macar ordusunda başarılı hizmetler vererek özellikle Avusturyalılar karşısında galip gelmelerinde katkı sağlamışlardır. Bu da Kıpçakların Macar ordusunda çok fazla etkin rol oynadığını göstermektedir.[32]

Orta Asya içlerinden Macaristan ovalarına kadar yayılmış olan Kuman-Kıpçakların dilleri de Türkçe içinde mühim bir yer tutar. Türk dil bilimcilerine göre tarihi süreç içinde Türkçenin Orta Türkçe bölümünü Kuman-Kıpçakların konuştuğu dil oluşturur. Ayrıca yukarıda bahsedildiği gibi Kuman-Kıpçakçanın en mühim hatırası olan ve 1303 yılında Kırım'da İtalyan tüccar ve misyonerleri tarafından Latince-Farsça-Kuman-Kıpçakça yazılan sözlük ve gramer kitabından bahsetmek gerekir. Bu sözlük 2.500 Kumanca kelime ihtiva etmekte ve İncil'den tercümeler ile bazı Katolik ilahileri bulunmaktadır.

Kıpçakların Yaşayışı Hakkında Bir Değerlendirme

Çok geniş alana yayılmış olan Kıpçak boylarının, boy örgütlenmesi içinde yaşadıklarını ve daha sonra kendi bünyelerinden çıkan topluluklarda varlıklarını koruduklarını biliniyor. Buna rağmen Moğol istilası öncesi iki önemli boy teşkilatlanması göze

32 Horvath, *Pechenegs...*, s. 47.

çarpmaktadır. Bunlardan biri İl Börü (İlbari), diğeri Sığnak civarında ve ona yakın alanlarda yaşayan Uran kabilesidir. Uranların başında muhtemelen Kimeklerden gelen beyler bulunuyordu.

Karadeniz'in kuzeyine gelindiğinde ise Saruhan veya Şarukan diye bilinen beyin neslinden gelenler vardı. 11 ve 12. yüzyılda Kıpçak boyları kendi aralarında birleşme denemelerine girişmişlerdir. 1130'ları takiben Harezmşahların müdahalesi ve iç mücadeleler sonucunda kendi aralarında birlik sağlanamadı. Yönetim doğrudan babadan oğula geçmediği için sıklıkla taht kavgası yaşanıyordu. 12. yüzyıl sonundaki Kadır Buku Han ile yeğeni Alp Derek arasında patlak veren taht kavgası buna örnek gösterilebilir. Sonuçta çok sayıda Kıpçak hanının mevcudiyeti her dönemde söz konusu olmuştur. Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda durum farklı değildi. Don ve Dnyeper ırmaklarının boyları, Kıpçak toplulukların çoğunlukla yaşadıkları yerlerdi.

İdil'den (Volga) Kırım'ın batısına kadar Dokuz Kıpçak birliğinden söz edilebilir. Karadeniz kuzeyindeki geniş alanlarda yaşayan meşhur Kıpçak liderleri Bonyak, Tugorkan ve Sarukan farklı alanlarda beyliklerini devam ettiriyorlardı. Sarukan'ın torunu Konçak'ın büyük bir siyasi birlik kurduğu 1185 yılındaki olaylardan anlaşılır. Ancak Konçak'ın oğlu Yüri zamanında Moğol istilasının onlara bir yıkım olduğu gerçektir.

Genel dağılım ve kaderleri üzerinden değerlendirildiğinde Kıpçaklarla Töleslerin benzediğini görmek mümkündür. Onlar da Tola Irmağı'ndan Karadeniz'e kadar uzanan sahada varlıklarını sürdürüyorlar; fakat hiçbir zaman bir araya gelerek bir siyasi birlik meydana getiremiyorlardı.

Bu arada 12. yüzyılda Harezmşahlara bağlı üç ayrı Kıpçak boy birliğinin varlığı söz konusudur. Bunlardan biri Mangışlak taraflarında, Oğuzların Yazır topluluğu ile birlikte yaşıyordu. Kıpçakların 9. yüzyılda Aral Gölü'nün kuzeyinde bağımsız halde yaşadıklarını ve kuvvetli bir birlik oluşturduklarını da söylemek mümkündür. Harezmşah Atsız'ın 1130 yılındaki seferi sonucu

bu birlik dayanamamış ve dağılmıştır. İlbörü (İlbari) hanedanının son temsilcisi Baçman'ın 1237'de öldürüldüğü anlaşılmaktadır.[33]

Sığnak, Sır Derya boyunda yoğunlaşan Kıpçak kabilelerinin varlığı da bilinmektedir. Ayrıca Kimek kabileleri de oraya gelmişti. Nitekim Uran (Oran) ismi Sır Derya civarındaki yer adlarında çok görülür. Harezmşah orduları onları zaman zaman dağıttı. Aslında yükselmeye çalışan Kıpçak siyasi birliğinin Harezmşahlar tarafından çeşitli defalarda yok edilmesi doğudan gelen Moğolların önünü açmıştır. Aksi takdirde Harezmşahlar ile Moğollar arasında bir set olurlar ve Moğol istilası Batı Türkistan'a ulaşamayabilirdi.

Çin'deki Moğolların tarihini anlatan Yüan Shih (126. bölüm) Kubilay Han'ın Kıpçak kökenli generali Tutuk'dan bahsedilir. Bu sırada İnas isimli reisleri bulunan Kıpçakların topraklarında çok fazla karşıklığın çıktığı anlatılır.

Doğuda Kazakistan'da Altay, Tarbagatay, İrtiş ve kolları civarı yazlık olarak değerlendiriliyordu. Çu, Talas, Sarısu ile Yedisu ise kışlak yerleriydi. Batıda ise Ural Dağları, Mugocar Dağı yazlık konumuda olup, Yayık ve İdil ırmaklarının aşağı mecraları kışlanmak için tercih ediliyordu.

İlbörü (İlbari), Yemek, Bayaut, Yugur, Kanglı, Kimek-Uran, Kıpçakların birliğine dahil olmuş bozkır insan topluluklarıdır. Kıpçaklar kendilerinden önceki bozkırlıların binlerce yıldan beri sürdürdüğü üzere hayvancılık ekonomisi ile iştigal ediyorlardı. Onları anlatan kaynaklar, Kıpçakların bozkır halkı olduğunu, pahalı ve değerli eşyalarının bulunduğunu, en değerli varlıklarının at sürüleri olduğu, hayvanların deri, et, süt gibi ürünlerinden faydalandığını bildirirler. Bağları, bahçeleri yoktu; ama bol otlu otlakları vardı. Çok güzel atlarıyla uzun mesafeleri aldıklarından söz edilir. Yazın ağırlıklı süt ile kışın ise kurutulmuş et ile beslendiklerine vurgu yapılır. Ayrıca özel mülkiyetin de geçerli olduğu anlaşılıyor.

33 Ahincanov, *a.g.e.*, s. 241 vd.

At eti özellikle kış mevsiminde Kıpçakların en önemli besin kaynaklarından biriydi. Aynı zamanda konuklara sunulan kıymetli bir yiyecekti. Kımız da çok değerliydi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi atın bir başka özelliği 40 cm'ye kadar karı eşeleyerek altındaki kuru otlara ulaşabilmesidir. Kuru otların üzerindeki otlar iyice açığa çıkınca koyun gibi diğer hayvanlarda bunlardan faydalanabiliyordu. Dolayısıyla kış günlerinde otlaklara önce atlar bırakılıyordu. Sonra koyun sürüleri getiriliyordu. Bitki ortamına uygunluğundan dolayı koyun ve at en çok beslenen hayvanlar olmuştur. Kıpçakların at sürülerinin zenginliği komşularının yazılı tarihi kaynaklarında övülerek anlatılmıştır. Koyun, dişi koyun, kozu, koç, koçkar, toklı, şişek, ukeç, inek, öküz, buga, buzagu, tana, teve, ingen (dişi deve), köşek (deve yavrusu), buta, buğra, at, aygır, kısrak, oşkun, be, tay, kulun, kulunçak, kunan vb. zengin sayılabilecek hayvan isimleri listesinin bulunması hayvancılık ekonomisinin üst düzeyde geçerli olduğunu gösterir.

Yaz ve kış mevsimleri arasında uzun mesafelere göç edebilmek için gerektiğinde araba kullanıyorlardı. Araba anlamına gelen kagnı Orta Asya tarihinin derinliklerinden itibaren kullanılmış, Kıpçaklar zamanında zirveye çıkmıştır. Günümüz Orta Asya müzelerini gezildiğinde sıklıkla Anadolu'da da kagnı denen araba kalıntıları ile karşılmaktadır. Bazı yabancı seyyahlar Kıpçakların özellikle kadınlarının söz konusu edilen arabaları ev gibi kullandığını, ihtiyaç duyulduğu zaman arabaların daire şeklinde dizilerek savunma mekanizması oluşturulduğunu yazarlar.

Zanaat alanında da hayvanlardan elde edilen ürünlere dayalı, taşınabilir geleneksel bozkır hayat tarzının ortaya koyduğu eşyalar imal ediliyordu. Deriden, keçeden, yünden mamül eşyalar üretiliyordu. Özellikle keçe çadırların mimarisinde ve günlük hayata dair üretilen aletler taşınabilir özelliklere sahipti. Kıpçak mezarlarından çıkarılan maddi kültür kalıntıları arasında metal eşyalar da dikkat çeker. Zengin at koşum takımları, silahlar, üzengi, gem, at nazarlığı gibi çok sayıda metal eşya gün ışığına

çıkmıştır. Ok yapımcılarına yaçi, mızrak imal edenlere sunuçi, yarıkçı ise silah yapanlara deniliyordu.

Deşt-i Kıpçak'ın maden çıkarmaya uygun alanlarında yaşayan Kıpçak boylarının maden filizini elde etmede ve işlemede uzmanlaştıkları anlaşılıyor. Orta Kazakistan'da Karkaralı, Kök Töbe, Jalpak ve Karaçukur'da çok sayıda Kıpçak dönemine ait devirlerden kalma metalden mamül eşyalar ele geçmiştir. Karkaralı bölgesinde demir üretilen Temirçi Dağı dikkati çekmektedir.[34]

Büyük çoğunluğu konar göçer hayatı sürdüren Kıpçakların bazı alanlarda köyler kurduğu arkelojik kalıntılardan öğrenilmektedir. Yayık Irmağı civarında Kırık Arba, Nura Irmağı aşağı mecrasında Toganastıng Toksan, Yedisu, Ulu Dağlarda (Ulu Tav) Urda Kurgan gibi ve İşim Irmağı civarında yerleşim alanları söz konusudur. Şehirlerde sabit konutlar inşa edilmesinin yanında keçe çadırların da olması ilginç görüntüler oluşturuyordu. İdil yıkıntıları üzerinde konuşlanmış Saksın şehri, bunların en meşhurlarıydı. Don Irmağı üzerinde Şarukan, Sugrov ve Balin şehirleri de bu tarz kurulmuş olmalıdır.

Konar göçer hayatı sürdürenler yerleşikliğe geçenlere yatuk derlerdi. Daha sonra Kazaklar kendileri konar göçer hayatı sürdürdüğü için yerleşik olanlara catak tabirini kullanmışlardır. Bu bir bakıma bozkırlıların ya da yaylak kışlak arasında gidip gelenlerin (Anadolu'da dahil) yerleşiklere verdikleri hayat tarzlarına bağlı isimdir.

Darı en çok üretilen Kıpçak tarım ürünü sayılabilir. Sütle kaynatılan darıyı yemeği çok severler ve ayrıca peynir yerlerdi. Darının daha çok tercih edilmesinin sebebi susuz arazilerde tarımının yapılma imkânıdır. Buğday ve arpa da ekilip hasat ediliyordu.

Doğu Kıpçaklarının en önemli yerleşim yeri, hatta başkenti gösterilebilecek, en meşhur şehri Sığnak'tır. Burası ticaret, zanaat ve idari merkez olma konumunu sürdürmüştür. Oğuz Yabgu Devleti zamanında hatta daha öncesinde Sır Derya civarında

34 Ahincanov, *a.g.e.*, s. 264 vd.

kalıntıları günümüze ulaşan sayısız Oğuz yerleşim yeri kurulmuştu. Oğuzlar, Sıgnak, Cend, Barçınlıgkend, Savran, Yese, Karnak, İkan, Sütkend gibi şehirlerini, Ön Asya'ya gelmek için terk edince buralara Kıpçaklar yerleşmiştir.

Avcılık, Kıpçaklar için âdeta bir hayat tarzıdır. Savaş tatbikatı niteliğinde sürek avları düzenlenirdi. Dolayısıyla hem ihtiyaçlar için av hayvanı elde edilir hem de barış zamanında ordunun dinamik savaşçı yapısı korunurdu. Yine uzun mesafe giden askerler yiyeceklerini, özellike taze et ihtiyaçlarını av sayesinde temin ederlerdi. Bunun yanında Kıpçakların kendi özel ihtiyaçları için, yani et, kürk ve deri gibi ürünler elde etmek maksadıyla da avlandıklarını bilinmektedir. Çok iyi nişancı oldukları, uzağı çok iyi gördükleri ve avcı kuşları çok iyi kullandıkları da haklarında günümüze ulaşan bilgilerdendir.

KAYNAKÇA

Çin Kaynakları

Shih Chi 史記 (Ssu Ma-ch'ien/ MÖ.89)

Han Shu 漢書 (Pan Ku)

Hou Han Shu 後漢書 (Fan Ye/5.yüzyıl)

Wei Shu 魏書 (Wei Shou/636) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)

Chou Shu 周書 (Ling-hu Te-feng/629) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)

Pei Shih 99 北史 (Li Te-lin/636) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)

Suei Shu 隋書 (Wei Cheng/636), (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)

Chiou T'ang Shu 舊唐書 (Liou Hsü/945) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985)

Hsin T'ang Shu 新唐書 (Ou Yang-hsiou/ 1060) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985)

T'ai-p'ing Kuang-chi (Li Fang)

T'ai-p'ing Huan-yü-chi 太平寰宇記

T'ai-p'ing Yü-lan (Li Fang)

T'ung Tien 通典 (Tu Yu/805) (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935)

T'ung Chih 通志 (Cheng Ch'iao/ 1150) (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935)

Tsu-chih T'ung-chien 資治通鑑 (Ssu Ma-kuang/1085) (Hua-shih yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)

Ts'u-fu Yüan-kuei 册府元龜 (Wang Ch'in-jo ve Yang İ/ 1005-1013) (Chung-hua Shu-chü yayınevi baskısı, T'ai-pei 1981)

Wen-hsien T'ung-k'ao 文獻通考 (Ma Tuan-lin/ 1254), (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935)

Genel Kaynakça

Ahincanov, S. M., *Kıpçaki*, Almatı 1995.

Ahmetbeyoğlu, A., *Grek Seyyahı Priskos'a Göre (V. asır) Avrupa Hunları*, İstanbul 1995.

Akişev, K. A, Kuşaev, G. A., *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolını Reki İli*; Almatı, 1963

Akişev, K. A., "K Probleme proishojdeniya Nomadizma v Aridnoy zone Drevnego Kazahstana", *Poiski i roskopki v Kazahstane*, Almatı, 1972.

Arat, R. R., "Karluk", *İA*, VI.

————, Kıpçak mad. *İA*, VI.

Argunşah Mustafa - Güner Galip, *Codex Cumanicus*, İstanbul 2015.

Arslanova, F. H. - Klyaştorny, S. G., "Runiçeskaya nadpis na zerkale iz verhnego priirtişya", *Tyurkologiçeskii Sbornik*, 1972, (Moskova 1973).

Atamelik Cuveynî, *Tarih-i Cihan-guşa* (terc. M. Öztürk), Ankara, 1999.

Aydın, Erhan, *Orhun Yazıtları*, İstanbul, 2017.

————, *Uygur Yazıtları*, İstanbul, 2018.

Barfield, Thomas. J., *The Perilous Frontier*, Massachusets, 1992.

Barthold, W., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927.

————, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (terc. H. D. Yıldız), İstanbul, 1981.

Baştav, Ş., "Sabir Türkleri", *Belleten*, 17-18, 1942.

Baykuzu, Tilla Deniz , *Asya Hun İmparatorluğu*, İstanbul, 2020.

Baypakov, Karl M., *Srednevekovie Goroda Kazahstana*, Almatı, 1998.

Bazin, Luis., "Notes sur les mots Oguz et Türk", *Oriens*, VI. 2, 1953.

————, *Les Calendriers Turcs anciens et Medievaux*, Lille, 1974

Bela, K., "X-XII Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair" (terc. H. Z. Koşay), *Belleten*, 29, 1944.

Boswell, A. B., "The Kipchak Turk", *Slovenic Review*, VI, Londra, 1927.

Bucher, V. F., "Samanîler", *İA, VI.*

Buharalı, E., "Kimek Hakanlığı", *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara, 1987.

Caferoğlu, A., *Türk Dili Tarihi*, I, İstanbul 1958.

Ch'i, T., "Wei Nehri Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar", *İÜ Tarih Dergisi*, Sayı 33.

Chavannes, E., "Notes Additional sur les Tou-kiue (turc)", *Occidentaux*, Paris, 1941.

————, *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, Paris, 1941.

Christian, David, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford, 1998.

Czegledy, K., "On the Numerical composition of Ancient Turkish Tribal Confedaration", *Acta Orientalia*, 25, 1972.

Czegledy, Karoly, *Turan Kavimlerinin Göçü* (terc. G. Karaağaç), İstanbul, 1999.

Çağatay, S., "Codex Cumanicus Sözlüğünün Başlığı Dolayısıyla", *DTCF Dergisi*, II (1944), Sayı 5, s. 759-772.

Çandarlıoğlu, G., *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı* (İst. Ed. Fak. yayınlanmamış doçentlik tezi), İstanbul, 1972.

————, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, Tai-pei 1967.
De Groot, M., *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin Leipzig, 1921.
Di Cosmo, Nicola, *Ancient China And Its Enemies*, Cambridge, 2010
Donuk, Abüdlkadir, *Eski Türk Devletlerin İdari-Askeri Ünvan ve Terimler*, İstanbul, 1988.
Dunlop, M., "A New Source of Information on the Battle of Talas or Atlakh", *UAJhb*, 3-4, 36.
Eberhard, W., "Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *Belleten*, 35, 1945.
Eberhard, W., "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri", *Ülkü Dergisi*, Sayı 92, İstanbul, 1940.
————, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1942.
————, "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair", *Belleten*, 41, 1947.
————, *Çin Tarihi*, Ankara 1987.
————, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara, 1942.
Enoki, K., "On the Nationality of the Ephtalites", *Studia Asiatica*, Tokyo, 1998.
Ercilasun, Konuralp, *Türk Tarihinde Hunlar*, Ankara 2019.
Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 1981.
Esin, Emel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul, 1978.
Fan Kuo-chien, *Pei Wei Yü Juan-juan Kuan-hsi Yen-chiou*, T'ai-pei 1988.
Franke, Otto, *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin, 1930, II, 1936.
Gibb, H. A. R., *Orta Asyada Arap Fütuhatı* (Türkçe terc.), İstanbul 1930.
Giraud, René, *L'empire des Turc Celestes*, Paris, 1960.
Golden, P. B., "The Turkic Steppe in Early Samanid Times" *The Cambridge History of Early İnner Asia*, Cambridge 1990.
Golden, Peter B., "The Oguz (Torki) in the South Russian Steppes", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge, 1990.
Gökalp, Cevdet, *Göktürk Devletinin Kuruluşundan Cengiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistan'daki Kabileler* (Ank. Üniv. DTCF yayınlanmamış doktora tezi), Ankara 1967.
Gökbel, A., *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000.
Gündüz, Tufan, "Oğuzlar/Türkmenler", *Bozkırın Efendileri*, İstanbul 2016.
Hamilton, J., "Toquz Oghuz et On Uygur", *JA*, CCL, 1, 1962.
————, Les Ouighours a L'epoque des Cinq Dynasties d'apres les documents chinois, Paris 1955.
Hazai, G., *Kıpçak, EI* (ing), V, s. 125-126.
Hildinger, E., *Warriors of The Steppe*, Cambridge, 2001.
Hirth, F., "The Story of Chang Kien, China's Pioneer in Western Asia", *Journal of the American Oriental Society*, C 37, 1917.
Hoffmann, H., "Die Qarluq in der Tibetischen Literatur", *Oriens*, S. 3, 1950.

Honeychurch, W., "From Steppe Roads to Silk Road, Inner Asian Nomads and Early interregional Exchange", *Nomads as Agents of Cultural Change*, (ed. Reuven Amitai, Michal Biran), Honolulu, 2015.

————, A., P., *Pechenegs, Cumans, İasian in Mediewal Hungary*, (İng. Tr. T. Wilkinson), Budapeşte, 1989.

Hou Lin-po, *T'ang Tai İ-ti Pien-huan Shih-lüe*, Tai-pei 1979.

Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüe Shih*, Pekin, 1992.

Hudud'ül-Alem (İng. terc. V. Minorsky), London, 1937.

İbn'ül-Esir, *İslam Tarihi* (terc. A. Özaydın), İstanbul.

İstoriya Sibiri (komisyon), I. Moskova, 1968.

İzgi, Ö., *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, Ankara, 1987.

Kafesoğlu, İ., *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1987.

————, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1987.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lügat'it-Türk* (terc. Besim Atalay) Ankara, 1987.

Kelekna, Pita, *The Horse in Human History*, Cambridge, 2009.

Kırzıoğlu, Fahreddin, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Ankara, 1992.

Klyaştorny, S. G., "A propos des nots Sogd Bärçäkär Buqaraq ulys de l'inscription de kul Teghin", *Central Asiatic Journal*, III, 4, 1958.

————, "Doğu Türkistan ve Ordubalık Kaganları (terc. B. Atsız), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 103, 1996.

————, "Orhun Abidelerinde Kengü Kavmi Yer Adı", *Belleten*, 69, 1954.

————, "Orhun Yazıtlarına Göre Orta Asya Milletlerinin Araplara karşı Mücadelelerine Dair", *Belleten*, 104, 1962.

————, *Drevnetyurksie Rinçeskie Pamyatniki kak İstoçnik po istorii sredney azii*, Moskova, 1964.

Korkut Ata (komisyon), Almatı, 1999.

Köprülü, F., "Harizmşahlar", *İA*, V/I.

————, "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", *Belleten*, VII, 31, 1944.

————, Halaç mad. *İA*, V/1, s. 112-113.

Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu Devleti*, II, Ankara 1954.

Kumekov, B., *Gosudarstvo Kimakov IX-XI po Arabskom İstoçnikam*, Almatı, 1972.

Kurat, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937.

————, *Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara, 1992.

Kyunar, N. V., Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy sibiri, Tsentralnoy Azzii İ Dalnego Vostoka, Moskova 1961.

Le Strange, G., *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905.

Lebedynsky, Iaroslav, *Les Nomades*, Paris, 2007.

Ligeti, L., "Kırgız İsminin Menşei", *Türkiyat Mecmuası*, I, 1925.

————, *Bilinmeyen İç Asya* (terc. S. Karatay), Ankara, 1986.

Lin En-hsien, *T'u-chüe Yen-chiou*, T'ai-pei 1988.

Ling Han, "U-sun Jane onın Batıs Han Patşalıgımen karım-katnası", *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı, 1998.

Liou İ-t'ang, "Huei-ho Ko-le K'o-han Yen-chiou", *Pien-cheng Yen-chiou-sou Nien Pao (PC)*, 16, 1985.

————, "T'u-chü Chüan Shih-hsi-k'ao", *Pien-Cheng Pien-cheng Yen-chiou-sou Nien Pao*, 12, 1981.

————, Hsin T'ang Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu, *Pien-cheng Yen-chiou-sou Nien Pao*, 14, 1983.

Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, I-II, Wiesbaden 1969.

Ma Yong, Sun Yutang, "The Western Regions Under the Hsiung-nu and the Han", *History of Civilations of Central Asia*, Paris, 1994.

Mackerras, Colin, "The Uighurs", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge 1990.

Maenchen-Helfen, O., "The Ting-ling", *Harward Journal Asiatic Studies*, 4, 1939.

Malov, S. E, *Eniseyskaya pismennost Tyurkov*, Mosk. Len. 1952.

Marquart, J., *Über das volkstum Der Komanen*, Berlin, 1914.

McGovern, W. M., *The Early Empires of Central Asia*, New York, 1939.

Merçil, E., "Sebük Tegin'in Pendnamesi", *İTED*, VI, 1-2, 1975.

————, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara, 1987.

Mert, Osman, *Ötüken Uygur Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*, Ankara 2009.

Minorsky, V., "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uighurs", *BSOAS*, 1948.

Minorsky, V., *Sharaf al-zaman Tahir Marvazî on China, The Turks and India*, Londra, 1942.

Moravscik, Gy., *Byzantino-Turcica*, I, II, Budapest 1958.

Mori, M., "On Chi-li-fa (eltäber/eltebir) and Chi-chin (İrkin) of T'ie-le Tribes", *Acta Asiatica* 9, 1965.

————, "The Account of the Tingling in His-jung-chuan of the Weilio", *Toyo Gakuho*, sayı 30 (1950).

Muhaddere N. Özerdim "Hsi-yü Olarak Çin Türkistan'ının Tarihi Sınırlanması ve Tarihi Önemi", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 15, S. 1-3, 1957.

Okladnikov, A. P., *Ancient Population of Siberia and its Cultures*, Massachusetts, 1959.

Onat, A., "Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten*, 211, 1990.

————, Orsoy Sema, Ercilasun Konuralp, *Han Hendanlığı Tarihi Hsiung-nu Monografisi*, , Ankara, 2004.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1987.

Ögel, B., "Çin kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Problemler" *DTCF*, IV, 4, 1948.

———, "Doğu Gök Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, 81, 1957.
———, "Gök Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", *Belleten*, 33, 1945.
———, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, Sayı 48, 1948.
———, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi", *Belleten*, 59, 1951.
———, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten*, 75, 1955.
———, "Uygurların Menşe Efsanesi", *DTCF*, VI, 1-2, 1948.
———, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1981.
———, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Ankara, 2020.
———, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962.
———, *Türk Mitolojisi*, I, Ankara, 1987.
Ölmez, Mehmet, *Orhon Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara 2013.
Patkanoff, "Über das Volk der Sabiren", *Keleti Szemle*, I, 1900.
Pelliot, P., "A Propos des Comans", *Journal Asiatique*, XI, 1920.
Pritsak, O., "Karahanlılar", *İA, VI.*
———, "Von den Karluk den Karachaniden", *Zeitschrift der Morgenländischen Gesellscaft*, 101, 1951.
———, "Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu", *M. F. Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953.
———, "Karluk", *İA*, IV.
Pulleyblank, E. G., "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", *UAJhb.*, XXVIII, 1-2, 1956.
———, "The Name of the Kirghiz", *Central Asiatic Journal*, 34, 1990.
———, "The Wu-sun and Sakas and the Yüe-chih Migration", *BSOAS*, 33, 1970.
Qazaqstan Tarihi (komisyon), Almatı, 1996.
Qongratbaev, T., *Ertedegi Eskertişter*, Almatı, 1996.
Rasony, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.
———, "Tuna Havzasında Kumanlar", *TTK Belleten*, III/12-12, 1939.
———, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.
Rudenko, S. İ., *Kultura Naseleniya Sentralnogo Altaya v Skifskoe Vremya*, Moskva-Leningrad, 1960.
Safran, M., *Yaşadıkları sahalarda yazılan lugatlara göre Kuman / Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara, 1993.
Salgarulı, K., *Dunhu-Kaoçı*, Almatı, 1999.
Salman, H., "Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Boyları", *Marmara Üniversitesi, Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6, 1990.
———, "Çin İmparatorluğunun Batı Ülkelerine karşı Tesis Ettiği Askerî Hat (Dört Garnizon), *Belleten*, 211, 1991.

————, "VII-X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15, Aralık 1981.
————, *Türgişler*, Ankara, 1998.
Sinor, Denis, "İç Asya Kavramı", *The Cambridge History of Early Inner Asia* (Türkçe terc. Ruşen Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*), Cambridge 1990.
Smagulov, E., Grigoryev, F., İtenov, A., *Oçerk po istorii srednevekogo Turkestana*, Almatı, 1999.
Su Pei-hai, "Han Patşalığı Devirindegi U-sundardın köne Mekeni Turalı, "*Tanım Tarmaqtarı*, Almatı 1998.
Sümer, F., "Kimek"., *İA*, VI.
————, "Oğuzlara Ait Destanı Mahiyette Eserler", *DTCF Dergisi*, XVIII, 3-4 1961.
————, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 1994.
————, *Oğuzlar*, İstanbul, 1992.
Şeşen, R., *İbn Fazlan Seyahatname*, İstanbul, 1995.
————, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985.
T'ang Ch'i, "Preliminary Interpretation of terms from the Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu", *Pien-cheng*, IV, 1973.
Taşağıl, A., "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına bir Bakış", *Mimar Sinan Üniv., Fen-Ed. Fak. Dergisi*, 1, İstanbul, 1992.
————, "İslam Öncesi Türklerde Atlı Hayat", *Z Dergisi*, Güz 2018/3.
————, "Kapgan Kagan "*Belleten*, 217, 1995.
————, "Kutlug Kagan ve II. Gök Türk Devletinin Kuruluşu, *Bir Dergisi*, 4, 1995.
————, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
————, *Gök Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök Türk Çin ilişkileri (552-630)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 1989.
————, *Gök Türkler* I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.
————, *Gök Türkler* II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
————, "Gök Türklerin Sonu ve Belgeleri" , *Belleten*, 236, 1999.
————, *Bozkırın Kağanlıkları*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.
————, *Bozkırların İlk İmparatorluğu*, İstanbul, 2020.
Tekin, T., *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.
————, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994.
Temir, A., *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara, 1986.
Togan, Z. V., "Eftalitlerin Menşei Meselesi", *İTED*, IV, 1-2, 1964.
Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Tai-pei, 1967.

Tuan Lien-ch'en, "Siung-nu Memleketi Tusındagı Dinglingder", *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı, 1998.

Türkeli, Cevat, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul, 1990.

Uray, G., "The Old Tibetan Sources of History of Central Asia up to 751 A. D: A Survey" *Proglemena to the Sources on the History of Pre-İslamic central Asia*, Budapeşte, 1979.

Vasary, I., *Erken İç Asya'nın Tarihi*, (çev. İsmail Doğan), İstanbul, 2007.

Wu Hsing-tung, *Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri*, Tai-pei 1970.

Yao Ta-chung, *Ku-tai pei-si Chung-kuo*, T'ai-pei 1981.

Yıldız, H. D., "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", *Edb. Fak. 50. yıl Armağanı*, İstanbul, 1979.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* (yay. R. Rahmeti Arat), Ankara 1987.

Yücel, M. U., "Kıpçaklar", TDAV, *İA*

————, "Kumanlar (Kıpçaklar)", *Doğu Avrupa Türk Tarihi* (ed. Osman Karatay- Serkan Acar), İstanbul, 2020.

Zuev, Yu A., "K Etniçeskoy istorii Usuney, "*Trudı İİAE AN. Ka. SSR*, Almatı 1960, T. 8. S.

————, "K Voprosu o vzaimootneşeniyah Usuney i Kantszumi s gunnami i Kitaem" *İzv. AN. Kaz. SSR, ser. obşestv. Nauk vıp.* 2, 1957.

İNDEKS

A
Abakan (A-fu) Suyu 69, 142
Abay Kunanbay 23
Abbasiler 185
Afşar 219, 220
A-fu-chih-lo 106, 115, 116, 117
Ak Di 15
Akhunlar 16, 28, 74, 104, 107, 116, 117, 118
Aktağ 27, 143
Ak Ti 81, 99, 100, 205, 207
Alaca Atlılar (Po-ma'lar) 7, 167
A-lan 124, 131
Alayuntlu 219, 220
Alka-evli (Alka Bölük) 219, 220
Almatı 25, 37, 67, 84, 85, 94, 97, 100, 161, 162, 182, 185, 204, 215, 228, 237, 258, 260, 261, 262, 263, 264
Altay Dağları 10, 38, 58, 131, 151
Altaylar 10, 17, 34, 126, 137, 174, 180, 182, 192, 207, 229, 231, 232
Altı Çub Soğdakları 62
Altın Orda Devleti 30, 31, 244, 245, 247
Amga Korugan 213
Amr b. Cemil 185
Anadolu 9, 17, 29, 32, 33, 36, 237, 238, 244, 253, 254
Andican 28
Andronovo 58, 133
Angara Irmağı 22
Anı Irmağı 144, 158, 225
Ankaz 162
Aral 19
Aral Gölü 28, 29, 33, 35, 215, 231, 239, 240, 241, 243, 251
Artuş Irmağı 161
Aslan İl Türgig 184
Astrahan Hanlığı 31
Ata Melik Cuveyni 22
Atasagun 186
Avarlar 30, 79
Avrasya 9, 13, 18, 19, 24, 33, 34, 38, 46, 57, 59, 61, 64, 205, 227, 229
Avrupa 9, 11, 13, 15, 20, 30, 31, 32, 36, 37, 41, 65, 66, 74, 76, 78, 79, 81, 216, 228, 230, 243, 248, 258, 264
Avşar 218
Avustralya 41
Ayn-ı Calut Savaşı 245
Azak Denizi 79, 120
Az'lar 6, 63, 158
Azlar 158, 159

B
Baga Gölü 34
Baga Tarkan 145, 195, 196, 201, 202
Balandur 162
Balasagun 26, 184
Balkanlar 246
Balkaş Gölü 25, 189, 196
Barlık Yazıtı 214
Basarabya 248
Basmıllar 179, 262
Batı Avrupa 41
Batı Gök Türk Kağanlığı 16, 25, 29, 196
Batı Türkistan 16, 67, 72, 74, 116, 172, 183, 199, 205, 252
Bayan Çor (Mo-yen Çor) 131, 145, 160, 161, 180, 181, 203, 225
Bayat 219, 220

Bayındır 219, 220
Bayırku (Pa-ye-ku) 64, 123, 126, 131, 169, 222, 226
Baykal Gölü (Han-hai) 21, 22, 64, 66, 67, 68, 70, 76, 80, 122, 123, 128, 135, 165, 166, 167, 170, 221
Beğdili 218, 219, 220
Beketh 77
Beşbalık (Kao-ch'ang) 106, 149, 155, 173, 174, 181, 184, 194, 196, 262
Betpak Dala 25, 27, 217, 218
Bilge Kağan 125, 130, 145, 160, 161, 179, 193, 199, 200, 203, 213, 214, 224
Bittigur (Beş Ogur) 78, 80
Bizans (Fu-lin, Aparum-Apa rum) 31, 76, 79, 124, 143, 220, 234, 235, 246, 247, 248, 249
Bodun 53
Borotala Irmağı 190, 211
Bulgar Krallığı 246, 247
Bulgarlar 215, 232, 246, 247, 248
Bumın Kağan 126, 208
Burguçan 184
Buryat Muhtar Cumhuriyeti 70
Büğdüz 219, 220
Büyük Bulgarya (Magna Bulgarya) 79
Büyük Hun İmparatorluğu 59, 66, 67, 68, 70, 83, 84, 100, 128, 129, 134, 135, 141, 207, 209, 262
Büyük Selçuklu Devleti 29, 187, 240, 260
Büyük Uygur Kağanlığı 123, 140, 145, 147, 186, 206, 222, 228, 230, 240, 258

C

Canaq İbn Hakan el-Kimekî 162
Celalabad 28
Cend 215, 217, 218, 242, 255
Cengiz Han 31, 56, 136, 140, 152, 170, 206, 227, 243
Cennet Atları 28, 60
Ceyhun (Amu Derya) Irmağı 19
Ch'ang-an (Çin başkenti) 91, 92, 98, 165, 167, 176, 193, 195
Ch'e-pi Tegin 136, 143
Chia-chia-ssu 140, 146
Chiao-he Prensesliği 195
Chiao-jan Suyu 108
Chie-ku 140, 143
Chien-k'un 65, 140, 141, 144
Chie-pi boyu 110
Chih-chih Ch'an-yü 27, 72, 141, 142
Chi-hsi (Çölün Batısı) 194
Chiou-li 124, 131
Ch'i-pi 123, 127, 131, 148, 222, 226
Ch'u-lo 127
Chü Boyu 6, 160
Chü-hai 124, 131
Ch'ü-she 80, 141
Codex Cumanicus 7, 244, 245, 258
Cumanus 229
Cungarya 24, 33, 34, 82, 93, 105, 107, 108, 113, 206, 231

Ç

Çağaniyan 183
Çağatay Hanlığı 28
Çango 248
Çavuldur 219, 220
Çepni 219, 220
Çırçık Irmağı 186
Çik Boyu 6, 160
Çikler 136, 160
Çimkent 94, 214
Çin 4, 6, 10, 14-16, 19, 21, 24, 25, 29, 34, 38, 43, 49, 56, 57, 59, 60, 62, 64, 66, 68, 69, 72-77, 82, 83, 85-101, 103-105, 107, 109, 110, 111, 113-119, 121-129, 132, 135, 137, 139, 141, 143-152, 157, 163, 165-167, 170-172, 175-179, 181-183, 188, 190-203, 206-209, 212-214, 216, 221-225, 230, 240, 243, 252, 257, 259, 261-264
Çinliler 38, 39, 60, 67, 70, 71, 72, 73, 77, 82, 86, 90, 91, 92, 101, 109, 114, 118, 137, 140, 144, 148, 150, 151, 158, 170, 176, 180, 181, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 199, 202, 211, 223, 229
Çin Seddi 76, 109
Çu (Suei-ye) Çayı 5, 25, 26, 27, 29, 33, 35, 78, 79, 97, 186, 190, 196, 203, 211, 214, 239, 241, 243, 252
Çu Irmağı 5, 25, 27, 190, 211
Çuş Başın 63
Çu vadisi 26

D

Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti 14, 170

Dede Korkut 9, 35, 215, 220, 259
Delhi Türk Sultanlığı 246
Deliorman 248
Demir Kapı 63, 193
Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Çölü/Bozkırı) 17, 228, 232, 241, 243, 244, 254
Devlet'ül Etrak 245
Devlet-üt Türkiye 245
Divanu Lugat'it-Türk 17, 35, 57, 153, 220
Dnyeper 20, 31, 79, 220, 232, 235, 236, 238, 249, 251
Dnyester 20, 31, 233, 236
Dobruca 247, 248, 249
Dodurga 219, 220
Doğu Avrupa 11, 20, 30, 31, 32, 37, 65, 76, 78, 79, 228, 243, 264
Doğu Gök Türk Kağanlığı 16, 222, 223
Doğu Türkistan 76, 82, 89, 90, 91, 94, 151, 182, 260
Doğu Wei 105, 119, 121
Dokuz Ogur'lar (Kara Bulgar) 79
Don 20, 31, 79, 232, 233, 236, 237, 239, 244, 251, 254
Döğer 220

E
Ebul Gazi Bahadır Han 17
Eclâd 162
Ediz'ler 63
El-Muntasır 246
Emba Irmağı 78, 215
Eski Mısır 14
Etil Irmağı 161
Eymür 162, 218, 219, 220

F
Falben 229
Falones 229
Fergana Vadisi 17
Fransa 14
Fu-fu-lo 106, 115, 116, 119
Fu-lo 123, 131
Fu-wen-hun 124, 131

G
Gazneli Devleti 186, 187
Gerdizî 153, 162, 164, 186, 216
Gobi Çölü 6, 38, 66, 76, 104, 105, 107, 108, 110, 113, 119, 151
Gorno Altay 134, 137
Gök Türkler 21, 25, 28, 29, 77, 101, 121, 128, 130, 156, 158, 161, 168, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 189, 190, 192, 208, 210, 211, 212, 222, 223, 225, 230, 231, 263
Grekler 40
Güney Sibirya 4, 9, 10, 14, 20, 65, 66, 67, 69, 75, 81, 120, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 143, 159, 160, 161, 167, 169, 192, 230
Gürgenç (Curcan) 215

H
Hakas 206
Hakasya 22, 67, 69, 134, 137
Hami (İ-wu) 83, 117, 123, 127, 131
Han 17, 31, 40, 56, 68, 69, 70, 72, 73, 76, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 98, 129, 136, 140, 141, 152, 162, 165, 166, 169, 170, 175, 191, 206, 216, 227, 232, 236, 237, 241, 242, 243, 246, 248, 251, 252, 257, 261, 263
Hangay Dağları 21, 22, 32, 33, 34
Harezmşah Devleti 240, 242
Harezmşahlar 7, 164, 187, 239, 240, 241, 242, 243, 252, 260
Harhorin (Karakurum) 21
Hazar Denizi 19, 29, 30, 33, 35, 36, 43, 123, 124, 131, 214, 232, 241
Hazar Kağanlığı 215, 238
Hazarlar 124, 216, 232, 238
Hentiy (Kentey) Dağları 21, 221
Hıfçak (Ifçak) 162
Hıpçak 162
Hint 14, 230
Hocend 28
Ho-chie 78, 124, 131, 207
Hokand 28
Hokand Hanlığı 28
Ho-ke-ssu 140
Ho-pei 75, 76
Ho-pi-hsi 124, 131
Horasan 29, 35, 36, 185, 187, 216
Ho-sa (Hazar) 146
Ho-shih 124, 131
Ho-ta 124
Ho-ts'o-su 124
Hou-lou-pu-lo 115
Hsia-chia-ssu 140

Hsiao Wen (Tabgaç imparatoru) 114, 116
Hsien-pi 74, 75, 93, 94, 104, 105, 168
Hsing-hsi-wang Kağan 194
Hsin-li 65, 80, 141
Hsüan-tsung (İmparator) 150, 195, 200
Hu-chie 65, 80
Hudud'ül-alem 27, 163, 183, 184, 185, 186, 226, 231
Hu-hsie 123, 131
Hu-ku 107, 119
Hu-lü boyu 110, 111
Hun İmparatorluğu 24, 40, 59, 66, 67, 68, 70, 72, 73, 82, 83, 84, 90, 94, 100, 128, 129, 134, 135, 141, 207, 209, 214, 258, 262
Hunlar 4, 6, 15, 23, 26, 27, 28, 30, 33, 35, 39, 40, 59, 60, 61, 68, 70, 71, 73, 74, 75, 77, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 98, 104, 120, 125, 141, 146, 207, 259
Hun-yü 65, 80, 141
Huo-pei 115
Hu-se-le 193
Hu-te 65, 66, 80
Hu-wu 194, 226
Hu-yen-ti (Hun hükümdarı) 69

I-İ

Isık Göl 25, 26, 29, 82, 85, 142, 182, 183, 184, 214, 230, 231
Işbara Kağan 152
Işbara Yamtar 62
İ-ch'i-chih 107, 119
İç Moğolistan 20, 259
İdil Bulgar 36, 236
İgor Destanı 239
İğdir 219, 220
İh Hüşot Yazıtı 225
İl 53, 174, 184, 203, 242, 251
İl Börü (İlbari) 251
İli Irmağı 5, 16, 25, 83, 85, 189, 196, 209
İlteriş 144, 191, 212
İlteriş Kutlug Kağan 144
İmâk 162
İmi 162
İngek Gölü 212, 224
İngiltere 14
İ-ni-po bölgesi 113
İpek Yolu 28, 60, 82, 85, 90, 116, 137
İran (Ta-shih) 14, 24, 36, 76, 124, 132, 146, 155, 237
İrtiş Irmağı 5, 17, 23, 24, 66, 161, 164, 198, 216, 232, 233
İsim 231
İskitler 30, 57
İstemi Yabgu 143, 217
İtil (Volga) Irmağı 5, 17, 20, 31, 37, 215, 232, 234, 244
İzgiller 63
İzzeddin Ay-Beg 245

J

Jo-lo Suyu 108
Juan-juan'lar 16, 98, 104, 105, 106, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 121

K

Kafkaslar 24, 32, 36
Kağan Stupa 181, 184, 185
Kalmuk 136
K'ang-chü Krallığı 83
Kanglı'lar 207
Kansu 21, 34, 60, 61, 62, 75, 83, 84, 107, 163, 207, 222, 231, 259
Kansu-Ordos bölgesi 21, 163
Kan Terleyen Atlar 28, 60
Kao-ch'e 10, 16, 65, 66, 77, 119, 130, 208, 209, 221
Kao-ch'e (Kanglı) 16
Kao-ch'e (Kang-lı/Yüksek Arabalı) 209
Kao Tsung (T'ang imparatoru) 177
Kapgan Kağan 21, 144, 159, 178, 192, 194, 196, 198, 225
Kara Arabalı kabilesi (Hei-ch'e-tzu) 149
Karadağlar 29, 35, 215, 218
Karadeniz 17, 20, 33, 57, 79, 122, 124, 131, 163, 218, 220, 221, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 243, 244, 245, 248, 251, 260
Kara-evli (Kara Bölük) 219, 220
Karahanlı 17, 26, 27, 35, 36, 172, 173, 183, 186, 187, 205, 206, 232
Karahanlı Devleti 26, 35, 183, 186, 187, 206
Karahıtaylar 140, 242
Karaşar (Yen-ch'i) 123, 127, 131, 203
Kara Türgiş Devleti 182
Karkara 162

Karkın 219, 220
Karluk 10, 13, 18, 28, 63, 143, 144, 146, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 194, 203, 212, 231, 258, 262, 263
Karluklar 17, 26, 28, 35, 63, 153, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 203, 206, 215, 216, 224, 263
Kasım Hanlığı 31
Kaşgar 83, 184, 186, 200, 202
Kaşgarlı Mahmud 35, 44, 57, 218, 227, 241, 260
Kayı 218, 219, 220
Kazak 14, 18, 23, 30, 43, 170
Kazakistan 4, 17, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 33, 35, 37, 56, 61, 65, 66, 67, 76, 78, 80, 81, 82, 91, 94, 99, 119, 135, 141, 158, 161, 162, 163, 189, 190, 194, 196, 209, 210, 228, 229, 230, 231, 233, 239, 240, 241, 243, 252, 254
Kazan Hanlığı 31
Kazıgurt Dağı 29
Ke-k'un 65, 80, 135, 139, 140, 141, 207
Kem (Chien) Suyu 22, 141, 142, 156, 160
Kınık 218, 219, 220
Kıpchakia 248
Kıpçaklar 7, 11, 30, 205, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 255, 260, 262, 264
Kırgızistan 4, 14, 17, 25, 26, 27, 35, 42, 136, 189, 190, 194, 196, 206, 209, 210
Kırgızlar 6, 10, 23, 34, 120, 135, 136, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 156, 157, 158, 168, 170, 175, 184, 192, 206, 224, 226, 230, 231
Kırım Hanlığı 31
Kıtanlar 140, 169, 224
Kızık 219, 220
Kızıl Di 15
Kızıl Orda 220
Kızıl Ti 81, 99, 100, 205, 207
Kızıl Vadi (Ch'ih-ku) 82, 85, 92, 94, 98
Kızıl Vadi Kalesi 82, 98
Kiev Knezliği 232
Kimekler 6, 161, 162, 163, 215, 216, 231, 232
Kimmerler 30
Kim Sug 22
Kingan Dağları 106
Kiş 183
Koçkar 189
Koşulgak 63
Komani 229
Korkut Ata 215, 220, 260
Kögmen Dağları 140, 142
Kök Öng (Ongi) Irmağı 212, 224
Krasnoyarsk 22
Kuca (Ch'ü-she) 80, 89, 141, 149, 151, 195, 200, 203
Kuei-kuo Boyu 7, 164
Kuku Nor 181
Kuman-Kıpçaklar 30, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 244, 245, 248, 249
Kumanlar 228, 229, 231, 232, 234, 237, 247, 248, 249, 262, 264
Kumanon 229
Kumanos 229
Ku-mo-nien 7
Kun (Hun) 163, 229, 230, 231, 240
K'un-mo (Wu-sun kralı) 84, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98
Kurıkan (Kulikan) 7, 153, 156, 165, 166, 171
Kurt Dağı (Lang Shan) 108
Kutlug Kağan 21, 144, 212, 222, 224
Kutrigur - kuturgur (Tukurgur-Dokuz Ogur) 78
Kuzey Afganistan 17, 28, 187, 206
Kuzey Kutbu 132
Kuzey Tarihi (Pei-shih) 20
Kuzey Wei (Tabgaç) 93, 105, 106
Küçük Cüz 30
Küllüg Baga (Chü-lü Mo-ho) 146
Kül Tegin 6, 61, 62, 63, 64, 145, 159, 179, 182, 198, 199, 200, 213, 214, 230
Kür-Sûl (Kül Çor) 199

L

Li Ling (Çinli General) 69, 70, 141
Ling-hsing Dağı 169
Lu-hun (Lukçun) Denizi 107, 108
Lung-hu 124, 131

M

Macaristan 9, 10, 13, 17, 20, 24, 31, 163, 227, 229, 235, 244, 248, 249, 250
Macarlar 229, 232, 236, 249, 250

Makedonya 247
Malazgirt Savaşı 29
Mançu 137
Mangışlak 5, 17, 29, 30, 33, 35, 36, 131, 214, 215, 217, 218, 240, 251
Maveraünnehir 63, 67, 83, 94, 131, 152, 153, 186, 193, 216, 218, 246
Mehdi (Halife) 185, 214
Memluklar 245
Meng-ch'en 123, 131
Menlig Tegin 151
Merginan 28
Merke 26, 196
Merkitler 243
Mısır 9, 14, 17, 24, 245
Mie-ts'u 124, 131
Ming-Bulak 26
Moğolistan 4, 9, 13, 20, 22, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 45, 52, 74, 77, 93, 104, 106, 108, 110, 120, 134, 136, 143, 152, 160, 209, 221, 222, 259, 262
Moğollar 162, 249, 250, 252
Mo-ho (Baga) 34, 118, 127, 146, 169
Mo-tu (Mete) 56, 59, 66, 67, 68, 71, 80, 81, 83, 84, 141, 207
Mukan Kağan 139, 142, 143, 165

N
Na-ho 123, 131
Nahşab 183
Narın Irmağı 85, 186
Nayman 152
Nevaket 26
Nogaylar 31

O
Obi Irmağı 23
Ogurlar 13, 15, 30, 65, 72, 77, 78, 79
Oguş (aile) 53
Oğuz Destanı 35, 189, 210, 227
Oğuzlar 7, 17, 21, 25, 28, 29, 30, 33, 186, 205, 206, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 255, 259, 263
Oğuzluk 205
Oğuz Yabgu 13, 17, 29, 35, 210, 214, 216, 217, 218, 239, 254
Oğuz Yabgu Devleti 17, 29, 35, 210, 214, 216, 217, 218, 239, 254
Ongi Yazıtı 214
Ong Tutuk 62
On Ok 25, 178, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 202, 206, 209, 210, 211, 221
On Şad 189, 211
Orhun Irmağı 5, 21, 22, 134, 221
Orhun Yazıtları 125, 258
Osmanlı İmparatorluğu 9, 15, 17, 56, 121
Oş 28
Otrar 185, 215, 216, 219, 242

Ö
Ön Asya 17, 25, 29, 32, 35, 36, 57, 188, 220, 255
Örpen 160
Ötüken 33, 34, 35, 123, 133, 134, 140, 147, 189, 212, 213, 214, 223, 224, 258, 261
Özbek 18
Özbekistan 4, 17, 27, 28, 187, 206
Özkend 26, 215
Özü 220, 235

P
Pai-hsi (Beyaz Kaylar) 7, 168
Pai-shan (Ak dağ) 123
Pamir Dağları (Ts'ung-ling) 80
Pa-ye-wei 124, 131
Peçenek 13, 161, 220, 233, 234, 235, 260
Pei-ju 124, 131
Pendname 186
Po-hu 124, 131
Polovets 228, 229
Prut 20, 31
P'u-ku 123, 131, 144, 169, 222
P'u-ku (Bugut/Bugu) 123
Pu-ku-chen Suyu 173, 174
Pu-lo-chih 131

R
Roma 40
Ruslar 229, 236, 237, 238, 239

S-Ş
Sabar 13, 124
Sabarlar 30, 78
Salur 219, 220
Samanî Devleti 185
Samaniler 185

San-suo-yen 124, 131
Sarogur (Sarı/Ak/Ogur) 78, 80
Savran 215, 217, 255
Sayan 135, 137, 140, 141
Sekiz Oğuz 17, 206, 215
Selçuk Bey 29, 216
Selçuklu 17, 29, 35, 65, 121, 187, 205, 206, 216, 218, 240, 260
Selçuklu Devleti 17, 29, 121, 187, 240, 260
Selenga 21, 22, 70, 221
Semerkand 83, 92, 98, 124
Seyfeddin Hasan 183
Seyhun 28, 183, 199, 214, 215, 231
Shan-hsi 76
Shan-shan (Çerçen) 76
Sha-t'o Chung-i (Çinli General) 62
Shih-p'an 124, 131
Shu-ni 178, 190, 194, 204, 211
Sır Derya Irmağı 5, 28, 216
Sibirya 4, 9, 10, 14, 18, 20, 23, 42, 65, 66, 67, 69, 75, 81, 120, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 143, 159, 160, 161, 167, 168, 169, 192, 230
Sir Tarduş (Hsie-yen-t'o) 13, 16, 21, 124, 126, 131, 144, 222
Siyah-kûh (Karadağ) 215
Soğdlular 196
Sovyet Yönetimi 28
Ssu-chie (İzgi) 123, 131, 222
Suei Shu 19, 122, 125, 257
Sultan Balaban 246
Su-lu Kağan 200, 201, 202
Su-p'o 123, 131
Suriye 17, 245
Suyab (Balasagun) 26, 183, 189, 203
Sütkend 217, 255
Şine Usu Yazıtı 180, 181

T

Tabar 63, 199, 241
Tabgaçlar 4, 16, 74, 76, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 129
Ta-ch'i 124, 131
Tadık Çor 62
T'ai-wu (Kuzey Wei Devleti'nin hükümdarı) 106, 108
Talas Irmağı 5, 27, 189
Talas Savaşı 27, 172, 182, 264
Tamır Irmağı 5, 22
T'ang hanedanı 16, 128, 147, 152, 179, 209
T'ang sarayı 147
Tannu-ola 135, 137, 141
Tanrı Dağları 17, 25, 27, 33, 34, 35, 78, 82, 83, 84, 90, 91, 94, 126, 136, 172, 173, 176, 183, 187, 206, 214
Tan-shih-huai 93
Taraz 27, 162, 242
Tarbagatay 5, 17, 24, 33, 34, 80, 105, 108, 162, 163, 173, 174, 187, 222, 228, 241, 252
Tardu 126, 127
Tarduş Şad 192
Taşkent 182, 201
Ta-tan (Juan-juan'ların hükümdarı) 112, 113
Tatar 18, 155, 162
Ta-wan (Davan) 27
Ta-yüan (Dayüan) 27, 83, 96
Ti (μÛ) 77, 81, 91, 97, 99, 100, 107, 119, 150, 205, 207
Tibet 42, 45, 132, 146, 156, 185, 186, 204, 222
Tibetliler 153
T'ie-le (Töles) 77, 123, 125, 261
Ti'ler 100
Ting-ling'ler 15, 24, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 81, 83, 105, 120, 135, 137, 141, 207, 209
Tirmiz 183
Tobol 231, 232
Togan Han 232
Togu Balık 63, 224
Toharistan 85, 96, 183
Tokmak (Suyab) 182, 183, 189, 191, 194, 195, 196, 200, 201, 202, 211
Tokuz Oğuzlar 221
Tola Boyu 131
Tola Irmağı 5, 13, 16, 17, 20, 21, 32, 33, 34, 120, 123, 160, 169, 208, 209, 212, 221, 222, 224, 230, 231, 251
Tong Yabgu Kağan 188
Tonyukuk 17, 136, 144, 158, 192, 212, 213, 222, 223, 224
Tonyukuk Yazıtı 212
Tork 218, 220
Tölengit 170
Tölesler 16, 77, 120, 122, 125, 126, 127, 129, 130, 207, 209, 221
Trakya 247

Tuba Yazıtı 204
Tudun Yamtar 179
Tu-fan (Tibet) 156
Tuna 19, 20, 31, 220, 228, 234, 247, 248, 249, 262
Tun Apa Yabgu 202
Tun Baga Tarkan 145
Tung-hu'lar 83
T'ung-lo (Tongra) 123, 131, 168, 222
Tunguz 185
T'ung Yabgu 128
Tu-po'lar 7, 170, 171
Turan Taktiği 194
Turfan (Kao-ch'ang) 21, 34, 83, 90, 102, 104, 106, 107, 113, 116, 117, 126, 177, 206, 207, 222
Tuva 22, 23, 67, 134, 137, 158
Tuvalılar 22, 135, 137
Türgişler 17, 26, 28, 35, 62, 63, 158, 159, 174, 177, 178, 180, 188, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 203, 204, 210, 211, 212, 214, 263
Türgi Yargun Gölü 62
Türkiye Cumhuriyeti 17, 25, 188
Türklerin Ana Gövdesi 15

U-Ü
Ulan Bator 32, 33, 36
Ultingur-Altziagir (Altı Ogur) 78
Ulug Kem 22
Uluğ Erkin 62
Uluğ Han 246
Ungur-Hunugur (On Ogur) 78
Urallar 30, 135, 207
Urug (küçük kabile) 53, 127
Utigur/Uturgur (Otuz Ogur) 78, 80
Uybat 157
Uygur Devleti 123, 140, 180, 181, 206, 212, 223, 225
Uygur Kağanlığı 123, 140, 145, 146, 147, 160, 162, 170, 172, 186, 206, 212, 222, 226, 228, 230, 231, 240, 258
Uygurlar 4, 17, 34, 128, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 161, 163, 172, 173, 177, 179, 180, 184, 207, 222, 225, 231, 232, 259, 263
Uz (Oğuz) 13, 218, 220
Uzlar (Oğuzlar) 30, 220, 228, 229, 258
Üç Oğuz 17, 206
Üç Oklar 220
Üge Kağan 148, 149, 150

V
Valani 229

W
Wei-ho 123, 131
Wei Yüan-chung 62
Wu (İmparatoriçe) 6, 10, 15, 16, 26, 28, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 111, 118, 119, 123, 131, 142, 150, 169, 180, 191, 193, 196, 197, 230, 261, 262, 264
Wu-chie'ler 72
Wu-kuan 123, 131
Wu-pin'ler 111
Wu-sunlar 16, 70, 71
Wu-ti (Han hanedanının imparatoru) 69

Y
Yagsun 162
Yahya el-Bermekî 185
Yaparlı 219, 220
Yarkent 89, 184
Yâsû 162
Yayık Irmağı 5, 30, 78, 231, 254
Yazır 218, 219, 220, 251
Yedi Su 25, 97
Yeni-kent 215
Yenisey Irmağı 5, 22, 23, 69, 113, 139, 140, 144, 152, 175
Yeşil Dağ 155
Yıva (ıva) 219, 220
Yiğen Siliğ Bey 62
Yimâk (Kimâk) 164
Yugurlar (Uygurlar) 232, 240
Yüan-ho 107, 111, 114, 115, 119
Yüe-chih'lar 83, 84, 85, 95, 96
Yüksek Arabalı (Kanglı) 81, 105, 207, 209
Yüreğir 219, 220
Yü-shan 76

Z
Zaysan 26
Zemerkhos (Bizans elçisi) 143
Zeyn'ül-ahbar 27, 162

TÜRKLERİN KÖKENİ VE TARİHİ SERÜVENİ...

Tarih boyunca birçok kıtaya yayılan Türkler çok çeşitli felaketlere maruz kalmalarına rağmen dağılmamışlar, tarih sahnesinden kaybolmamışlardır. Birçok farklı sebepten dolayı bölünerek başka coğrafyalara göç ettikleri de görülmüştür. Tüm bu dağınıklığa rağmen kültürlerini kaybetmemişler, medeniyetlerini sürdürmeyi bilmişlerdir.

Tarihin en eski devirlerinden 21. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Türk kökenli toplulukları anlamanın birinci yolu Türk boylarını geçmişten günümüze incelemektir. İkinci yol ise, Avrasya tarihinin derinliklerine inip varlığından haberdar olunan tüm Türk boylarını takip etmektir. Güney Sibirya'nın Altay Dağları'nda gördüğümüz bir boya daha sonra Tanrı Dağları'nda veya Anadolu'da rastlayabiliriz. Avrupa'nın ortasındaki Macaristan ovalarında yaşayan Türk kökenli bir boyun kökenini Moğolistan'da ya da bir bölümünü Hindistan veya Mısır'da bulabiliriz. Bunlar, Türklerin coğrafyayla ve zamanla sınırlanmayan tarihine dair en önemli örneklerdir.

Ahmet Taşağıl, Orta Asya bozkırının derinliklerinden tarih sahnesine çıkan ilk ana boy grubundan başlayarak Oğuzlara kadar uzanan, Türk gövdesini meydana getiren boyları incelediği bu önemli çalışmasında; Türgiş, Oğuz, Kıpçak ve Karluk gibi büyük boyları ve her birinin ortaya çıkışını, tarihlerini ve siyasi-sosyal durumlarını değerlendiriyor. Bunun yanı sıra kitapta Sibirya'nın geniş alanlarında yaşamış ve sayısal olarak az olan boyları da ele alarak, Doğu ve Batı Oğuzlarının ortaya çıkışlarını anlatıyor, 10. yüzyıldan itibaren Macaristan ile Altay Dağları arasında dağılmış olarak yaşayan Kıpçaklara da özel bir yer ayırıyor.

"İLK TÜRKLER: Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar", geçmişten günümüze Türk tarihinin izini süren en güncel çalışmalardan biri...

THG
0071283
THK

Kronik

₺35,00
KDV'den muaftır.

kronikkitap.com kronikkitap

ISBN: 978-625-7631-41-9
9 786257 631419